

**HARRISON GRAY OTIS DWIGHT VE OSMANLI
DEVLETİ'NDE AMERİKAN MİSYONERLİK
FAALİYETLERİ (1830-1862)**

Pınar KOÇAK

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Ekim, 2019

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HARRISON GRAY OTIS DWIGHT VE OSMANLI
DEVLETİ'NDE AMERİKAN MİSYONERLİK
FAALİYETLERİ (1830-1862)

Hazırlayan
Pınar KOÇAK

Danışman
Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

AFYONKARAHİSAR 2019

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Harrison Gray Otis Dwight Ve Osmanlı Devleti’nde Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri (1830-1862)” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2019

Pınar KOÇAK

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ
Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL
: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali KARAMAN

İmza

Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisi Pınar KOÇAK' ın "**Harrison Gray Otis Dwight ve Osmanlı Devleti'nde Amerikan Misyonerlik Faaliyetleri (1830-1862)**" başlıklı tezi, 23/09/2019 tarihinde saat 14:00' de Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği' nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek (✓)oy birliği – ()oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

HARRISON GRAY OTIS DWIGHT VE OSMANLI DEVLETİ'NDE AMERİKAN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ (1830-1862)

Pınar KOÇAK

**AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
Ekim 2019**

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Harrison Gray Otis Dwight American Board adına faaliyet göstermek üzere Osmanlı Devleti'ne ilk gelen Amerikalı misyonerlerindedir. Protestanların “Bible Land” (İncil Ülkesi) dedikleri Anadolu'da 1830-1832 yıllarında misyonerlik adına faaliyette bulunmuş en etkili isimlerden birisi oldu. Harrison Gray Otis Dwight özellikle Ermeniler üzerine yaptığı çalışmalarla kendinden söz ettirdi. Sadece masa başında değil, neredeyse tüm Anadolu'yu karış karış gezerek bölgenin topografik yapısı, nüfus özellikleri ve bölge insanların geleneklerine kadar birçok konuda inceleme yaptı. İncelemelerini rapor haline getirerek adeta misyonerlerin yol haritasını çizen kişi oldu. Tarihçilerin ona taktıkları “Ermenilerin Babası” lakabını sonuna kadar hak etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harrison Gray Otis Dwight, Ermeniler, Misyonerlik, American Board, Osmanlı Devleti

ABSTRACT

HARRISON GRAY OTIS DWIGHT AND AMERICAN MISSIONARIES ACTIVITIES IN THE OTTOMAN EMPIRE (1830-1862)

Pınar KOÇAK

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT of HISTORY**

October 2019

Advisor: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Harrison Gray Otis Dwight is one of the first American missionaries that came into the borders of the Ottoman State. He became one of the influential figures in the name of missionary in Anatolia which called as “Bible Land” by Protestans between 1830 and 1832. Harrison Gray Otis Dwight was particularly noted for his work on Armenians. Not only working at the desk but also traveling almost all of Anatolia, reporting a lot of information including the topographic structure of the region, population characteristics and traditions of the people in the region, he became the person who drew the roadmap of the missionaries. He deserved his nickname “The father of the Armenians” that historians gave him.

Keywords: Harrison Gray Otis Dwight, Armenians, Missionary, American Board, Ottoman State

İÇİNDEKİLER

Sayfa

YEMİN METNİ	ii
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN HAYATI VE ESERLERİ

1. AİLESİ	18
2. YETİŞTİĞİ ÇEVRE.....	18
3. TAHSİLİ.....	19
4. ŞAHSİYETİ VE SOYUNDAN GELENLER	19
4.1. ŞAHSİYETİ	19
4.2.EVLİLİĞİ.....	20
4.3. SOYUNDAN GELENLER	20
5. ESERLERİ	21
6. DWIGHT'IN MİSYONERLİK FAALİYETLERİNDEKİ BAŞARISI VE BOARD TARİHİ İÇİN ÖNEMİ.....	33
7. DWIGHT'IN ÖLÜMÜ	34

İKİNCİ BÖLÜM

HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN OSMANLI DEVLETİ'NE GELİŞİ VE DOĞU SEYAHATI (1830-1832)

1. HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN OSMANLI DEVLETİ'NE GELİŞİ	35
2. HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN DOĞU SEYAHATI.....	36
2.1. İZMİR.....	40
2.2. MANİSA VE BALIKESİR	41
2.3. İSTANBUL	42
2.4. İSTANBUL TOKAT GÜZERGÂHI	45
2.4.1. İznik	45
2.4.2. Sapanca	46
2.4.3. Hendek ve Düzce.....	46

2.4.4. Bolu	46
2.4.5. Gerede ve Tosya	46
2.4.6. Merzifon.....	47
2.4.7. Amasya.....	47
2.5. TOKAT	47
2.6. SİVAS	49
2.7. NİKSAR VE ŞEBİNKARAHİSAR	49
2.8. ERZURUM VE HAVALİSİ	50
2.9. KARS	54
2.10. TİFLİS	55
2.11. ASTRAHAN	57
2.12. ŞUSA.....	58
2.13. NAHÇIVAN.....	61
2.14. REVAN (ERİVAN)	62
2.15. EÇMİYAZIN.....	63
2.16. TEBRİZ	65
2.17. YENİDEN ERZURUM.....	67
2.18. GÜMÜŞHANE VE BAYBURT	68
2.19. TRABZON	69
2.20. DÖNÜŞ	70
3. SEYAHATİN SONUCU VE YANKILARI	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1832-1862 YILLARI ARASINDA HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'İN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

1. MİSYONERLERİN ERMENİ PATRİĞİYLE GÖRÜŞMESİ VE DWIGHT'İN İSTANBUL'A YERLEŞMESİ.....	72
2. EĞİTİMLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR.....	74
2.1. OKULLAR VE VAAZLAR	74
2.2. ÇEVİRİ FAALİYETLERİ VE KİTAP BASIMI	82
2.3. KADIN VE EĞİTİM.....	86
2.4. BURSA TRABZON ERZURUM VE İZMİT'TE İLK FAALİYETLER.....	87
3. MİSYONERLİK FAALİYETLERİNDE BANKERLERİN ETKİSİ.....	95
4. MİSYONERLERE TEPKİLER	98
5. MİSYONERLERİN BAŞARILARI.....	115
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	124

GİRİŞ

Bilindiği üzere Amerika Birleşik Devletleri İngiltere'den 1783 yılında bağımsızlığını kazanarak tarih sahnesine çıktı. Ülkenin İngiliz kolonisi olduğu ilk devirlerde Osmanlı toplumunda bu koloniyle ilgili bilgiler yok denecek kadar azdı¹. Keza Amerikan toplumunda da Osmanlı ile alakalı durum çok farklı değildi. Bu dönemde Amerikan kolonilerinin dış ticareti “*The Levant Company*”² isimli bir İngiliz şirketi üzerinden yürütülmekteydi. Osmanlı Devleti'nden Amerikan kolonilerine yapılan mal sevkiyatı bu şirket üzerinden yapılmaktaydı³.

Amerika Birleşik Devletleri(ABD), kolonilerin İngilizlere karşı verdikleri bağımsızlık mücadelesinin ardından 1783'te bağımsızlığını kazandı. Bu kolonilerin kurduğu devlet olan ABD kısa sürede ticarete söz sahibi olmak istiyordu. Akdeniz Limanları günümüzde olduğu gibi o günlerde de büyük önem arz etmekteydi⁴. Bu sıralarda Osmanlı Devleti tarafından Garp Ocakları⁵ olarak tanınan ve Osmanlı'nın kontrolünde olan Cezayir Beylerbeyliğiyle anlaşma yapmadan Akdeniz'de ticaret yapmak mümkün değildi. Fakat 1783 yılında bir takım sıkıntılar baş gösterdi. O zamana kadar İngiltere'nin güvencesinde ticaret yapıldığı için Amerikan gemilerine müdahale etmeyen Cezayir Beylerbeyliği, ABD bağımsız olduktan sonra ticari gemilerine müdahale etmeye başladı. Bu sebeple ABD, Cezayir Beylerbeyliğiyle anlaşma yapmak zorunda kaldı. Cezayir Beylerbeyliği anlaşma yapılmadan önce, Amerikan gemilerinin kendilerine sormadan bölgelerine girmelerinden rahatsızlık duydu ve bir süre sonra Amerikan gemilerine el koymaya başladı. Bu sorunun çözümü için ABD, Londra'ya bir heyet göndererek İngiltere'den yardım istedi. Heyetin görüşme yaptığı İngiltere'nin Trablusgarp elçisi, onlara cevaben: “*Akdeniz hâkimlerinin Osmanlı Devleti ile Garp Ocakları olduğunu ve bunların müsaadesi*

¹ Akla gelen ilk eser Ahmet Mithat Efendi'nin Amerikan yerlileriyle ilgili malumat verdiği Rikalda Yahut Amerika'da Vaşet Âlemi adlı eseridir. Eser için bkz. Ahmet Midhat Efendi; *Bütün Eserleri, Romanlar XII*, Hazırlayanlar: Erol Ülgen – M. Fatih Andı – Kâzım Yetiş, Ankara 2003, s. 642.

² Tafsilat için bkz. Alfred C. Wood; *The History of Levant Company*, Oxford 1964.

³ Akdes Nimet Kurat; *Türk-ABD Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara 1959, s. 7.

⁴ ABD için Akdeniz Limanlarının önemi ABD için temel ihraç ürünlerinden olan Mısır, tuzlanmış balık gibi malların satışında Akdeniz Ülkeleri'nin büyük yer tutmasıdır. Tafsilat için bkz. Yavuz Güler; “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 2005, s. 230.

⁵ Garp Ocakları için bkz. Akdes Nimet Kurat; “Berberi Ocakları İle Amerika Birleşik Devletleri Münasebetleri,” *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, Ankara 1964, s. 175-213.

*olmadan hiç bir devlet gemisinin serbestçe seyrişefe edemeyeceği”*⁶ gerçeğini hatırlattı.

Bu görüşmelerin neticesinde Amerika Birleşik Devletleri, Akdeniz’deki ticaretini garanti altına almak, nüfuzunu artırmak için Garp Ocaklarıyla anlaşma imzalamak zorunda kaldı. Anlaşmanın akabinde ABD’li şirketler diğer ülke ticaret gemileriyle rekabet edebilmek için güçlü filolar kurdular. 1797 yılında İzmir’e ABD bayraklı ilk ticaret gemisi geldi. Ancak yine de ortada bir sorun vardı. Zira Garp Ocaklarıyla yapılan anlaşma sadece Akdeniz’e giriş için yapılmıştı. Osmanlı Devletiyle resmi bir anlaşma yapılmamıştı. Bunun üzerine ABD gemisinin kaptanı İngiliz konsolosundan yardım istedi. İngiltere, Osmanlı Devletiyle resmi ticaret anlaşması bulunmayan üçüncü ülkeleri Osmanlı karasularında himaye etme hakkına sahipti. İngiliz konsoloslđu ABD gemisi için himaye hakkını kullanmasıyla sorun çözülmüş oldu⁷.

Her ne kadar Amerika Birleşik Devletleri İngiltere üzerinden ticaretini devam ettiriyor olsa da bu durum onun için çok karlı gözüküyordu. ABD, Orta vadede İngiltere’nin bu himayesinden kurtulmak istemekteydi. ABD, Osmanlı pazarından daha fazla pay kapmak istiyordu. Osmanlı her ne kadar eski şaşalı günlerinden uzak olsa da kadim bir devletti ve geniş bir coğrafyaya hükmetmekteydi. Böyle bir devletle yakınlaşmak ve dostluk kurmak yeni kurulan ABD için bir itibar meselesiydi. Amerika Birleşik Devletleri kuruluşunu tamamlayıp, emekleme aşamasını atlattıktan sonra Osmanlı Devleti ile ticaretin güçlendirilmesi için bir dizi girişimlerde bulundu. Girişimlerin ilki, ABD’nin Londra büyükelçisi Rufus King’in 1799 yılının Haziran ayında Osmanlı Devleti’nin Londra Büyükelçisi İsmail Ferruh Efendi ile görüşmesidir. King, bu konuda İsmail Ferruh Efendi’ye İngiltere Hükümeti’nin desteğini sağlamak amacıyla İngiltere’nin önemli devlet adamlarından Lord Grenville de görüştüğünü söyledi. Lord Grenville ise daha sonra İsmail Ferruh Efendi’yle yaptığı görüşmede ABD’nin ticari imtiyaz talebi meselesiyle ilgili konuyu açmadı ve bu talebe sıcak bakmadıklarını böylelikle göstermiş oldu. King’in söz

⁶ Mine Erol; “Amerika’nın Cezayir ile Olan İlişkileri” (1785-1816), *İ.Ü. Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, s.700

⁷ O. Fuat Köprülü; “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Bellefen*, C. II, Ankara 1987, s.928

konusu teklifi de, kısa bir süre sonra gündemden düştü.⁸ şayet bu görüşmeler olumlu neticelenseydi ABD'nin Akdeniz'de itibarı artacak ve Karadeniz'e inerek ticaret yapma imkânına kavuşacaktı⁹. Bu arada Cezayir Beylerbeyliğinin başında bulunan Cezayir Dayısına ABD'nin vergilerini George Washington savaş gemisi ile getiren heyet, dayının ısrarı sonucu 200 yolcu ve birçok hediyeyle birlikte 1800 yılında İstanbul'a geldi. Bâb-ı âlî tarafından oldukça sıcak karşılandı. ABD'li heyet, bu olumlu temasların ardından 1811 yılında Wodmes and Offley adlı şirketin temsilcisi David Offley'i¹⁰ İzmir'e gönderdi¹¹. David Offley resmi ilişkiler kuruluncaya kadar ABD'nin İzmir fahri konsolosu gibi hizmet verdi. ABD ile Osmanlı Devleti arasındaki ticari ilişkilerin artması sonucu ilk ticaret odası 1811'de İzmir'de açıldı. 1820'li yıllarda ABD'nin Osmanlı karasularında ticari imtiyazda önde gelen devletlerden bir tanesi olması; Yunan isyanında diğer batılı ülkelerin aksine ABD Yunanlıları değil Osmanlı Devleti'ni destekledi¹².

1827 yılında Rus-İngiliz-Fransız gemilerinden oluşan Haçlı donanmasının Osmanlı donanmasını Navarin'de mağlup ederek, adeta Osmanlı donanma gücünü yok etmesi, Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkide yeni bir aşamaya geçilmesini sağladı. ABD, Osmanlı Donanmasını yok eden ilgili ülkeleri kınadı ve Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu bildirdi. Osmanlı Devleti ABD'nin kendisine verdiği diplomatik destekten memnun kaldı ve ABD ile yakınlaşmaya daha sıcak bakmaya başladı. Donanma gücünün yeniden kurulması ve modernizasyon işi için Amerika'dan faydalanılması gündeme geldi. 1828 yılında David Offley İstanbul'a çağırıldı. Yapılan görüşmede ABD'nin Osmanlı Devleti'nden diğer büyük devletlerin aldığı ticari imtiyazlara sahip olmak talebinin karşılanmaması yüzünden bir anlaşma sağlanamadı¹³.

Amerika Birleşik Devletleri, Osmanlı Devleti'nin Navarin ve Yunan İsyasının da dünya siyasetinde yalnızlaştığını gördü ve bu durumdan ticari çıkar

⁸ Ercüment Kuran; *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 40.

⁹ Açıkse ilk görüşmenin Yusuf Ağâh Efendiyle yapıldığını iddia etse de bu bilgi yanlıştır. Bkz. Erdal Açıkse; *Tanzimat sonrası Harput'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 1991, s.17

¹⁰ Dawid Offley için bkz. <http://www.levantineheritage.com/offley-letter.htm>. (10. 06. 2014).

¹¹ Köprülü, *a.g.m.*, s. 931-932.

¹² Uygur Kocabaşoğlu; *Anadolu'daki Amerika*, Ankara 2000, s. 10.

¹³ Kurat; *Türk ABD Münasebetleri...*, s. 15.

sağlamak istedi. Bunun için tüccar Charles Rhind ve ABD'nin Akdeniz filosu komutanı Jones Bird'ü İstanbul'a anlaşma için gönderdi. Charles Rhind, 1830 Mayıs ayında Osmanlı Devlet görevlisi Reisülküttap Mehmet Hamit Efendi ile Dostluk ve Ticaret anlaşması üzerinde görüşme yaptı ve görüşme sonucunda antlaşmaya varıldı. Osmanlı Devleti ile ABD arasında 1830 yılında yapılan Ticaret ve Dostluk Antlaşması ile Amerika “*en ziyade müsamahaya mazhar ülke*” statüsüne yükseldi. Böylece Amerika; İngiltere, Hollanda ve Fransa gibi kapitülasyonların güvencesi altında ticaret yapma imkânına kavuştu¹⁴.

Amerika Birleşik Devletleri İstanbul'a maslahatgüzar sıfatıyla David Porter'ı 1831 yılında görevlendirdi. Babıali, David Porter'a büyük önem verdi. Bunda kuşkusuz ABD'nin Osmanlı Devleti için silah ve gemi alabileceği bir ülke olmasının payı vardı. Bu durumu David Porter ABD Dışişleri Bakanı Edward Livingston'a gönderdiği mektubunda bunu açık bir şekilde ifade etmektedir¹⁵. Antlaşmanın sene-i devriyesinde ABD'nin Yedinci Başkanı Andrew Jackson, Sultan II. Mahmut'a hitaben 15 Nisan 1831 tarihinde gönderdiği mektubunda; “*Büyük ve iyi dost elçimizin, Dersaadet'te kalması, hâlihazırda mutluca kurulan (dostça) münasebetlerimizin kuvvetlenmesi yolunda hizmet edeceğine ve bu dostluk bağlarının her iki ülkenin faydasına olarak ebedileşeceğine güveniyorum. Büyük ve kudretli olan her iki milletin (Yani Amerikan ve Türk Milletlerinin) hâlihazırda mesut bir şekilde kurdukları aheng ve dostluk bağlarını uzun bir gelecekte de muhafaza etmeleri için samimiyetle dua ederken (Siz) namdar Sultan (Cenablarını) koruması için Tanrı'ya niyaz eylerim*”¹⁶ diyerek, Osmanlı Devleti'yle olan ilişkilere verdiği önemi belirtmektedir.

1830 yılında imzalanan dostluk ve ticaret antlaşmasını 1862 yılında imzalanan “ticaret ve “seyr ü sefer” antlaşması izlemiştir. Bu antlaşmanın ardından iki devlet arasındaki ticarete çeşitlilik artmıştır. Artık Amerika Birleşik Devletleri Osmanlı Devleti'yle yaptığı ticarete ona pamuk ve rom satmakla kalmıyor, tüfekte

¹⁴Akdes Nimet Kurat; *Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları*, Ankara 1970, s. 287-373.

¹⁵ Hasan Özsoy; *Kayseri'de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1995, s. 32.

¹⁶ Kurat, *a.g.m.*, s. 338.

satıyordu¹⁷. 1861-1865 yılları arasında Amerikan iç savaşının bitmesiyle çok sayıda savaş artığı olarak nitelendirilebilecek silah stoku kalmıştı. ABD silah sanayi için bunun adı bunalımdı ve hemen eldeki stokların dış pazarlar vasıtasıyla eritilmesi gerekiyordu. Bu sıralarda ordusunun silahlarını yenilemek isteyen Osmanlı Devleti iyi bir askeri pazardı. Her iki devlet arasında yapılan görüşmeler antlaşmayla sonuçlandı ve 114.000 adet Enfield tüfeği, tanesi 4 dolardan satın alındı. Bu alımı, tanesi 7 dolardan alınan 125.000 adet Springfield tüfeği takip etti¹⁸. Böylece 1869 yılının sonuna kadar Babıali'nin ABD'li silah satıcılarından 230.000 kadar tüfek satın aldı¹⁹.

Osmanlı Devleti ve Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkiler sadece silah ticareti ile sınırlı kalmadı. 1830 yılında Osmanlı Devleti üç yıl sonra gemi yapımcısı Henry Eckford'u ve yardımcısı Foster Rhodes'i İstanbul'a davet etti. 1846 yılında iki ülke arasında tarım alanında işbirliğini öngören bir çalışma başlatıldı. Sultan Abdülmecit'in isteğiyle Anadolu'da pamuk yetiştirilmesi için deneyler yapıldı. Deneyler olumsuz sonuçlansa da, bu yakınlaşma madencilik sektöründe devam etti. Lawrence Smith adındaki bir ABD'li madenci Osmanlı ülkesine davet edildi. Yapılan araştırmalar neticesinde; zımpara taşı, kömür, krom gibi değerli madenler bulundu. Bu çalışmalarda bulunan Amerikalılara yüksek maaş ve nişanlar verildi. 1847 yılında John Foster Brown adındaki bir ABD'li diplomat telgraf makinesinin demosunu Sultan Abdülmecit'in huzurunda denedi. 1879 yılında ABD İstanbul konsolosu "*Mekke'de Hz. Peygamberin mezarının üstünde yanan kutsal lambaların gazı bile Pensilvanya (Pennsylvania)'dan geliyor*" diyordu. Bu durum ABD varlığının zaman içerisinde Osmanlı Devleti'ni yöneten zümre içerisinde nasıl pekiştiğinin bir göstergesiydi²⁰.

Osmanlı Devleti'ni ABD'yle dostluğa iten asıl sebep kuşkusuz donanmanın modernizasyonu ve silah ticaretiydi. İki ülke arasındaki ilişkinin askeri boyutu, işin "*sert ve soğuk*" tarafıydı. Misyoner boyutu ise iki ülke arasındaki ilişkinin "*yüzü sıcak*", insancıl ve sempatik tarafını oluşturdu. Üstelik bu kapitalizmin ruhuna ve

¹⁷ Oral Sander-Kurthan Fişek; *Türk Amerikan Silah Ticareti'nin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Ankara 2007, 26.

¹⁸ Daha sonraki yıllarda Anadolu'da türkülere konu olan Martini Henri tüfekleri de satın alınacaktır.

¹⁹ Sander-Fişek, *a.g.e.*, s. 26-27.

²⁰ Açıkse, *a.g.e.*, s. 34.

Protestan ahlakına²¹ da uygundu. Çünkü Akdeniz’de dolaştırılacak bir savaş gemisinin yıllık maliyeti Amerikan ekonomisine 80.000 dolara mal olurken, bir misyoner ailesinin yıllık gideri 1.000 doları bile bulmuyordu. XIX. yüzyılda Osmanlı Devlet erkânının ABD’yi Avrupa devletlerine göre daha az zararlı görmeleri ilişkilerin olumlu bir seyir izlemesine neden oldu²². Yenileşme sürecine giren Osmanlı için batılı okullar anlamında misyonerlerden faydalanılabildi. Aslında bu kar-zarar denklemi içerisinde Osmanlı Devleti’nin fazla düşünecek bir durumu da yoktu. Çünkü Navarin’de donanmasını kaybetmiş, Düvel-i Muazzama adı verilen büyük devletlerden dostu kalmamıştı. Bu ahval içerisinde ABD’yle yakınlaşmaktan başka çıkar yol gözüküyordu.

Osmanlı Devleti’nin Amerika Birleşik Devletlerindeki ilk temsilcisi Fransa’dan gelerek İzmir’e yerleşmiş ve akabinde Osmanlı vatandaşlığına geçmiş Fransız asıllı Edward Blaque (nam-ı diğer Bulak Bey) idi. 1867 yılının Ağustos ayında Washington’da görevine başlayan Bulak Bey, 16 yıl boyunca Osmanlı elçisi olarak hizmet verdi²³.

Amerika Birleşik Devletleri’nin Osmanlı Devleti ile ilişkileri; yeni kurulan ve emekleme dönemindeki bir ülkenin karlı bir ticaret yapma ihtiyacından doğmuştu. Fakat iki ülke arasındaki bu ilişki sadece ticaretle sınırlı kalmadı. 1800’lü yılların başından itibaren başta tüccarlar ve denizciler olmak üzere mühendisler, zanaatkârlar, bilim adamları ve misyonerler Osmanlı ülkesinin yolunu tuttu. İki ülke arasındaki münasebette en belirleyici unsur kuşkusuz misyonerler oldu²⁴. ABD’de, misyonerlerin bu etkisinden şikâyetçi olanlarda az da olsa bulunmaktaydı. Bunlardan biri de nlü Amerikalı edebiyatçı ve transandantalist olan Mobidic’in yazarı Herman Merville’di²⁵. Merville, “İsa ve ticaret adına, dünyanın yeşil kalmış son parçasının

²¹ Bkz. Max Weber; *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu*, Çev. Hasan İlhan, İstanbul 2011.

²² Erol, a.g.e., s. 8.

²³ Erol, a.g.e., s. 8.

²⁴ Uygur Kocabaşoğlu Amerikan Misyonerleri’nin Anadolu’da yaptığı faaliyetlerle ilgili yazdığı başyapıt niteliğindeki Anadolu’daki Amerika isimli eserinin 13. sayfasında misyonerlerin “ekonomik ve ticari çıkarların korunması” bakımında ABD’ye katkı sağlamadığından bahsetse de biz buna katılmıyoruz. Gidilen yerlerde ABD’li iş adamlarının ilk uğradıkları yerler misyonerlerin o kentlerdeki okulları, hastaneler ve kiliseleri olmuştur. Kanaatimizce buralardaki misyonerler gelen iş adamlarına mihmandarlık yaparak dolaylıda olsa Amerikan ekonomisine katkı vermişlerdir.

²⁵ Herman Merville için bkz. Kathryn Van Spanckeren; *Outline American Literature*, New York 1994, s.38-40.

da ırzına geçtiler” diyerek, misyoner faaliyetlerden duyduğu rahatsızlığı dile getirmektedir.²⁶

Kelime anlamı olarak misyonerlik Latince “göndermek” anlamına gelen “*missio*” kelimesinden türemiştir. Bu göndermek fiili, bir kişinin başka bir insanı dini veya din dışı bir konuyla ilgili görevlendirilmesini ifade etmektedir. Misyonun türemiş olduğu *missio* kelimesinin kökü *mittere*’dir²⁷. Bu kelime Fransızca ve İngilizce’de müştereken “*missionaire*” ve “*mission*” şeklinde kullanılmaktadır. Misyon bir kimseye bir şey yapması için verilen özel görev anlamına gelmektedir. Bir hükümetin bir kimseye verdiği diplomatik, dini, bilimsel vb. belirli ve geçici görevlere misyon; bu görevler için görevlendirilmiş kimselere de misyoner denilmektedir²⁸.

Tevrat ve İncil’de misyon kelimesi “gönderilmiş olma” demek olup, İsa’nın “*Babanın beni gönderdiği gibi bende sizi gönderiyorum*” ifadesiyle izah edilmektedir. Tanrı’nın İsa’yı göndermesi ile İsa’nın havarileri göndermesi arasında bir illiyet bağı bulunması, bu ikisinin içerik ve metot olarak nasıl olması gerektiğini tanımlamaktadır. Hıristiyan inancına göre, Hz. İsa tebliğ vazifesine başladığı anda, yanına kendisine yardımcı olmaları, vaaz etmeye gitmeleri, cin çıkarmaları için 12 kişiyi kendine yardımcı olarak seçer. Hıristiyan inancına göre Hz. İsa ikinci dirilişinden sonra misyonerlik vazifesini bunlara bırakır²⁹. Bu anlayış misyon kelimesinin Kitab-ı Mukaddesle bağlantılı olarak düşünüldüğünü ve kilisenin oluşumunun bu ana yapıya dayanarak oluşturulduğunu gösterir³⁰.

Misyon kelimesinin günümüzdeki karşılığı “*bir kimsenin öteki insanlara kendi dini görüşlerini anlatarak onları kendi dininin bir mensubu yapmak ve etkilemek üzere az çok organizeli bir çabadır.*” Hıristiyan misyonunun çeşitleri şunlardır:

²⁶James A. Field; *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton 1969, s. 176., Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 13.

²⁷Dursun Ali Aykıt; *Misyon ve İnciller*, İstanbul 2006, s. 15.

²⁸Misyon, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1985, s. 842.

²⁹Misyonerlik konusuyla ilgili çalışan bazı araştırmacıların Hz. İsa’nın ve Havarilerinin yaptığı çalışmaları misyonerlik kapsamı içerisinde değerlendirmezler. Çünkü bu çalışmalarda organizasyon yoktur ve tebliğ amacı güdülmüştür. Tafsilat için bkz. Şaban Kuzgun; “Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, s. 66.

³⁰Aykıt, a.g.e., s. 17.

- a) *Bilgilendirmeye Yönelik Misyon:* Bu tarz misyonerler Hıristiyanlıkla ilgili bilgilerini diğerleriyle paylaşırlar. Burada dinleyicilerin nasıl cevap vereceğiyle ilgilenilmez. İnsanların davranışlarında bir değişiklik beklenmez. Sadece olaylar anlatılır.
- b) *Eğitici Misyon:* Bu çeşit bir tarzı benimseyen misyonerler dinleyicileri ahlak ve motivasyon yönünden daha ileri bir düzeye taşımak istemektedirler. Buradaki boyut karşıdakinin dinini değiştirmek değil, sadece ahlaken Hıristiyanlığa yaklaştırmaktır.
- c) *Apolojetik Misyon:* Misyonerlerin, mesajlarını karşı tarafa özel bir ilahi gücün varlığını gösterme isteğidir.
- d) *Proselytizing Misyon:* Bu şekilde çalışan misyonerler karşı tarafta köklü değişiklikler beklerler. Burada amaç; kendi gruplarına üye olmayan kişilerin, sadece yaşam biçimlerini değiştirmeleriyle değil, ekibe dâhil olarak birlikte çalışmalarını da içeren tarzda bir tebliğ şeklidir. En keskin ve amaca hizmet eden misyonerlik şekli budur. Köklerini Pavlus'tan alır³¹.

Günümüzde uygulandığı şekliyle misyonerlik XVII. yüzyılda organize edildi. İlk zamanlarda misyoner faaliyeti, halkı Hıristiyan olan bölgelere odaklandı. Buradaki temel amaç, Hıristiyanlığın doğru yaşanmasını temin etmektir. Daha sonra ki süreçte Hıristiyan olmayan bölgelere yönelindi. Bu amaçla büyük cemaat ve misyoner enstitüleri kuruldu. “*The Congregation for the Propagation of Faith*” (İnancın Propagandası Cemaati) adlı kuruluş 1622 yılında misyonerlik işleri için kuruldu. Bu kuruluş II. Vatikan konsülünden sonra “*Congregation for the Evangelization of Peoples*” ismini aldı³².

Misyonerliğin teolojik boyutuyla ilgili son dönemin önemli yazarlardan kabul edilen David J. Bosch, misyonerliğin amaçlarını genel olarak şöyle sıralar:

- a) İncanın propagandasını yapmak
- b) Tanrı'nın Krallığı düşüncesini yaymak
- c) İnanmayanları Hıristiyanlaştırmak

³¹ Aykıt, *a.g.e.*, s. 21.

³² Aykıt, *a.g.e.*, s. 22.

d) Yeni Kiliseler tesis ettirmek³³.

Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren ilk misyonerler Saint François tarikatına mensup Katolik Capucinler (Freres Mineurs) oldu. Günümüzde bu tarikatın mensuplarına Conventuelle denilmektedir. 1220 yılında Latin İmparatorluğu³⁴ döneminde İstanbul'da faaliyet göstermeye başlayan Capucinler İstanbul'a gelen en eski misyoner topluluğudur. Bu Katolik misyonerlerinin başlıca amacı Ortodoks Kilisesini Roma Kilisesine bağlamak ve Ortodoksları Katolik yapmaktı. Fakat Capucinler hem Ortodoks din adamlarından hem de İstanbul halkından umdukları desteği bulamadılar. Capucin rahipleri İstanbul'da Latin olan çocukların eğitim işleriyle uğraşmaktan öte bir faaliyet gerçekleştiremediler. Latin İmparatorluğu'nun yıkılıp yeniden Bizans İmparatorluğu'nun İstanbul'da hâkimiyeti ele almasından sonra da varlıklarını devam ettirdiler. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fethinden sonra Capucinler rahiplerine dokunmadı ve onların Katolik cemaatının eğitim işleriyle uğraşmaları için faaliyetlerinde serbest bıraktı. Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren ikinci grup misyonerler yine Katolik olan Dominikenlerdir. Dominikenlerin Osmanlı başkentindeki faaliyetleri XIII. Yüzyıla kadar gitmektedir. Dominikenlerden birkaç yüzyıl sonra Katolik Cizvitler Osmanlı ülkesine ayak basmışlardır. Cizvitler, 1583 yılında İstanbul'da bulunan St. Benoit Manastırına yerleştiler ve bir de okul açtılar. İstanbul'a cizvitlerden sonra gelen diğer misyoner grup Capucinler olmuştur. Capucinler 1626 yılında İstanbul'a gelmişler, St. Georges kilisesine yerleşir yerleşmez tıpkı Cizvitler gibi kilisenin yanına bir okul açmışlardır³⁵.

Osmanlı ülkesine Katoliklerden sonra ayak basan diğer bir misyoner grup Protestanlardır. 1646 yılında İngiltere tarafından Hıristiyanlığın yayılması için bir cemiyet kurulmuştur. Londra merkezli bu teşkilat 1698, 1792, 1805 tarihlerinde şube ağını iyice genişletmiştir.

³³ Aykıt, *a.g.e.*, s. 22, David J. Bosch; *Transformik Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York 2001, s.1.

³⁴ Bu dönem IV. Haçlı Seferi sonrası dönemdir. Bilindiği gibi Haçlılar Ortodoks Mezhebenden olanları Hıristiyan saymıyorlardı. Bu durum teolojik tartışmanın da ötesine geçerek IV. Haçlı seferinin İstanbul'un yağmalanması ve akabinde kurulan Katolik Latin İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlanmasına neden olacaktır. Latin İmparatorluğu için bkz. Timothy E. Gregory; *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, İstanbul 2008, s. 272-285.

³⁵ Gülbadi Alan; Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Kayseri 2002 s. 17.

XIX. yüzyıla kadar İngiltere'nin bayraktarlığını yaptığı Protestanlık faaliyetlerine Amerika Birleşik Devletleri de destek vermeye başladı³⁶. Özellikle American Board of Commissioners for Foreign Missions (kısaca American Board) teşkilatının 1810 yılında kurulmasından sonra Amerikan Protestan Misyonerleri, Osmanlı Devleti'nde misyonlar oluşturarak 3 kıta üzerine yayılmış devleti adeta bir örümcek ağı gibi sardılar. American Board, Osmanlı Devleti'nde *Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu* olarak üç kısma ayırdı. American Board Misyonları, yönetimde kolaylık sağlaması için misyonları da daha da dağıtarak istasyonlara ayırmıştır. Bir misyonerin denetimi altında olan ve genellikle şehir merkezlerinde kurulan daha küçük çaplı organizasyonlara istasyon denilmektedir. American Board, Osmanlı topraklarında sürdürmüş olduğu faaliyetlerde genellikle İngiltere tarafından desteklendi. İngiltere'ye ait Protestan misyonerlik örgütleriyle, American Board misyonerleri omuz omuza çalışmalar yürüttü. Osmanlı Devleti, son asrında misyonerler tarafından adeta istilaya uğradı. Osmanlı Devleti iç ve dış tehditlere maruz kaldı. Devletin bu sıkıntılı dönemlerini fırsat bilen bu misyonerler Osmanlı topraklarına hızlı bir giriş yaptılar³⁷.

American Board'un ilk etapta dünya genelinde bir misyonerlik teşkilatı yoktu. American Board'un çekirdeğini oluşturan üst yönetim kurulu, Adoniram Judson adında ki bir üyesini İngiltere merkezli Misyoner Cemiyeti'yle bağlantı kurması için Londra'ya gönderdi. Mayıs 1811'de Londra'ya ulaşan Judson aradığı desteği İngiliz Misyonerlerinden alamadı. İngilizlerin bu Amerikalı Misyonerlerden

³⁶ Alan, *a.g.e.*, s. 19.

³⁷ İyi yetiştirilmiş misyonerler Osmanlı topraklarında kimi zaman Müslüman din adamı kılığında ajanlık faaliyeti yürütebiliyordu. Tafsilat için bkz. Ahmet Hamdi Bey; *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler*, İstanbul 2007, Yayına Hazırlayan: Zafer Çınar. Kitabın orijinal adı ve Osmanlı Türkçesi'yle ilk yayınlanma tarihi ise, İslam Âlemi ve İngiliz Misyoneri İngiliz Misyoneri Nasıl Yetiştiriliyor, 1334; Ayhan Öztürk; "American Board'ın Kuruluşu ve Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 2007, s. 63.

isteği Londra Misyonerlik Cemiyeti çatısı altında faaliyetlerini yürütmeleri yönünde oldu³⁸.

American Board'un tüm dünyada misyonerlik faaliyetine ilk adımı attığı 1812 yılından 1910 yılına kadar geçen yıllar içinde Asya Kıtası'nın en ücra köşelerinden, Güney Amerika'ya kadar bir çok ülkede tam 20 misyon bölgesi kurdu. Dünya genelinde Osmanlı Devleti haricinde faaliyet gösterdiği başlıca misyonlar ve bu misyonların kuruluş tarihleri şöyledir³⁹:

Asya:

- 1869- Japon Misyonu
- 1852- Micronesia Misyonu
- 1903- Filipinler Misyonu

Afrika :

- 1835- Güney Afrika Zulu Misyonu
- 1880- Orta Batı Afrika Misyonu
- 1893- Rhodesian Misyonu

Hindistan:

- 1813- Marathi Misyonu
- 1816- Ceylan Misyonu
- 1834- Madura Misyonu

Çin:

- 1847- Foochow Misyonu
- 1854- Kuzey Çin Misyonu
- 1882- Shansi Misyonu
- 1883- Güney Çin Misyonu

³⁸ Frank Andrews Stone; *Academies For Anatolia*, London 1984, s. 11, İdris Yücel; *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005, s. 23.

³⁹ William E. Strong; *The Story Of The Amerikan Board*, Norwood 1910, s. 496-497.

Avrupa:

1872- İspanya Misyonu

1872- Avusturya Misyonu

Güney Amerika:

1872- Meksika Misyonu

1910 yılına gelindiğinde American Board'un dini çalışmalarının sonucunda 1722 ibadet yeri ve 568 kilise, 102 istasyon ve bunlara bağlı 1329 dış istasyon, kiliselere gelip vaazları dinleyen 160.000 kişi ve üye sayısı ise 73.000 kişiydi. Bundan başka sahada çalışan ABD vatandaşı sayısı 600 ve yerli eleman sayısı ise 5000 civarındaydı⁴⁰. Dini bir yapılanma olmasına rağmen American Board eğitim ve sağlık alanlarında da önemli mesafeler kat etti. American Board'a bağlı misyonlarda ve istasyonlarda faaliyet gösteren kolejlerin sayısı 15, lise ve yatılı okulların sayısı 130, ruhban okulu sayısı 14, diğer okulların sayısıysa 1372 idi. Bu okullarda eğitim gören öğrenci sayısı 70.000 idi⁴¹. Ayrıca sağlık alanın da önemli mesafe kat eden American Board, 1910 yılı rakamlarına göre 51 dispanser ve 31 hastane açtı. Buralarda sağlık hizmetlerinden yararlananların sayısı ise 350.000 civarındaydı⁴².

Yukarıdaki rakamlar American Board misyonerlerinin nasıl özveriyle çalıştıklarının da bir göstergesidir. Sabır ve azimli çalışmanın neticesinde Amerikan Misyonerleri, aynı mezhepten olmalarına rağmen İngiliz misyonerleri ve kuruluşların önüne geçtiler⁴³. Kendi misyonerlerinin ve kuruluşlarının Amerikalıların gerisinde kalması İngiltere için bir rahatsızlık unsuru değildi. Zira Amerikan Misyonerlerinin kazandığı her başarı, attıkları her ileri adım İngiliz dış politikasının dünya genelinde daha güçlenmesine de yardımcı olmaktaydı. Çünkü dünya üzerinde Protestanların hamiliğini İngilizler üstlenmişti. American Board'un faaliyetleri neticesinde, dünyanın değişik yerlerinde oluşturulan "Protestan adacıklar" vasıtasıyla, İngilizler

⁴⁰ Yücel, *a.g.e.*, s. 25., Öztürk, *a.g.e.*, s.66.

⁴¹ Yücel, *a.g.e.*, s.26.

⁴² Yücel, *a.g.e.*, s. 26.

⁴³ Dünya üzerindeki Protestan nüfusunun artışı görmek için bkz. Henry Otis Dwight; *The Blue Book of Missions For 1907*, New York 1907, s. 189-201.

nüfuz alanlarını genişlettiler ve uluslararası dış politikada ellerinde yeni kozlarla oyun kurmaya devam ettiler.

American Board'un çalışma sistemi ve teşkilatlanması kendine has ve özgünlük içermekteydi. Bu esasları asla değiştiremeyecek nitelikte, anayasayı andıran bir takım kurallar vasıtasıyla yaptılar. Daha American Board Osmanlı Devleti topraklarında ilk teşkilatlanmaya başladığında tüzük metnine uygun şekilde bir yapılanmaya gitti. Metnin içeriği daha ziyade misyonun işleyişi, istasyonların misyon içerisindeki sorumlulukları, görevlilerin vazifeleri ve toplantı kurallarından oluşmaktaydı. American Board tüzük metni içerisinde ilk olarak misyonerlerin görev tanımlarını yaptı. Tüzüğe göre misyon içerisinde bulunması gereken görevliler sırasıyla şu şekildeydi:

- 1- Başkan
- 2- Sekreter
- 3- İki Hazineci
- 4- İki Denetçi
- 5- Kütüphaneci
- 6- Yayın Komitesi
- 7- Eğitim Kurumları Mütevellileri
- 8- Geçici Komite

İkinci bölümde ise misyon görevlilerinin vazife ve sorumlulukları şöyle belirtilmiştir:

Başkanın Sorumlulukları:

- a) Oturumları yönetmek,
- b) Kuralları daimi surette muhafaza etmektir⁴⁴.

Sekreterin Görevleri:

- a) Yıllık toplantı esnasında sunulan tüm verileri kaydetmek,
- b) Misyona ait mektup ve evrakları dosyalar halinde saklamak,
- c) Misyona ait resmi yazışmalarını yönetmek,

⁴⁴ Yücel, *a.g.e.*, s. 26.

- d) Merkeze gönderilmek üzere misyona ait tablosal verilerin hazırlanıp, bir yıl sonra kontrol etmek için bir nüshasını saklamaktır⁴⁵.

Haznedarların Sorumlulukları:

- a) Haznedarların birisi para havalesi işlerinin rahat olması için İstanbul'da, diğer haznedar ise Antep'te ikamet etmek zorundadır.
- b) Haznedarlar, merkeze sunulmak üzere altı ayda bir ve misyona sunmak üzere ise yılda bir kere American Board'a ait bütçeyi ve fonları, istasyonlarda bulunan nakit miktarları kaydetmekle yükümlüdür.

Kütüphanecinin Görevleri:

- a) Misyon sekreterine kütüphaneye ilgili rapor hazırlamak,
- b) İstasyonlarda kurulan kütüphanelerde bulunan kitapların kataloğunu hazırlamak.

Yayın Komitesi'nin Görevleri:

- a) Basın yayın işlerini yürütmek ve takip etmek,
- b) Misyonlara bağlı istasyonlar tarafından oluşturulmuş basın-yayın malzemesini kontrol etmek,
- c) Oluşturulan malzemelerin basımının gerekliliği konusunda bir tereddüt yaşanırsa bunu misyona danışmaktır.

Eğitim Kurumlarının Mütevellilerinin görev tanımları:

- a) Ruhban okulu, yatılı okul ve lise bulunan istasyonların üyeleri, üyelik görevlerinin yanı sıra bu tür kurumların mütevellisidir.
- b) Mütevelliler, bu tip eğitim kurumlarının disiplin kuralları, yerleştirme ve harcamalar gibi çalışmalara katılmanın yanında, aynı zamanda genel yönetimleri de yürütmek zorundadır.
- c) Eğitim kurumu yöneticileri mütevellilere danışmalı ve mütevelliler aracılığıyla bağlı buldukları misyona rapor hazırlamalıdır⁴⁶.

Geçici Komitenin Görevleri:

⁴⁵ Yücel, *a.g.e.*, s. 27.

⁴⁶ Yücel, *a.g.e.*, s. 27.

- a) Komite yıllık olağan toplantılar arasındaki zaman zarfında misyon adına karar verme yetkisine sahiptir.
- b) Komite aldığı herhangi bir kararı bütün istasyonlara bildirmek ve seçilmiş olduğu zaman aralığında yapılanların raporunu yılsonundaki yıllık toplantıya sunmakla mükelleftir⁴⁷.

Aynı tüzük metninde istasyonların imtiyaz ve görevleri de açıkça belirtilmiş olup, istasyonların misyona karşı sorumlulukları şu şekildedir:

- Her istasyon öncelikle, diğer istasyonlarla ve misyonla iletişim kurma görevini üstlenecek olan bir sekreter atmalıdır.
- Her istasyonun kendisine ait sorunları sekreteri vasıtasıyla misyon sekreterine sunmalıdır.
- İstasyonlar kendi bölgelerinde yıl boyunca meydana gelen olumlu ya da olumsuz her türlü olayı, bölgesel gelişmeleri ve tablosal verileri çift nüsha halinde birisi misyonerlik merkezine (Missionary House) diğeri ise misyon arşivine gönderilmek üzere rapor etmelidir.
- İstasyonların her biri çalışmalar için yerli yardımcıları oluşturmalı ve bunların maaşlarını da kendi fonlarından ödemelidir.
- İstasyonlar, kendi bölgesindeki yardımcıları, basın yayın ve eğitim çalışmaları gibi dallarda yapılmış olan harcamaları, açıklamalarıyla birlikte gelecek takvim yılı için hazinedar aracılığıyla misyona sunmak zorundadır.
- İstasyonlar kütüphanecileri vasıtasıyla kendi kütüphanelerine yıl boyunca eklenmiş olan kitaplar dahil bütün kitapların kataloğunu çıkarmalı ve bunların yaklaşık değerlerini belirten bütçe verileriyle birlikte misyon kütüphanesine sunmalıdır.
- İstasyonlar kendi bölgelerindeki kitap satış ve dağıtımını düzenlemeli ve kitap satışından elde edilen gelirleri masraflar çıktıktan sonra Misyon Hazinedarına teslim etmelidir.
- İstasyonlar yapmış oldukları bütün iş alışverişlerine ve muamelelere ilişkin kayıtları düzenli bir şekilde tutmalıdır.

⁴⁷ Yücel, *a.g.e.*, s. 28.

Kendi içerisinde sistemli bir düzene sahip olan American Board, misyonerlik için yeni etki alanını genişletmek amacıyla, yeni dış istasyonlar oluştururken kendilerine has bir takım yöntemleri devreye soktu. American Board misyonerleri nüfuz alanını genişletmek için yeni istasyonlar teşkil ederken kendilerine yerli Hristiyanlardan yardımcıları edindiler. Bulunan bu yerli yardımcıları, ilk başlarda Protestanlığa sempati duyanlar arasından seçildiler. Daha sonraki süreçte yerli halktan Protestan cemaatinin oluşmasından sonra nüfuz alanı genişletme işleri American Board için daha kolay hale geldi⁴⁸.

Genellikle dış istasyonlarda görevlendirilmek üzere işe alınan yerli yardımcıları; vaiz, öğretmen, papaz ve diğer yardımcıları adı altında vazife yaptılar. American Board'un başlangıçta misyonerlik faaliyetlerinde yaşanan aksaklıklar ve güçlüklerin zaman içerisinde aşılmasıyla birlikte, yerli eleman sayısı gittikçe arttı. 1910 yılına gelindiğinde ise American Board'un Osmanlı Devleti sınırları içerisinde mühtedi olup Protestanlığa geçen, istihdam edilmiş olan yerli görevli sayısı 1100'ün üzerine çıktı⁴⁹.

Merkez istasyonlara bağlı misyonerlerin önemli görevlerinden birisi de kendi istasyonlarına bağlı olarak faaliyet gösteren alt istasyonlara ziyaretler düzenlemektir. Bu ziyaretlerde merkez istasyonlara bağlı olan misyonerler, dış istasyonlarda görev yapan Protestan cemaatinin sorunlarını dinleyerek onlara çözümler üretmek zorundaydılar. Öte yandan diğer mezheplere bağlı yerli Hristiyanlara da verdikleri vaazlarla Evanjelist öğretini anlatılmaya çalışıldı.

American Board'a bağlı misyonerler zaman zaman ev ziyaretleri yaparak propaganda faaliyetleri yürüttüler. Kadın misyonerler⁵⁰ ellerinde bulunan dini metinlerle Ermeni evlerine giderek Protestanlığı anlatmaya gayret ettiler⁵¹.

⁴⁸ Yücel, *a.g.e.*, s. 33.

⁴⁹ Strong, *a.g.e.*, s. 497.

⁵⁰ 1830'lu yıllarda misyoner olarak sadece aileler gönderilirken, bir zaman sonra bekâr erkek ve kadınlarda dış görevler için gönderilmeye başlanmıştır. Misyonerlik için seçilen kadınlar aslında A.B.D.'de iyi eğitim almış, fakat ülkelerinde kendilerine uygun iş bulamamış kadınlardı. Unutulmamalıdır ki zamanın ruhu gereği, tüm dünyada olduğu gibi Amerika'da da iyi tahsil görmüş kadın sayısı oldukça azdı. Muhafazakâr toplum yapısından dolayı onlara açık pek bir iş alanı da yoktu. Dolayısıyla Amerikan Board kanalıyla gelen misyoner kadınlar, liberal ve özgürlükçü anlayışa sahiptiler. Bununla beraber Osmanlı Ermenileri'de yaşantı bakımından Türkler'den farklı değildi. Kadınlar erkeklerle yan yana gelmekten imtina ediyorlardı. Bu bağlamda Amerika'dan gelen bu kadın misyonerler sayesinde, Amerikan Board üyeleri Ermeni ailelerin evlerine rahatça girilip çıkılabildi. Kadın misyoner sayısının sahada artmasıyla, misyonerlerin nüfuz alanı daha da genişlemiş oldu. Erkek misyonerlerin kahvelerde sürdürdükleri faaliyetleri, kadınlar ev çevrelerinde sürdürerek katkı sağlamaya çalıştılar. Bkz. Seçil

Dış İstasyon açılmasını kolaylaştırmak için atılan önemli adımlardan biri de halkın gözüne girmekti. Bunun için misyonerler halkla iç içe olmak ve Protestanlığı sempatik göstermek gayreti içerisinde oldular. Halkın nabzını bu sayede tutmaya çalışan American Board üyeleri, Osmanlı vatandaşlarının Evanjelist öğretiye yaklaşımlarını bu sayede ölçüyorlardı. Eğer bölgede rahat bir çalışma ortamı varsa oraya hemen bir dış istasyon kurulması noktasında çalışmalar başlatmaktaydılar. Kimi zaman da bazı yerleşim yerlerinden Protestan papaz talebi imza toplama yoluyla⁵² kendiliğinden oluşmaktaydı⁵³.

American Board misyonerleri dış istasyon oluştururken bir diğer dikkat ettikleri hususta halk arasında bulunan gayr-ı Müslim nüfustu. Bu yerli ve azınlık olan Hristiyan unsurları kendi mezheplerine çekmek elbette daha kolaydı. Bunun için okul ve diğer hizmetler için özellikle Ermeni ve Rum nüfusunun yoğun yaşadığı yerler tercih edildi. Bu sayede taraftarlarının sayısını daha da arttı. 1870 yılında açılmış olan Avrupa Türkiye'si Misyonu Bulgarları Protestanlaştırmayı hedef aldı. Bunda büyük başarı sağlamasalar da, Bulgar Milliyetçiliğinin gelişmesinde American Board misyonerlerinin payı büyüktür⁵⁴.

Akgün; "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı:1, Ankara 1988, s. 7.

⁵¹ Yücel, *a.g.e.*, s. 34.

⁵² Kayseri İstasyonuna bağlı Zincidere'de halk imza toplayarak bir dış istasyon kurulması noktasından bizzat Amerikan Board'dan Protestan papaz talep etmişlerdir. Tafsilat için bkz. Gülbadi Alan; "Amerikan Board'ın Anadolu'daki Teşkilatlanması Çerçevesinde Kayseri İstasyonu ve Uç-İstasyonlarının Kuruluşu ve Gelişimi" ", *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2003, s. 44.

⁵³ Yücel, *a.g.e.*, s. 34.

⁵⁴ Tafsilat için bkz. Arzu Taşcan; *Bulgaristan'ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011.

BİRİNCİ BÖLÜM

HARRİSON GRAY OTİS DWIGHT'IN HAYATI VE ESERLERİ

1. AİLESİ

Harrison Gray Otis Dwight İngiltere'den Amerika'ya göç eden New England'lı Dwight Sülalesinin bir üyesi olarak 22 Kasım 1803 yılında Conway, Massachusetts'de doğdu. Bilinen kökeni büyük dedesi John Dwight ve eşi Hannah'a kadar gitmektedir. Her ikisi ve beraberinde çocukları ile beraber 1634 yılında Kuzey Amerika'ya göç ettiler. İngiltere'nin Dedham Essex'ten, Kuzey Amerika'da Massachusetts eyaletinin Dedham adlı kasabasına geldiler. Bilinen soyu oğulları Kaptan Timothy Dwight (1629-1717) ve onun üçüncü eşi Anna Flint'den gelmektedir. Harrison Gray Otis Dwight'ın babası Seth Dwight (1769-1825) ve annesi Hannah Strong'tur (1768 – 1813)⁵⁵.

2. YETİŞTİĞİ ÇEVRE

Harrison Gray Otis Dwight'ın doğduğu Massachusetts, Avrupa'dan göç edenlerin ilk yerleşim yerlerindendi ve Protestanlık mezhebinin Puritan kolunun çok yoğun yaşadığı bir bölgeydi. Puritanlık; XVI. ve XVII. yüzyıllarda İngiliz Kraliyet Ailesi'nin Protestanlık içerisinde başlattığı reformlara tepki olarak gelişen bir dini akımdır. Puritanlık, Hristiyanlığın en saf halini yaşamak iddiasıyla ortaya çıktı. Puritanlar İngiltere'den büyük gruplar halinde Kuzey Amerika'ya göç ettiler. Tanrının puritanlara görev verdiği inanan bu grup, kendilerini dinini daha iyi yaşamak için ülkesini terk eden Hz. Musa ve Hz İbrahim'le özdeşleştirdiler. Dolayısıyla misyonerlik yapmak Puritanların nafile ibadeti değil, asli görevleriydi. Harrison Gray Otis Dwight böyle dindar bir çevrede büyüdü. İleride rahipliğe⁵⁶

⁵⁵ Tafsilat için bkz. Benjamin W. Dwight; *History Of The Descendants Of John Dwight Dedham, Mass.*, c. I., New York, 1874.

⁵⁶ Protestanlar din adamlarına rahip demezler. Rahip yerine pastör (baba) tabirini kullanmayı tercih ederler. Baba kelimesi Türkçe literatürde din adamı yerine kullanılmadığı için çalışmada daha anlaşılır olmasından dolayı yine de rahip kelimesini kullandık.

yönelmesinde aile çevresinde aldığı eğitimin büyük katkısı vardı. Ailesiyle birlikte Utica, New York'a taşındı. On beş yaşında Presbiteryan kilisesine kaydoldu⁵⁷.

3. TAHSİLİ

Harrison Gray Otis Dwight 1825'te Hamilton Üniversitesini bitirdi⁵⁸. 1828 yılında teoloji alanında ünlü Andover Theological Seminary'den mezun oldu. Bu okulu bitirdikten sonra Dwight misyonerlik kariyerine geçiş yapabildi.

4. ŞAHSİYETİ VE SOYUNDAN GELENLER

4.1. ŞAHSİYETİ

Harrison Gray Otis Dwight kendisini Protestanlık inancına adanmış ve bu amaç doğrultusunda hayatını tanzim etmiştir. American Board'dan arkadaşları onun şahsiyeti hakkında şunları söylemişlerdir:

“Tanrı indinde bir liderdi. Onda nadir bulunan sağduyu, merhamet, azim, dayanıklılık, samimiyet, incelik, sadelik, doğruluk ve pratik yöneticilik vasfı vardı. Bunlar nadiren onun emretme etkisini sağlamasını engelliyordu. Bu karakteri uzun süre üyesi olduğu misyon gücünü etkin kılmada önemliydi”⁵⁹.

Kimi zaman Dr. Dwight'ın fikirleri American Board Kurulu ve yazmanlarıyla ciddi bir şekilde uyuşmuyordu. Bu bir takım çekişmeleri beraberinde getirirse de Dwight yine de üst amirlerinin emirlerini harfiyen yerine getiriyordu. Bazı konularda uzlaşılmasının sebebi belki de American Board yönetiminin Dwight gibi görev yaptığı bölgeyi tanımamasından kaynaklıydı. Her iki taraf arasındaki düşünce uyumsuzluğu asla çatışmaya dönüşmedi. O, diğer misyonerlere örnek olabilecek samimiyette *“...misyonlar ve misyon kiliseleri arasında öğretici ve ilginç gözlem gezilerinden sonra misyoner faaliyetleri noktasında, kuruluyla tam bir uyum içinde, İsa'nın bu seçkin hizmetini bulmak için bu ülkeye gelmesi üzerine en sevindirici şeydi. Karakterinde göze çarpan özelliği maneviyatıydı. Bu içindeki*

⁵⁷ Rufus Anderson; *History of The Missions of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions of The Oriental Churches*, c. II., Congregational Publishing, Boston 1872, s.212.

⁵⁸ Amerika Birleşik Devletleri'nde 1862 yılının önemli olaylarının olduğu yılda Harrison Gray Otis Dwight'ın Harvard Üniversitesi mezunu olduğu yazmaktadır. Fakat bu bilgi yanlıştır. *The American Annual Cyclopaedia an Register of Important Events of the Year 1862*, C. II, New York 1863, s. 662.

⁵⁹ Rufus Anderson, *a.g.e.*, s. 213.

sürekli gelişen bir özelliği. Günden güne aydan aya misyonerlik hayatının başlangıcından ölümüne kadar kurtarıcısının şanına ve cennetine kendisini adanmış...⁶⁰ dindar bir din adamı.

4.2.EVLİLİĞİ

4 Ocak 1828'de Elizabeth Barker (1806-1837) ile evlendi. Elizabeth Barker ile evliliğinden dört çocuğu oldu. Eşi, İstanbul'da bulunduğu sırada koleradan öldü ve Yeşilköy San Stefano Protestan Mezarlığına gömüldü. 6 Nisan 1839 tarihinde ikinci evliliğini yine bir misyoner olan Mary Lane (1811-1860) ile yaptı. Bu evlilikten beş çocuğu dünyaya geldi ve Mary Lane 1860 yılında öldü.

4.3. SOYUNDAN GELENLER

Elizabeth Barker ile evliliğinden olan çocuklar:

James Harrison Dwight, 9 Ekim 1830 Malta'da doğdu.

William Buck Dwight, 22 Mayıs 1833'de İstanbul'da, Osmanlı Devleti'nde doğdu.

John White Dwight, 4 Aralık 1834'de doğdu. 29 Haziran 1837 öldü.

Charles Parmelee Dwight, 25 Şubat 1837'de doğdu. 18 Şubat 1853 öldü.

Mary Lane ile evliliğinden olan çocuklar:

Mary Tappan Dwight, 19 Ağustos 1840'da doğdu. 5 Temmuz 1847'de çocuk yaşta vefat etti.

Henry Otis Dwight, 3 Haziran 1843'de doğdu ve 1917 yılında öldü⁶¹.

Cornelia Porter Dwight, 12 Kasım 1846'da doğdu ve de Türkiye misyoneri oldu.

⁶⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 213.

⁶¹ Tarihçiler tarafından babasıyla karıştırılan bir misyonerdir. İsim benzerliğinin yanında İstanbul'da misyoner olarak çalışması bunun en temel nedenidir. Örneğin Orhan Fuat Köprülü "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri" adlı çalışmasında Henry Otis Dwight ve Harrison Gray Otis Dwight'ı aynı kişi zannetmiştir. Bkz. Orhan Köprülü; "Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri", *Makaleler*, Ankara 2006, s. 237-265. Benzer bir hatayı Cemal Yetkiner'de yapmıştır. Bkz. Cemal Yetkiner; "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2008, s. 133-164.

Sarah Hinsdale Dwight, 17 Temmuz 1848’de doğdu. 1869 yılında Türkiye misyoneri oldu. Papaz Edward Riggs ile (Elias Riggs’ın (1810-1901) oğlu) evlendi.

Susan Elizabeth Dwight, 6 Şubat 1851’de doğdu ve 13 Temmuz 1870’te öldü⁶².

5. ESERLERİ

Harrison Gray Otis Dwight’ın birçok telif ve çeviri eserleri vardır. Bu eserlerin tamamının ortak noktası bir şekilde Ermenilerle alakalı olmasıdır. Öyle ki, İncili ilk kez Ermeniceye çeviren ekipte Harrison Gray Otis Dwight’ta bulunmaktadır. Batı kamuoyu ve ABD toplumu Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Doğu Hıristiyanlığı ve Ermenilerle ilgili en sağlıklı bilgileri ilk defa Harrison Gray Otis Dwight’ın kaleminden öğrendi. Bu nedenle Jeremy Salt adındaki bir tarihçi Dwight’a “Ermenilerin Babası”⁶³ lakabını taktı.

Eserleri tarihi önem sırasına göre şöyledir⁶⁴:

- Christianity in Turkey: A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church (London, 1854)

Harrison Gray Otis Dwight, yazmış olduğu “Christianity in Turkey: A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church” adlı eserinde, Osmanlı Toplumunu, idaresi, Hıristiyanlar ve özellikle de Ermeniler hakkında dikkat çekici gözlem ve tespitlerde bulunmaktadır⁶⁵. Kitap; giriş ve ekler hariç 12 bölüm ve 360 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın Bölüm ve alt başlıkları şöyledir:

Giriş

Ermeniler’in İlk Tarihi-Eski Ermeniler’in Sınırları -Putperest Ermeniler

⁶² <https://www.geni.com/people/Harrison-Gray-Otis-Dwight/6000000021833810205>

⁶³ Jeremy Salt; *Imperialism, Evangelism and Ottoman Armenians*, 1878-1896, New York 1993, s. 30.

⁶⁴ Eserleriyle ilgili listeyi hazırlarken kronolojik sıra takip edilmemiştir. Osmanlı toplumu ile ilgili daha çok bilgi verdiği eserlerden diğerlerine doğru bir sıralama takip edilmiştir. Dwight’ın Ermenice yazdığı kitapların isimlerinin içeriği ve Latin harfli yazılışları için Ermenice tercüman Melinda Andonyan’dan yardım alınmıştır.

⁶⁵ Eser 1855 yılında Fransızca’ya tercüme edilmiştir. Bkz. Harrison Gray Otis Dwight; *Le Christianisme En Turquie Au XIXe Siècle; Ou, Exposé De La Réformation Protestante S’accomplissant Dans L’Eglise Arménienne.*, Paris 1855.

Kral Abgarus'un Din değiştirmesi -Tüm Toplumun Gregory ile Hristiyanlığa Geçişi

Orijinal Ermeni Kilisesinin şüpheli Saflığı-Roma ile Bağları -Göze Çarpan Yanlışları

Reformun Gerekliliği -Kilise Görevlileri ve Hükümet-Doktrinler

İbadet Şekilleri -Oruçlar ve Yortular- Rahip tarafından Günah Çıkarma

Dünyadaki Ermeni Nüfusu -Genel Karakter

I. BÖLÜM

Bu İşin Amacı -Son Yüzyılın Aydın Rahibi- İncil Topluluklarının İlk Çalışmaları

Kutsal Kitapların Büyük Çapta Dağıtımı -Anadillere Çeviriler- Patriğin Düşmanlığı

Kudüs'te Ermeni Hacıları -Üç Din Adamının Değişimi- İstanbul'da Kralın Mektubu

Peshtimaljian ve Okulu -Düşünce Değişimi Hazırlığı - Kilisede Dindar olma İmkânı

İnsanların Reforma Hazır Olması -Kutsal Ruhun İşareti

II. BÖLÜM

Keşif Turu -Goodell'in İstanbul'a Taşınması -Patrikle Görüşme

Dwight'ın Varışı -Engeller - Okullar ve Vaaz

Din adamlarıyla Görüşme -Veba ve Savaş -İlk Soruşturmacı ve Din Değiştiren Kişi

İtiraz -Kötülükten İyilik -Rahiplerin Papazlığa Atanması -Der Kevork

Matbaanın İzmir'e Taşınması -Ruhun Varlığı-Lise

Bayan Schneider ve Johnston'nın Varışı-Bursa ve Trabzon'daki İstasyonlar

İstanbul'daki Başarı-Din Adamlarıyla Yakın Münasebetler -Patrik ve Vekilinin Karakteri

Liseye itiraz -Papaz Matteos -Kitap Dağıtımı

Din Adamlarının Soruşturulması -Protestan Törenleri -Düşmanca Hareketler

Rum Etkisi -Çalışmanın Karakteri -Kadın Eğitimi

III. BÖLÜM

Hiyerarşiye İtiraz-Bankerlerin Etkisi-Karakterleri

Lisenin Kapatılması -Hasköy'de Okul -Çarpıcı Basiret

Yeni Okulun Etkisi -Işığın Yayılması -Rahiplerin Kafa Karışıklığı

İtirazların Artması-Arkadaş Canlısı Din Adamı-Misyoner Anlaşması

Resimlerin Kaldırılması -Hasköy Okulunun Çöküşü -Nikomedyadaki Çalışmanın Başlangıcı

Din Değiştiren İki Rahip -Bursa ve Trabzon'daki İlahi Etkiler

IV. BÖLÜM

Ermeni Patriğinin Gücünün Kökü ve Doğası -Kodamanların Gücü-Sultan Mahmut'un Zalimliği

Karalanan Misyonerler ve Yerli Yardımcılar -Yeni Patrik-Zulüm

Zalim Ermeni Patriğinin Gücü- iki Kardeşin Katli - Nikomedyada İlginç Manzarası

Türk Polisinin Zalimliği -Kayseri'de Karşılama -Başkentteki Korkular - Kitapların Yasaklanması

Terör Dönemi- Patriğin Vurgunculuğu* -Zalimlerin Birliği -Tanrı'nın Mükemmel Takdiri

II. Mahmut'un Ölümü - Zalimlerin Merhameti - Sultan'ın Doktoru

Bursa'da ve Trabzon'da Zulüm - Erzurum'da Yeni İstasyon

V. BÖLÜM

İlginç İbadet Mevsimi -İyilik İçin Zulmün Reddedilmesi -Zalimlerin Yargılanması

Hakların Ruhsatı -Bankerlerin Azalan Etkisi -Rum Patriğinin Yer değiştirmesi

Ermeni Patriğinin Akılsızlığı –İstifası -Stephan’ın Tayini

Shagyan’ın Sürgünden Dönmesi - Protestan Rahipler - Erdemin Kurtuluşu

Protestan Günah Çıkarma -Artan Soruşturmacılar -Zalimin Uyanışı

Kitap Deposunun Yer Değiştirmesi -Halk Vaazı -Bebek’te Seminer

Hamlin’e Karşı Saldırı -Nikomedyaya’ya Ziyaret -Dönmelerin İlginç Karakteri

İncil’in Adapazarı’na Götürülmesi -Eklektik Zulmün Etkisi -İyiliğe İtiraz

Bursa ve Trabzon’da Tepki -Mutlu Ölüm -İzmir’de Basım

Tanrı’nın Takdiriyle Güçlüklerin Üstesinden Gelmek -Bir Düşmanın Şahitliği -Ermeni Vaazı Tarzında Değişiklik

Derin His -Rahip Vartane’nin Hareketi -Nikomedyaya ve Adapazarı’nda Gelişme

Dini Kitapçıkların Etkisi -Schneider’in Ziyareti -Halk Vaazı -Kitap Dağıtımını

Bebek Seminerine Karşı Hareketler -Tanrı’nın Kilisesini İzlemesi

VI. BÖLÜM

Bankerler ve Tüccarlar Arasında Ayrılık -İnsanlarca Küçümsenen Din Adamları -İki Kurulun Görevi

Patriğin Ayrılışı

Asdoadzadoor’un Atanması- Karakteri- Aydın Vekil

Kilise Artışı -Maneviyat- Dua

Din Adamının Tutuklanması - İsa’ya Dönen Zahit -İçerideki Dinleyiciler

Aylık Dua Toplantısı -İlk Yerli Misyoner -Yahudilerle İlgilenme

Kadın Araştırmacılar –Çalışanlar -Kitaplara Büyük Talep

Goodell'in Eski Ahit'i Çevirisini Tamamlaması -İncil Sevgisi -Protestanlığa karşı Kitap

Seminer Düşmanlığından Arkadaşlık Kurma -Seminerin Etkisi -Etkilenmeyen Kardeşler

Bursa'da Yeni Araştırmalar -Düşman Papaz -Trabzon'da Protestan Etkileri

Erzurum'da Araştırmacı Rahip -Papazın Vahşeti -Adapazarı'nda Düşmanların Arkadaşa Dönüşmesi -İzmit'de Yeni Güç -İzmir'de Dini Soruşturma

VII. BÖLÜM

Bir İdam -Dininden Dönen Birinin Hikâyesi -İngiliz Elçiliğine Hakaret

Dini Özgürlük Sözü -Tanrı'nın Eli -Reform İşinin Büyüklüğü

İncil için Mahkemeler -Araştırma Ruhunun Yayılması -Seminerin Dini Etkisi

Kadınların Uyanışı -Rahibenin Din Değiştirmesi -Kadının Seminerinin Açılışı

Patriğin Ayrılışı ve Matteos'un Atanması -Rahip Vartanes'in Zulmü -Patrik Mateos'un Karakteri

Onun Protestan Politikası -Zulmün Devamı -İşin Engellenmesi

Rahip Bedros'un Kovulması -İşleri ve Ölümü -Rahip Vartanes'in İkinci Sürgünü

Tateos'un Zalim Davranışı -Hapisten Çıkarılma -Seminerde Saldırıları

Tartışma ve Meyveleri -Halk Tartışmaları -Taşlamaya İkna Etme

Papa Kitapları -Cizvit Resmi -Gezici Kitapçılar -Popery'nin Engellenmesi

Yayınlarına Sansür - Mutlu Ölümler

VIII. BÖLÜM

Erzurum Piskoposunun Zulmü - Kötülükten İyilik- En Kötü Zalim Aydın Din Adamları

Erzurum'un merkezi Pozisyonu- Gerçeğin Köylerde Yayılması-
Trabzon'da Refah

Bir İnananın Ölümü- Utanç verici Mezarlar- Kararsız Din Adamları

Zalim Baghos- Zecri Tedbir- Protestanların Tutuklanması

Bliss'in Evinin Taşlanması- Zulmün Kötü Sonuçları- Trabzon'daki
Etkileri

Bursa'da Etkili Olan Fikirler- Din Değiştiren Münzevi- Bursa'da ve
Köylerindeki Gelişme

İzmit ve Adapazarı'nda Misyoner Turları- Zalim Dönme- Derin
Ağırbaşlılık

Kurbeleng'de Zulüm Örnekleri- Nikomedyada Dindar İngiliz Aileleri-
Mugurdich ve Sarkis'in İzmir'de Ölümü

Tokat'ta Van Lennep

IX. BÖLÜM

Protestan Ermenilerle Kiliseyle İlişkisi- Toplumdaki Görevleri- Devlet
Memuru Patrik

Protestanların Devlete İtaati- Yeni Zorlama Yöntemleri- Rahip Vertanes'in
Afarozu

Patriğe İkaz- Geçici Cezaların Verilmesi- Başarılı Fanatıklık- İkinci Aforoz

Cayma Belgesi- Patriğin Yeni Öğretisi- Zalimlik Örnekleri

Protestanlardan Kısıtlanan Ekmek ve Su- Yeni Öğretinin İşareti

Khacdoorian ile Patrik 'in Görüşmesi- Tanrı'nın Kullarına Yardımı- İncil İçin
Belirlenen Ölçü

Zulümle artan Ziyaretçiler- Patriğe ve Baş Piskoposlara Gelen Mektuplar

Reşit Paşa ve Yabancı Elçilere Rica- Dört Kişinin Tutuklanması

Protestanları Engelleme Teşebbüsü- Devlet tarafından İlan Edilen Dini
Özgürlük

Tutukluların Beraatı- Tüm Protestanların Karalanması- Sahte Şahit

Evsizler için Sığınak Sağlanması- Allen'nın Nezaketi- Cömert Yardımlar

X. BÖLÜM

Patriğin İkiyüzlülüğü- Papaz Southgate'in Yüreklendirmesi

Protestan Kardeşlerimizin Karalanması- Patriğin Savunması- İzmit'teki
Vahşet

Tanrı'nın Mazlumun Sesini Duyması- Papaz Harootun'nın Zulmü-
Piskopos'un Ona Mektubu

Kilisede Utanç Verici Davranış- Onun Tutuklanması- Toplu Hakaretler

Tanrı'yla olan Mutluluğu- Diğer Kardeşlerimizin Hazin Çöküşü- Dönüşleri

Adapazarı'nda İnananların Sadakati- Van Lennep'in Ziyareti

Düşmanın Yeniden Teşvik Etmesi- Feci Mahkemeler- Zulüm Ruhuna Galip
Gelmek

Trabzon'da İki Kardeşe Hakaret- Sağlam İnanç

Genç Adamın Cezalandırılması ve Hapsedilmesi- İngiliz Konsülünün
Müdahalesi

Erzurum Piskoposunun Engellenmesi- Bedensel Cezalar- Zalimleri
Durdurmak

Bütün Gözler Başkentte- Sir Stradtford'un Kurnazlığı- Protestanlara Din
Özgürlüğü- Patriğin Kurnazlığı

Protestanlar Adına İlk Büyük Belge- Seminere Düşmanca Teşvik- Ebedi
Lanet

Kilise Organizasyonu Planı – Protestan Kilisesinin Kuruluşu- İlk Papazın
Atama Töreni

Karakteri- Protestanların Halka Arzı- Nikomedy, Adapazarı ve Trabzon'da
oluşan Kiliseler

Müslümanların Zalimlerle Bir Olması

XI. BÖLÜM

Din Özgürlüğünün Yavaş Gelişimi- Zalimliğin Avlak Metotları- Stephan'nın
Hapsedilmesi

Protestan İbadethaneyi Kapatma Girişimi- Çeteler- Protestanların Düzensiz Durumu

Kademeli Düzelme- Protestan Cenazesi- Topluluğun Büyümesi

Kadın Alanı- Oscan, Hovsep ve İlk Papazın Ölümü- Ölürken Şهادeti

Papazlığa Atama Törenleri- İzmit'deki Yeni Görünüm- Misyoner Turları

Antep'in Aydınlanması- Lord Coowley'in Temsilciliği

Protestanların Cemaat olarak Tanınması- Şükran ve İbadet Günleri- İşte Yeni Gelişme

Geghi'de ve Antep'te Aydınlanma- Antep'te İstasyon- Colporteur

Acil Başvurular- Sahakyan'a Papazlık Rütbesi Verilmesi- Trabzon'da Mezarlık

Pera Chapel'in Korunması- Patrik Matteos'un Sygınlığını Yitirmesi

XII. BÖLÜM

İki Çatışan Taraf- İsa'yı Anlatma- Yerli Rahiplerin Karakteri- Erkek ve Kadın Seminerleri

Matbaa- Yerel Gazetelerin Kendi kendine Yetmesi- Sistemin Çalışması- Kilise Üyelerinin Karakteri- İşin Şu anki Yönü- Ermeni Kilisesinin Durumu-Kriz Değerlendirmesi-Gelecek Beklentileri

EK BÖLÜM

Son Dört Yılın Tarihi- Yerli Protestanlar için Çıkarılan İlk Ferman-Lord Stratford'a Protestan Heyetinin Çağırılması- Zulüm Olayları

Protestan Topluluklarının Düzenlenmesi- Protestanlık Mertebeleri- Protestanlar ve Ermeniler arasında Dostluk İlişkileri- Gerçeğin Hükmü

Ermenilerin İncil Çalışması- Tartışmalar- Yerel Hıristiyanların İman Aşkı Vaaz Turları- Yerel Rahiplerin İşleri- Kilise ve Kilise Azasının Sayısı- Matbaanın

Faaliyetleri- Seminerler- Mevcut Savaşın Olası Sonuçları-İki Yeni Ferman- Tanrı'nın Yıkılmayan İşi

- Christianity revived in The East : Or, A Narrative of The Work of God Among The Armenians of Turkey(New york, 1850).

Harrison Gray Otis Dwight'ın Osmanlı Türkiyesi ile ilgili yazdığı ilk kitabıdır. 1854 yılında yazdığı “Christianity in Turkey: A Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church (London, 1854)” adlı eseriyle büyük benzerlik taşımaktadır. Sadece birinci bölüm farklıdır ve ilk kitapta olan ek bölüm yoktur. Kitap, 12 bölümden oluşmakta ve 290 sayfadır. Bu nedenle kitabın sadece Birinci Bölümünün alt başlıklarını vermekle iktifa edildi.

I. BÖLÜM

Ermeni Milletinin Hıristiyanlığa Geçmesi- Orijinal Ermeni Kilisesinin Şüpheli Saflığı- Roma'yla Bağları-Göze Çarpan Yanlışları

Reformun Gerekliliği- Bu İşin Amacı- Son Yüzyılın Aydın Rahibi-İncil Topluluklarının İlk Çalışmaları- Kutsal Kitapların Büyük Çapta Dağıtımı

Anadillere Çeviriler-Patriğin Düşmanlığı- Filistin'de Ermeni Hacıları-Üç Din Adamının Değişimi-İstanbul'da Kralın Mektubu

Peshtimaljian ve Okulu-Düşünce Değişimi Hazırlığı- Dindar olma İmkânı - İnsanların Reforma Hazır Olması -Kutsal Ruhun İşareti

- Memoir of Mrs. Elizabeth B. Dwight, Including An Account of The Plague of 1837(New York, 1840)

Elizabeth Barker Dwight (1806-1837), Harrison Gray Otis Dwight'ın ilk eşidir. 31 yaşında İstanbul'da üçüncü çocuğuyla birlikte vebadan öldü. Şu an İstanbul'da Bakırköy ilçesine bağlı Yeşilköy'deki Protestan mezarlığında gömülüdür. Eser onun ölümünden sonra eşi tarafından mektuplarının ve anılarının derlenmesi şekliyle oluşturuldu. Eserde; Bayan Dwight'ın anıları ve mektuplarının yanında Bay Dwight ile Mrs. Judith S. Grant'ın da anıları vardır. Ayrıca 1837 yılında ki veba salgınıyla ilgili bilgiler de içermektedir. Kitap, dört bölümden oluşmakta ve 323 sayfadır.

I.Bölüm

Veba Esnasındaki Mektuplar

II.Bölüm

Bay Dwight'ın Mektupları

III.Bölüm

Bayan Dwight'ın Mektupları

IV.Bölüm

Bayan Judith S. Grant'ın Mektupları

- A Dictionary of The New Testament, and Vocabulary of Proper Names, With Remarks on The Whole and Upon Each Book, and Other Helps for Sabbath School Teachers and Schoolers (New York, 1832)

153 sayfadan oluşan bu eser, referans kaynak olarak basılmıştır. Özellikle bizim mahalle mekteplerine karşılık gelebilecek olan Pazar günleri kiliselerde verilen eğitimlerde yardımcı ders kitabı olarak kullanılması tavsiye edilmiştir. Kitabın ekler bölümünde eski ve yeni ahide göre dünyanın yaratılışı, Hz. İsa'nın mucizeleri, Krallar listesi gibi yalnızca ilahiyatçıları değil tarihçileri de ilgilendirecek listeler mevcuttur.

- Christian Pamphlets

Eserin elimizdeki Michigan Üniversitesi kütüphanesine ait nüshasında nerede basıldığı ve yılı belirtilmemiştir⁶⁶. Bununla birlikte kitapçıkta Dwight'ın yazılarının yanında, David Abeel, Eli Smith, Rufus Anderson, Asaad Esh Shidiak, Lyman Beecher, Archibald Alexander, William Richards, William Goodell, William Swan Plumer, Gardiner Spring, Enoch Pond gibi misyonerlerin çalışmalarına da yer verilmiştir. Ayrıca kurumsal anlamda American Board adına da bir bölüm ayrılmıştır.

Kitapçıkta Dwight'a ait 2 bölüm ve alt başlıklar şöyledir:

I.Bölüm

İstanbul'da Bulunan American Board Misyonerlerinin Arkadaşlara ve Aynı Şehirdeki Misyonerliğin Destekçilerine Müracaatı⁶⁷

II.Bölüm

18 Numaralı Misyoner Kâğıdı, İstanbul'da Ermenilerin Önemi (Bu yazı Messrs. Goodell ve Dwight tarafından 1834'ün Ekim ayında yazılmıştır ve American Board Sekreterlerine gönderilmiştir)

- Hovsēp'in Patmut'ıwnē: Tghayots' u Pataninerun Hamar Shinvats⁶⁸ (İstanbul, 1847)

Hz. Yusuf peygamberle ilgili Hristiyan merkezli hikâyeler mevcuttur. Eser 322 sayfadır.

- Glukh Ekeghets'woy: Kam Hrovmayakan Ekeghetsin Pahanjzmunk'nere⁶⁹ (İzmir, 1833)

Eserde Katolik Kilisesi'nin tarihiyle ilgili bilgiler vardır. İzmir'de basılmıştır ve 45 sayfadır.

⁶⁶ Googlebooks üzerinden yaptığımız taramada eserin 1844 yılında basıldığını tespit ettik. Tarih büyük ihtimalle doğru olmalıdır. Çünkü içerisinde verilen bilgilerin tamamı 1844 yılı öncesine aittir.

⁶⁷ W. Godel ve Cyrus Hamlin'le birlikte bu bölümü yazmışlardır.

⁶⁸ Türkçe anlamı "Hovsep'in Tarihi: Amerikan Misyonu Matbaası"dır.

⁶⁹ Türkçe anlamı "Roma Kilisesi Yani Katolik Kilisesi'nin Doğuşu Yaşadığı Süreç Tüm Bunlarla İlgili Konular"dır.

- Catalogue of All Works Known To Exist in The Armenian Language: Up to The Seventeenth Century⁷⁰ (New Jersey, 2007)

Kitap katalog şeklinde hazırlanmış, 1851’de basılmıştır. Eser 250 sayfadır. Tıpkıbasım şeklinde 2007 yılında yeniden basılmıştır. Ermenice basılmış tüm eserlerin listelerini içerir. Sadece yakın tarih çalışanların değil, Eskiçağ ve Ortaçağ Tarihi ile ilgilenenlerin de faydalanabileceği tarzda hazırlanmıştır. Eserde XVII. Yüzyıldan önce yazılmış olan Ermenice kaynaklarla ilgili bilgiler vardır.

- Holy Bible in Modern Western Armenian, American Biblo Society, (Constantinople, 1903)

Eser hatasız şekilde Ermenice basılmış ilk İncil’dir⁷¹. Daha eski baskıları da bulunmaktadır. Kitabın çevirisi sırasında sadece Harrison Gray Otis Dwight görev almamış, onunla birlikte Elias Riggs, J. Zohrab, J. B. Adger gibi Ermeniceye hâkim misyonerlerde çalışmışlardır.

- Arajnord Tsnoghats’ : Or Kě Ts’uts’anē T’ē Tsnoghk’nerē Inch’ Kerpov İrents’ Zawaknerē Pidi Krt’en, Tpagrut’eamb Hëman Hallok’i(1838)⁷².

Ebeveynlere çocuklarını Kitab-ı Mukaddes ışığında eğitmeleri gerektiğini anlatan bir eserdir. Ayrıca Hıristiyan dindar ailelerin çocuk eğitimine önem vermesi gerektiği yönünde telkinlerde bulunur. Eser 67 sayfadır.

Görüldüğü gibi Harrison Gray Otis Dwight hemen hemen tamamı bir şekilde Ermenilerle alakalı eserler ortaya koymuştur. Çevirdiği Hıristiyanlık öğretisini anlatan eserlerinin tamamı, Ermenileri Protestanlaştırmak adına kullanılacak malzemeler içermektedir.

⁷⁰ Türkçe anlamı “Ermeni Dili ile İlgili Bilinen Tüm Eserler Kataloğu :On Yedinci Yüzyıla Kadar”dır.

⁷¹ 1815’te Rus İncil Topluluğu İncil’i eski Ermeni dilinde, 1822’de eski dili anlayamayanlar için Yeni Ahit’i Ermeni harfli Türkçe, bir sene sonra İngiliz ve Yabancı İncil Topluluğu Ahit’i modern ve konuşma dili Ermenicesinde basmıştı. Fakat bu İnciller ’de yer yer fahiş hatalar bulunuyordu. Dwight ve ekibinin Ermeniceye yaptığı İncil çevirisi bugün bile Ermeni Kiliselerinde okunmaktadır.

⁷² Türkçe anlamı “Anne- Baba Rehberi: Ana Babalara Çocuklarını Nasıl Eğitmek Gerektiğini Gösteren Kitap”tır.

6. DWIGHT'IN MİSYONERLİK FAALİYETLERİNDEKİ BAŞARISI VE AMERİKAN BOARD TARİHİ İÇİN ÖNEMİ

Harrison Gray Otis Dwight, 15 Temmuz 1829 yılında American Board misyoneri olarak görevlendirildi⁷³. 1830 yılında deniz yoluyla eşiyile birlikte Malta'ya geldi. Aynı yıl Ermeni misyonerlik hizmetine yardımcı olmak için İstanbul'a gönderildi ve Eli Smith'le Doğu Hıristiyanlığı üzerine ünlü seyahatini yaptı⁷⁴. İki yıla yakın süre boyunca Ermenilerin yaşadığı Anadolu, İran ve Kafkaslarda inceleme yaptı. İncelemesini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü ve buraya yerleşti. İstanbul'da bulunduğu otuz yıl boyunca vaaz verdi, okul idareciliği ve dini yayıncılık yaptı⁷⁵.

Dwight'ın 1860 yılında çıktığı İkinci Doğu Seyahati, onun açısından ektiği tohumların nasıl filizlendiğini görmesi açısından önemliydi. Maraş'a geldiğinde karşılaştığı manzara Protestan misyonerliğinin bu şehirde kat ettiği mesafeyi göstermesi açısından önemliydi. Dwight, şehirdeki manzarayı şu şekilde ifade etmektedir: *"Bu yer gerçekten misyoner cenneti! Yirmi yıl önce burada tek bir Protestan yoktu ve insanlar herkesin bildiği gibi cahil, barbar ve yobazdı. Altı yıl önce Protestan Ermeni Kilisesi on altı üyesiyle kuruldu. Cemaat o zamanda yüz yirmi kişiydi. Son Sebt günü sabah binin üzerinde topluluğa vaaz verdim. Öğleden sonra neredeyse beş yüz kişiye yol gösterdim. Kırk tanesi kiliseye alındı. Sonra bu sayı yüz yirmi yedi oldu. White iki yıl önce buraya geldiğinden beri neredeyse bunlara yüz tane daha eklendi. Sadece dört ay önce din değiştiren yetmiş beş yaşında bir yaşlı kadın kabul edildi. Daha önceden bağnazlığa karşıydı. Fakat şimdi İsa sevgisiyle dolu görünüyor. Duyguları onu Tanrı masasına dokunmada yendi. Buradaki kilise üyeleri dünyalıktansa maneviyata önem vermeleri açısından beni etkiledi. Kutsal ruh tüm yıl boyunca özellikle geçen kış burada iş başında. Sürekli din değiştirmeler oluyor. Kardeşler arasında sohbetler dua ve ruhların kurtarılmasıyla ilgili. Sebt günü kilisenin yarısı yerde birbirine yakın oturmuş kadınlarla dolmuştu. Diğer yarısı evin geniş üç bölümü tamamen erkeklerle dolduydu. Şehrin diğer*

⁷³ David M. Stove; "Dwight, Harrison Gray Otis", *Biographical Dictionary of Christian Missions*, Editör: Gerald H. Anderson, Cambridge 1999, s. 191

⁷⁴ Thomas William Herringshaw; "Dwight Harrison Gray Otis", *Herringshaw's Encyclopedia Of American Biography Of The Nineteenth Century*, Chicago 1898, s. 323.

⁷⁵ Stove, *a.g.e.*, s. 191.

çıkışında hemen yeni bir kiliseye ihtiyaç var. Tanrı'ya beni buraya getirdiği için şükrediyorum"⁷⁶.

Dwight'ın döneminde Ermeni Misyonu, İstanbul'daki tek bir istasyondan yirmi üç istasyona, il dışında Batı Anadolu'ya genişleyen seksen bir istasyona kadar büyüdü. Göreve başladığı sırada, tek bir din değiştiren kimse tanımıyordu. Yaptığı çalışmalar neticesinde; kırk iki kilise, altı yüz üye, on iki papazlık verilen yerli din adamı, kırk üç yetkili yerli vaiz, otuz dört dini öğretici, elli beş öğretmen ve otuz dört yardımcı faal bir şekilde çalışmaktaydı⁷⁷.

7. DWIGHT'IN ÖLÜMÜ

Harrison Gray Otis Dwight 1860 yılında İkinci Doğu Seyahatine çıktı. Bu seyahat Bulgaristan dışında tüm Asya Türkiye'si ve İran'daki istasyonları kapsayan bir seyahatti⁷⁸. Bu gezi adeta 30 yıl önce Eli Smith'le birlikte çıktıkları seyahatin bir kontrolü gibiydi. İkinci Doğu Seyahatini tamamladıktan kısa bir süre sonra Kasım 1861'de Amerika Birleşik Devletleri'ne döndü. 25 Ocak 1862 tarihinde Middlesbury Kolejinde Sebt gününü geçirmek üzere trenle seyahat ederken, Shaftsbury Vermont'ta meydana gelen tren kazasında Dwight'ın bulunduğu vagon şarampole yuvarlandı. Vagonun içinde bulunan Dwight hayatını kaybetti⁷⁹.

⁷⁶ Anderson, *a.g.e.*, c. II, s. 69-70.

⁷⁷ Anderson, *a.g.e.*, s. 212.

⁷⁸ Anderson, *a.g.e.*, c. II, s. 68.

⁷⁹ Stove, *a.g.e.*, s. 191.

İKİNCİ BÖLÜM

HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN OSMANLI DEVLETİ'NE GELİŞİ VE DOĞU SEYAHATI (1830-1832)

1. HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN OSMANLI DEVLETİ'NE GELİŞİ

Bilindiği üzere American Board'ın Osmanlı Devleti topraklarına 14 Ocak 1820 tarihinde ilk gönderdiği misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons idi⁸⁰. Bu iki American Board misyoneri gözle görülür işlere imza atamadan misyonerlik uğrunda hayata gözlerini kapattılar. Bu iki kayıp, maddi ve manevi anlamda American Board'ın tarihinde önemli bir yer tutar⁸¹. Çünkü Protestanlığın yayılması yolunda ilk ölenler bu iki misyonerlerdi⁸². Bu misyonerler, çalışmalarına İzmir, Beyrut ve Kudüs'te başladılar. Misyonerlik için kullanılacak malzemeler Boston'dan Malta'ya gönderildi. Malta'daki matbaada American Board'ın Misyonerlik yayınları başta farklı dillerde İncil olmak üzere kitaplar basıldı ve oradan sevk edildi⁸³.

Pliny Fisk ve Levi Parsons'ın ardından Osmanlı ülkesine Jonas King ve Daniel Temple adlı iki yeni misyoner daha geldi. Bu iki misyoneri sırasıyla Eli Simith (1827), Harrison Gray Otis Dwight (1830), Isaac Bird (1832) ve William Godell (1832) takip etti⁸⁴.

Sayınca az ama kendilerini inançlarına adanmış misyonerlerin Osmanlı topraklarına girişi bir nevi yeni ve modern bir Haçlı Seferi'nin başlangıcıydı. Batılı toplumların doğulu toplumlarla ilk buluşması olan Haçlı Seferleri, çok sayıda insanın hayatına mal olmuş, kendi mezheplerinden olmayan dindaşlarını bile katledebilecek kadar bir vandallığa dönüşmüştü. American Board misyonerleri Osmanlı ülkesine ve toplumuna yabancıydılar. Pliny Fisk ve Levy Parsons 1820'de Hıristiyanlarca büyük

⁸⁰ Bu iki misyonerin raporları derlenip, Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bkz. Ayşe Aksu; *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu Ve Kudüs Seyahat Raporları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

⁸¹ Beyruttaki Amerikan Üniversitesi ismini yaşatmak için Fisk anısına "Pliny Fisk Hall" adıyla anılan bir bina yapmıştır.

⁸² Cemal Yetkiner; "İstanbul'da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu", *Akademik Ortadoğu Dergisi*, C. 3., Sayı: 1, 2008., s. 142.

⁸³ Henry Otis Dwight; *The Centennial History Of The American Bible Society*, New York 1916, s. 227.

⁸⁴ Zeynep İskefiyeli; "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene", *History Studies*, Volume 5/4, 2013, s. 282.

kutsiyet arz eden meşhur yedi kiliseyi⁸⁵ de içine alan Anadolu gezisi yapmışlardı. Bu gezi, Anadolu coğrafyasının misyonerlerce tanınmasını sağladı.

1830 yılı Protestan misyonerliği açısından önemli bir yıldır. Çünkü Harrison Gray Otis Dwight'ın 1830 yılında İstanbul'a gelmesinin ardından American Board'un Anadolu'daki faaliyetleri yeni bir evreye geçmiş, misyonerlik yolundaki ilk taşlar Harrison Gray Otis Dwight ve Eli Smith marifetiyle döşenmiştir.

2. HARRISON GRAY OTIS DWIGHT VE ERMENİLER

Amerikan Board, öncelikle dünya üzerinde İncil'i ve İsa'nın mesajını kendilerince yanlış anlamış kabul ettikleri Hıristiyanları düzeltmeyi gaye edindiler. Onlara göre öncelikle bozulmuş Hıristiyanlar düzeltilecek, daha sonra diğer din sahipleri üzerine yoğunlaşılacaktı. Bunun için Doğu Hıristiyanlığında en kalabalık millet olan Ermeniler birincil hedef seçildi. Misyonerler Ortadoğu'nun değişik yerlerinde ve Anadolu'da görevlendirildikleri bölgelerden, Amerika Birleşik Devletlerinde bulunan Boston'da ki merkezlerine gözlemlerini rapor olarak göndermişlerdir. Bu raporlarda özellikle demografik yapı, dini ve etnik gruplarla ilgili bilgiler yer aldı. American Board ciddi bir gözlem ve emek ürünü olan bu raporlara göre dini ve etnik gruplara yönelik bir takım stratejiler hazırladı⁸⁶.

Amerikan Board'ın misyonerleri Katoliklik ile Müslümanlık arasında sıkışmış olan Keldani, Süryani, Ermeni ve Gürcülerle alakadar olmak istiyor, fakat bunun yolu ve yöntemi konusunda kafa karışıklığı yaşıyorlardı. Bu topluluklar hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duymaktaydılar. Ermeniler hedef topluluk olarak belirlenen Doğu Hıristiyanlığı içindeki en kalabalık kitleydi. American Board misyonerleri o zamana kadar Osmanlı Devleti sınırları içerisinde başkent İstanbul'da ve faaliyet yaptıkları bazı kentlerde Ermenilerle karşılaştılar. Bu karşılaşmalar neticesinde; Ermenilerle ilgili yapılacak bir çalışmada önemli merhale kat

⁸⁵ M. S. 53-56 yılları arasında misyoner Paulus kutsal görev gezileri olarak adlandırılan ünlü Anadolu gezisine çıktı. Efes kentine ulaştı ve bu kentte ikamet ettiği süre içerisinde Hıristiyanlığın yayılması ve anlaşılması için faaliyetler yaptı. Bu çalışmalar neticesinde bugün ki Ege Bölgesi sınırları içerisinde Hıristiyanlık dininin ilk yedi kilisesi kuruldu. Bu kiliseler Ephesos(Efes), Smyrna (İzmir), Pergamon(Bergama), Sardes(Salihli), Philadelphia(Alaşehir), Laodikeia(Denizli), Thyateira(Akhisar)'dır. Tafsilat için bkz. *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Çev. Çiğdem Dürüşken, Homer Kitabevi, İstanbul 2003.

⁸⁶ Misyonerlerce gönderilen bu raporların ilk kitaplaşmış şekli William Jowett'in eseridir. Bu eserde Ermenilerle ilgili bilgiler de mevcuttur. Tafsilat için bkz. M. A. William Jowett; *Christian Resarches in The Mediterranean*, London 1824, s. 118.

edebileceklerine dair kendilerinde bir kanaat oluştu. Bu kanaatin artık kesin bilgi haline dönüşmesinin zamanı gelmişti. Bunun için American Board sadece Ermeniler değil, Süryaniler, Gürcüler, Keldaniler ve bunlarla aynı şehirlerde iç içe yaşayan Kürtler, Türkler ve İranlılarla ilgili pratik olarak misyonerlik anlamında neler yapılabileceğini tespit etmek amacıyla American Board, Harrison Gray Otis Dwight ve Eli Smith'i görevlendirdi⁸⁷.

Eli Smith Arapçayı çok iyi bilmesinin yanında Türkçe de konuşabiliyordu. Bunun yanında deneyimli bir seyyah ve tespitleri isabetli olan iyi bir gözlemciydi. Dwight ise Amerika Birleşik Devletleri dışında misyonerlik kariyerine yeni başlamasına rağmen çok enerjik ve istekliydi⁸⁸. 27 Şubat 1830'da Malta'ya gelen Dwight, 19 Ocak 1830 tarihli American Board'un talimatını da yanında getirmişti. Misyonerlerin bu talimattan sonra İzmir'e doğru 17 Mart 1830'da yola çıkmalarıyla seyahat başladı. Yaklaşık 16 ay süren bu seyahat, misyonerlerin 2 Temmuz 1831'de Malta'ya dönmeleriyle tamamlandı⁸⁹.

26 Mart 1830 tarihinde İzmir'e ulaşan Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, Balıkesir üzerinden İstanbul'a geldiler. Akabinde, Ermeni Patriğiyle bir görüşme yaptılar. Daha sonra İzmit, Ankara, Tosya, Merzifon, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum, Kars, Arpaçay, Tiflis, Suşa, Datev, Nahçıvan, Erivan, Eçmiyazin, Tebriz ve Urumiye hakkında bilgi toplamak üzere seyahate çıktılar. Her ikisi, Trabzon- İstanbul-Malta hattından Amerika Birleşik Devletleri'ne geri döndüler. Yaklaşık 4000 km⁹⁰ at sırtında, 1600 km'de denizde geçen ve bir yıldan fazla süren bu seyahat sonucunda hazırlanan rapor önemliydi. Özellikle gidilen yerlerde ki halkların tarihleri, adetleri, gelenekleri ve görenekleri, sosyal ve siyasi durumları, demografik yapıları gibi önemli bilgiler rapor haline getirildi. Seyahat

⁸⁷Ömer Turan; "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight'a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler", *'Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talat'tan Dönünce-*, Derleyen: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2009, s. 194.

⁸⁸ James L. Barton; *Türkiye'de Gündoğumu*, Çev: Zekeriya Başkal, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 101.

⁸⁹ Turan, *a.g.m.*, s. 194.

⁹⁰ Seyahatin anlatıldığı kitap iki cilttir. Gidilen tüm yerlerin önemli merkezlere uzaklığı mil cinsinden verilmiştir. Kara yoluyla yapılan seyahatin tam olarak karşılığı 2408 mil olarak hesaplanmıştır. Gidilen diğer şehirlerin birbirlerine uzaklıkları da kitapta belirtilmiştir. Tafsilat için bkz. Eli Smith; *Researches of The Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldeon Christians of Oormiah and Salmas*, Crocker and Brewster, C. II, Boston 1833, s.338.

raporu Amerikan Board teşkilatının en yüksek kurulu olan Prudential Committee'ye sunuldu. Bu rapor daha sonra kitap haline getirilerek yayımlandı⁹¹.

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight bölgeyi gezen ilk Amerikalılardır. Seyahat sırasında hazırladıkları raporlar ışığında yazılan eser, Amerika Birleşik Devletleri'nde bölge ve insanlar hakkında basılmış ilk kitaptır. Bu kitap bölgeye daha sonra gelecek olan Amerikan Misyonerlerine de rehberlik etti.

Dwight ve Smith'e göre "Ermenistan" Anadolu'nun doğu kısımlarına tekabül etmektedir. Kuzey batısı Karadeniz'e, Kuzey Doğusu Hazar Denizi'ne çok yakın ve Güney doğusunda yer alan İran Körfezi'ne oldukça uzaktır. Bölgenin batı sınırları İstanbul'a yaklaşık 950 km⁹² mesafededir. Batısında Kapadokya, Doğusunda Azerbaycan ve Güneyinde Mezopotamya bulunur. Harita konumuna göre, boylamasına 690 km⁹³, enlemesine 480 km⁹⁴ olan bir iç bölgedir. Bununla beraber Ermeniler bu bölgede çok dağılmış bir topluluktur. İran ve Osmanlı Devleti'nin hemen her bölgesinde Ermenilere rastlamak şaşırtıcı değildir. Rusya, Hindistan ve Polonya'nın yanı sıra, Avrupa'nın her ülkesinde Ermenileri görmek mümkündür⁹⁵.

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight seyahatleri sırasında bölgenin coğrafyasını en iyi anlatan kitap olan M. Jean Saint Martin'e ait Fransızca "*Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie*" adlı eserinden⁹⁶ önemli ölçüde faydalanmışlardır⁹⁷. Bu eserle birlikte daha önce bölgeyi gezmiş olan Chardin, Tourneford, Kinneir, Porter, Morier ve La Gamba gibi seyyahların eserlerinden de istifade etmişlerdir⁹⁸.

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight'ın Amercan Board'a sundukları seyahat raporlarının kitaplaştırılması görevi Eli Smith üstlendiği için kitapta yazar olarak sadece onun adı yer almaktadır. Oysaki bu önemli kitapta Harrison Gray Otis Dwight'ında en az Eli Smith kadar katkısı vardır.

⁹¹ Turan, *a.g.m.*, s. 195.

⁹² 600 mil.

⁹³ 430 mil.

⁹⁴ 300 mil.

⁹⁵ Aynı eser, s. 197.

⁹⁶ Tafsilat için bkz. M. J. Saint Martin; *Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L'Arménie*, De L'imprimerie Royale, Paris 1818.

⁹⁷ Seyyahlarımız Saint Martin'in bu eseri sayesinde bölgeyi rahatlıkla dolaşabilmişlerdir. Tafsilat için bkz. Smith, C. I, *a.g.e.*, s.15.

⁹⁸ Smith, C. I, *a.g.e.* s. IX, X.

Kitap uzun mektuplar halinde kaleme alınmış ve iki cilt olarak basılmıştır. Her iki ciltte 24 adet mektup vardır. Her bir mektup ortalama 30 sayfadır. Kitabın ilk cildi 328 ve ikinci cildi ise 348 sayfadır.

Dwight ve Smith gittikleri yerlerde yaşayan Ermeniler hakkında bilgi toplamaya çalıştılar. Ermenilerin sosyo-ekonomik durumları, nüfusları ve dini durumlarıyla ilgili edindikleri verileri raporlarına not ettiler. Eserde; Ermeniler olarak Gregoryen Ermenileri ifade etmekte, diğer Ermeni topluluklarından bahsederken mezhepsel aidiyetlerine göre isimlendirmişlerdir. Gezileri boyunca her tarafta anlaşılır ve konuşulur olması sebebiyle Türkçeyi kullandılar. Gittikleri yerlerde düzenli nüfus sayımları⁹⁹ yapılmadığı için verdikleri bilgiler ortalama rakamları göstermektedir. Rakamların çoğunu Ermeni din adamlarından, tüccarlardan ve başka misyonerlerden almışlardır¹⁰⁰.

Boston'dan verilen direktifler gereği Ermenistan olarak tabir ettikleri yere gitmeden önce bir ara durak olarak İzmir ve İstanbul'a uğramışlardır. Bunun için 17 Martta Malta adasından ayrılan misyonerler, 26 Martta ulaştıkları İzmir'de 17 gün kaldılar. İzmir'de yine bir American Board misyoneri olan Brewer'in misafiri oldular. Brewer'den Anadolu ve İzmir'le ilgili bilgiler aldılar¹⁰¹.

Dwight ve Smith İzmir'de bir Ermeni tüccardan Tokat, Eçmiyazın ve Tiflis'e götürmek üzere referans mektupları aldılar. Başka bir Ermeni'de misyonerleri gidecekleri coğrafyaya dair bilgilendirdi. Bu Ermeni İran'daki Buşehr'de İngilizler namına çalışan bir Ermeni defineciydi. Bununla birlikte Tiflis'teki Nerses'e ve Eçmiyazındaki Katolik başrahibine götürmeleri için tavsiye mektupları yazarak yardımcı oldu¹⁰².

Smith ve Dwight'ın verdiği bilgilere göre, o yıllarda İzmir'in iç bölgelerle ticareti tamamıyla yerli tüccarların elindeydi. Bu bağlamda Anadolu'ya

⁹⁹ XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin nüfusu için bkz. Kemal Karpat; *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

¹⁰⁰ Turan, *a.g.m.*, s. 198.

¹⁰¹ Brewer, misyonerler İzmir'e ulaştıktan 16 gün sonra ölmüştür. Smith, c. I, *a.g.e.*, s. 44.

¹⁰² Smith, c. I, *a.g.e.*, s. 45.

misyonerlerin tavsiye mektubu götürebilecekleri Avrupalı şirketlere ait ticari temsilcilikler bulunmuyordu¹⁰³.

Dwight ve Smith seyahatlerine İzmir'den başlayarak Anadolu'nun içlerine doğru ilerlediler. Şimdi sırasıyla seyahat ettikleri yerler hakkındaki gözlemleri ve tespitlerine bakalım:

2.1. İZMİR

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight'ın edindikleri malumata göre, İzmir'de Katolik olanlarla birlikte yaklaşık 8.000 civarında Ermeni yaşamaktadır. Bunlardan Katolik olanların sayıları 2.000-3.000 civarındaydı. Nahcivan bölgesinden gelen Katoliklerden önce İzmir'de Katolik Ermeni bulunmadığını tespit eden Smith ve Dwight, 2000-3000 rakamının da abartılı olduğunu düşünmektedirler. Katolik Ermeniler geçimlerini ticaret ve komisyonculuk(alım-satım) yaparak sağlamaktaydılar. Eğitim olarak Ortodokslara göre daha iyi eğitim almışlardı. İbadetlerini İzmir'deki Avusturyalılara ve Fransızlara ait iki adet küçük Katolik Kilisesinde yapmaktaydılar. Gregoryen Ermeniler, kalabalık nüfuslarına rağmen İzmir'de sadece bir kilisesi vardı. Bu kilisede on iki rahip dönüşümlü olarak görev yapmaktaydı. Ziyaretleri sırasında piskoposluğun başında Kudüs Piskoposu Gabriel bulunmaktaydı. Ermeni papazları eğitimsiz ve cahil kimselerdi. İzmir'de 30 yıldır bir Ermeni akademisi vardı. Bu akademi, Ermenilerin tek okuluydu. Mevcut akademi binası 1825 yılında yapılmıştı. Kilisenin bahçe sınırları içerisinde olmakla birlikte kiliseyle bir organik bağı bulunmamaktaydı. 200 civarında öğrencisi olan akademiye isteyen her Ermen kayıt yaptırabilmekteydi. Din adamları tarafından verilen eğitimin seviyesi çok düşüktü. Dwight'a göre okul, akademi adını hak etmemekteydi. Misyonerler, öğrencilerin elinde yeni baskılı İncil'i görmekten mutluluk duymuşlardı. Bu İnciller, *The British and Foreign Bible Society* tarafından gönderilmişti. Akademiye ders veren Boghos, Yeni Ahit'i eski Ermenice dilinde ders kitabı olarak kullanmaktaydı. Boghos, İncil derslerinin yanında, verilen diğer

¹⁰³ Turan, *a.g.m.*, s. 198.

derslere de hâkimdi. Smith ve Dwight, Boghos'un bu bilgi birikiminden çok etkilenmiş ve ileri de onunla iletişime geçmek için adını not etmişlerdir¹⁰⁴.

2.2. MANİSA VE BALIKESİR

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight İzmir'den sonra İstanbul'a deniz yoluyla gitmek istediyseler de fırtınadan dolayı deniz yolculuğunun zor olması nedeniyle karadan gitmek zorunda kaldılar. Arkadaşlarının tavsiyesiyle bir tatar ağasından kılavuz bir tatar ve at almak için görüştüler. Ağanın onay vermesiyle Mustafa adında ki bir kılavuz ve arkadaşıyla beraber kafile dört kişi olarak yola çıktı¹⁰⁵.

Dwight ve Smith, 12 Nisan'da Manisa'ya geldiler ve bir gün sonra şehirden ayrıldılar. Misyonerlere kentin nüfusunun 80.000 olduğu söylenmesine rağmen, yaptıkları araştırmalar neticesinde, hane sayısı olarak Türkleri 8.000, Ermenileri 400, Rumları 800, Yahudileri ise 100 veya 150 olarak tespit ettiler. Hane sayısını nüfusa orantılandığımızda nüfusun yaklaşık 50000 olduğunu söyleyebiliriz.

Manisa'da Ermenilere ait iki kilise vardı. Bu kiliseler Gregoryenlere aitti. Akhisar'da toplam hane sayısı 1000'in üzerindeydi. Hanelerin dağılımı Hristiyan nüfus göz önüne alındığında 300'ü Rum, 25 veya 30'u Ermeni'ydi. Akhisar'da eskiden kilise olan bir cami seyyahlarca gezilmiştir. Birkaç Hristiyan görüşmek için ısrarda bulunmuştu, fakat vakit kısıtlı olduğu için görüşme yapılamamıştır¹⁰⁶.

Dwight ve Smith, yorucu bir atlı yolculuğunun ardından yol üzerindeki Gelenbe'ye uğradılar. Bir pazar yeri olan Gelenbe'de hiç Hristiyan yoktu. 500-600 hanenin tamamı Türk'tü¹⁰⁷. Gelenbe'den sonra gittikleri Balıkesir'de ise 2000 Türk ve 200 Ermeni hane bulunmaktaydı¹⁰⁸.

¹⁰⁴ Smith, C. I, *a.g.e.*, s. 44-46, Turan, *a.g.m.*, s. 199.

¹⁰⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 47.

¹⁰⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 49.

¹⁰⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 50.

¹⁰⁸ Smith, *a.g.e.*, 47-51; Turan, *a.g.m.*, s. 199-200.

2.3. İSTANBUL

Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, İstanbul'a 19 Nisan 1830 tarihinde ulaştılar. 21 Mayıs'a kadar İstanbul'da kalan misyonerler, bu süre zarfında iki defa Ermeni Patriği'yle görüştüler. Misyonerler, Fatih Sultan Mehmet döneminden başlayarak Patrikhanenin durumu, Patriklik seçimi ve statüsü, Patrikhane¹⁰⁹ Konseyi üye seçimi ve amira sınıfı hakkında bilgi edindiler. Buna göre; XVII. yüzyılın ilk yarısında on dört kişi patriklik makamına yükseldi. Atanan patriklerden hiçbiri dokuz yıldan fazla seçilmedi ve görevden alınmadı¹¹⁰. Seçilen patrikler, ilk başlarda devlete 100.000 akçe mukataa vermekteydiler. Tespitlerine göre daha sonra bu miktar 140.000 akçeye yükseltildi¹¹¹. Osmanlı Devleti'nde patriklik görevine getirilen kişi, görev belgesini almak için adet-i pişkeş adı verilen ve 100.000 akçe olan bir meblağı hazineye verme zorunluluğu vardı. Bununla birlikte Anadolu ve Rumeli'de bulunan tüm Ermeni cemaatinin vergi toplama işi piskoposluk mukataası olarak 140.000 akçe karşılığı Ermeni patrikliği uhdesindeydi. Yani ortada bir mukataa artırım söz konusu değildir. Muhtemelen misyonerler bu iki rakamı tek bir vergi kalemi sandıkları için böyle bir hatalı değerlendirme yapmışlardır¹¹².

Patrikhane, içerisinde patrik için büyük bir konutun yer aldığı oldukça geniş bir yapıdır. Yan yana üç kilisenin bulunduğu yerleşke birkaç bin kişilik bir cemaati alabilecek büyüklüktedir. Okul için büyük binalar ve diğer maksatlarla kullanılmak üzere çok sayıda küçüklü büyüklü odalar mevcuttu. Tarihçilerin Vaka-yı Hayriye olarak adlandırdığı yeniçeriliğin kaldırılması esnasında eski kilise yanınca, toplanan yardımlarla bütün yerleşke yeniden imar edildi. Bu iş için toplanan bağışın yarısından fazlası Bezjan Harut isimli bir banker tarafından karşılandı. Yapı; mimari anlayışı, dekorasyonu ve halılarıyla ince bir zevki yansıtmaktaydı. Suriye'deki Ermeni Piskoposu ve Patrik vekili Hagop Abgar'dan (Yakup Ağa) aldıkları bilgilere göre

¹⁰⁹Ermeni Patrikhanesinin tarihi için bkz. Davut Kılıç; *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2008.

¹¹⁰XVII. Yüzyılda 9 yıl görev yapan iki adet patrik tespit edilmiştir. Bunların ilki Arevelkli I. Tavit'tir. 1639-1641, 1643-1644, 1644-1649, 1650-1651 tarihleri arasında toplam 9 yıl görev yapmıştır. Fakat burada misyonerlerin işaret ettiği kişi tarih aralığı göz önüne alındığında Kayserili II. Garabet olmalıdır. 1676-1679, 1680-1681, 1681-1684, 1686-1687, 1688-1689 yılları arasında 5 defa bu makama getirilmiş ve 9 yıl görev yapmıştır. Bkz. www.turkiyeermenileripatrikligi.org

¹¹¹Smith, C. I., *a.g.e.*, s. 58-59.

¹¹²Ensar Köse; "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı Hükümetiyle Münasebetlerine Tesir Eden Dinamikler (18. Yüzyılın İlk Yarısı)", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Vol 3, Sayı 5, 2017, s. 1-24.

patriğin devlete verdiği yıllık vergi onun vekilliği zamanında 10.000 piastredir. Bu miktar o zamanın değeriyle 1.000 dolar civarında bir paraydı. Bu miktar; Ankara 1.000, İzmit 1000, Kayseri 800, Muş 500, Tekirdağ 500, İzmir 500, Sivas 500, Sis 500, Edirne 500, Erzurum 450, Diyarbakır 450, Urfa 400, Arapkir 400, Tokat 300, Kütahya 300, Bayburt 250, Amasya ve Merzifon 200, Şebinkarahisar 200, Trabzon 150, Tercan 150 ve Gümüşhane 100 piastre olarak oralarda yaşayan cemaat mensupları tarafından karşılanmıştır. Daha küçük meblağlar bu listeye dâhil edilmemiştir¹¹³.

Smith ve Dwight Patrikhane'yi ziyaretleri sırasında orada bulunan Ermeni Akademisi'ne de uğrayıp, akademinin müdürü Gregory Peşdemalçıyan (Peshdemaljian) ile görüşmüşlerdir. Peşdemalçıyan'ı okulun en son sınıfındaki 15-16 yaşlarındaki genç öğrencilerle beraber ders yaparken bulmuşlardı. Fiziki imkânların iyi olduğu okulda yaklaşık 300 öğrenci vardı. Üçüncü sınıfın sonuna kadar talebeler gramer ve okuma-yazma öğrenmekteydiler. Üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencilerinin toplam sayıları 80-100 civarındaydı. İstanbul'da diğer Ermeni kiliselerine bağlı okullarda mevcuttu. Fakat hiçbirisi burası kadar başarılı değildi. Smith ve Dwight, Osmanlı ülkesinde sayıları çok olmamakla birlikte Ermeni cemaatinin kız okullarının da olduğunu öğrendiler fakat bu okullara girme izni alamamışlardır. Dwight ve Smith, Ermeni okullarında çağdaş eğitim metotlarının ve aletlerinin kullanılmadığını gördüler. Yenilik olarak sadece birkaç adet okuma kitabı ve Modern Ermenice öğreten setler dikkatlerini çekti. Ders kitapları, Venedik ve İstanbul'daki matbaalara bastırılmaktaydı. Fakat bunlar dil açısından eğitim-öğretim için uygun değildi. Bu olumsuzluklara rağmen okul coğrafya alanında oldukça başarılıydı. Akademide yabancı dil öğretimiyle ilgili dersler yoktu. İstanbul'da batı dillerinin öğretildiği okul bulunmamaktaydı. Buna sebep olarak devletin Batı dillerini öğrenenlere iyi gözle bakmaması iddia edilmekte ise de onlar bu iddiayı inandırıcı bulmamışlardır. Hıristiyanların, her yanlış ve eksikliği Müslümanlara mâletme alışkanlıklarına bağlamışlardır. Nitekim Pera'da oturan yaşlı bir İngiliz'de Dwight ve Smith'in bu kanaatini doğrulamış, batı dillerini öğrenen Ermeni ve Rumları kıskanan bir tane bile Müslüman'a rastlamadığını söylemiştir. Misyonerlere

¹¹³ Smith, C. I, *a.g.e.*, s. 57,64, Turan, *a.g.m.*, s. 201.

göre, eğitim ve insan yönetimine ilişkin olarak para ve din iki önemli motivasyon aracıdır. Bu faktörlerin ikisi de Osmanlı toplumunda Ermenileri yabancı dil öğrenmeye teşvik edememektedir. Çünkü dini bakımdan bağlı oldukları kiliselerinin dili Ermenicedir. Parasal anlamda ise iş alanları ve ticaretleri Avrupalılarla değil Türklerle idi. Bundan dolayı dini açıdan Ermeniceyi ve para kazanmaları için gerekli olan Türkçeyi bütün lehçeleriyle bilmekteydiler¹¹⁴.

Ermenilerin İstanbul'da basın yayın faaliyetlerini yürüten iki adet matbaası vardı. Bunlardan ilki Patrikhaneye aitti. Ancak uzun süredir atıl durumdaydı. Diğer matbaa ise özeldi. Ortaköy'de bulunan bu matbaa Arapoğlu ailesi tarafından işletilmekteydi. Bir aile şirketi olan matbaanın geçmişi bir asırdan kısaydı. İlginç bir şekilde devlet matbaadan ne bir vergi almakta, ne de kontrol etmekteydi. Burası Osmanlı Devleti'ndeki tek Ermeni matbaasıydı. Rumca, Ermenice, Çağdaş İbranice, Klasik İbranice, Rusça ve Arapça karakterle kitaplar basılmaktaydı. Arapça karakterler hükümete ait resmi vesikaların basımında kullanılmaktaydı. Bundan dolayı Sultan Abdülmecit, bir imtiyaz olarak basımevi sahibini Müslümanlara mahsus olan sarı renkli ayakkabı giyebilmekle şereflendirmişti. Basımevinde üç adet baskı makinesi vardı. Bu makinelerde Ermenicenin yanı sıra İbranice yazılmış eserler de basılabilmekteydi. Basılan eserler arasında Farsça bir sözlük de bulunmaktaydı. Türkçe, Ermenice ve Farsça olarak hazırlanan ve 700 adet basılan bu sözlük, 700 sayfaydı¹¹⁵.

İstanbul Ermeni toplumu içindeki yönetici sınıf olan Amira'nın Osmanlı hükümeti içinde önemli bir fonksiyonu vardı. Bu sınıf çok zengin, hükümetle irtibatlı olarak banker vs. gibi çalışan, ailesi, başarısı ve yeteneği ile hatırı sayılır insanlardan oluşmaktaydı. Bu güçleriyle Ermenileri temsil ederler ve onların haklarını savunurlardı. Dolayısıyla bu sınıfa mensup kişiler Ermeni halkının lideri konumundaydılar ve sayıları 24'ü geçmezdi¹¹⁶.

Osmanlı başkentindeki Katolik Ermenilerin sayısı 27.000 civarındaydı. Büyük kısmı Pera ve Galata'da oturmaktaydılar. Bu semtlerde oturan Katolik Ermeniler, sayıları 6 veya 7 olan Latin Kiliselerine devam etmekteydiler. Osmanlı

¹¹⁴ Smith, c. I, *a.g.e.*, s. 65-67, Turan, *a.g.m.*, s. 202.

¹¹⁵ Smith, c. I, *a.g.e.*, s. 67-68, Turan, *a.g.m.*, s. 202.

¹¹⁶ Smith, c. I, *a.g.e.*, s. 64, Turan, *a.g.m.* s. 64.

Devleti'nin diğer b6lgelerinden Katolikler gibi Avrupalılarla yakın ilişki içinde oldukları için diğer Hıristiyan gruplarından daha zengindiler. Katolik misyonerler Gregoryen mezhebinden çevirdikleri Ermenilerin dini bağlarını, milli bağlarının 6n6ne geçirmeye ve onlara milliyetlerini unutturmaya çalışmaktaydılar. Nispeten bunu Katolik Rumlar 6zerinden başarmışlardı. Bu politikanın neticesi olarak adalarda yaşayan Katolik Rumlar kendilerine Rum diye hitap edilmesini bir hakaret telakki etmekteydiler. Buna karşılık Katolik Ermeniler hala Ermeni adlarını kullanmaktaydılar ve Frenklere mezhepsel aidiyetten dolayı diğer Ermenilerden daha yakındılar. T6rkiye'nin ilerinde İstanbul'a 1.500 km. uzak bir yerdeki Katolik Ermeni Papaz ve ailesinde bile bunu g6zlemlemek m6mk6nd6. Katolik Ermeniler Fransızca 6đrenmeye istekliydiler. Bu amaçla Pera'da bir okul açmışlardı. Bu okul sayesinde dil eğitimi aldıkları için diğer Ermenilerden daha ilerlemiş durumdaydılar. Avrupalı Katolik bir diplomat ve t6ccar bir Osmanlı vatandaşına ihtiyaç duyduğunda tercihini kendi inancına en yakın olan Katolik Ermenilerden yana kullanmaktaydı. Osmanlı Devleti topraklarının genelinde durum b6yleydi. Bu tercih sadece Avrupalı Katoliklere mahsus değildir. Protestanlarda bu anlamda diğer Avrupalılar gibi Gregoryen ve Ortodokslar yerine yerli Katolikleri tercih etmekteydiler. 6rneğin, Levant Company'de Protestanlar tarafından işe alınan çoğu yerli, Hıristiyan Roma Kilisesi'ne bađlıydı¹¹⁷.

2.4. İSTANBUL - TOKAT G6ZERG6HI

Dwight ve Smith, 21 Mayıs'ta İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya doğru yola ıktılar. G6venlikleri için Osmanlı vatandaşları gibi giyindiler. Bu sayede daha az dikkat çekeceklerini d6ř6nerek kendilerince tedbir aldılar.

2.4.1. İznik

Smith ve Dwight'ın yol g6zerg6hındaki ilk durakları İznik oldu. İznik kenti ile ilgili yol boyunca uğradıkları yerlerde bilgi topladılar. Bu bilgilere g6re İznik

¹¹⁷ Smith, c. I., *a.g.e.*, s. 68-70.

şehrinin nüfusu 25.000'di. Şehirde ortalama 5.000 aile oturmaktaydı. Etnik açıdan 4.000 hane Türk, 500 hane Ermeni, geri kalan 500 hane de Rum ve Yahudi'ydi¹¹⁸.

2.4.2. Sapanca

Dwight ve Smith'in bir sonraki durağı İznik'e 6 saat uzaklıkta olan Sapanca oldu. Yaklaşık 72 km. yorucu bir at yolculuğuyla Sapanca'ya 22 Mayıs'ta ulaştılar. Sapanca'da demografik yapı 150 Türk, 25 Ermeni ve 15 Rum haneden oluşmaktaydı¹¹⁹.

2.4.3. Hendek ve Düzce

Smith ve Dwight, Hendek Sapanca'ya zamanın şartlarına göre at sırtında 10 saatte ulaştılar. Hendek ve Düzce'deki toplam 400 hane bulunmaktaydı. Bu hanelerin tamamı Türk'tü¹²⁰.

2.4.4. Bolu

Bolu o dönemde de termal banyolarıyla ünlüydü. Smith ve Dwight'in ifadesiyle "*sabah Türk Hamamı bizi yolculuğumuzun üç kötü unsuru olan kırgınlık, kir ve mikroptan arındırdı.*" Bolu'da 800 Türk, 40 Ermeni hane vardı¹²¹.

2.4.5. Gerede ve Tosya

Smith ve Dwight, 25 Mayıs akşamı Gerede'ye ulaştılar. Bolu'dan Gerede at sırtında 12 saat uzaklıktaydı. Gerede'yi kesilmiş kütüklerden inşa edilmiş Amerikan taşra tarzında bir şehir olarak tarif etmektedirler. Gerede'deki 200 hanenin tamamı Türk'tü. Burası İznik-Merzifon arasında şarap bulabildikleri tek yerdi. Niksar Erzurum arasında da şarap bulabilecekleri bir yere rastlamadılar. Onlar Türklerin

¹¹⁸Turan, *a.g.m.*, s. 204.

¹¹⁹Smith düğün alayını şöyle tarif etmiştir. "*Büyük baş hayvanlarla arabalar sürülüyordu. Rengarenk mendillerle süslenmişti. Onları yürüten silahlı adamlar ve müzisyenler takip ediyordu. Silahlarla ve öten borularla ve çalan davullarla anlatılmaz bir eğlence içindeydiler.*" Smith, c. I., *a.g.e.*, s. 76-77.

¹²⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 78

¹²¹ Smith, *a.g.e.*, s. 81.

alkollü içki olarak şarap yerine rakıyı tercih ettiklerini, bu nedenle rakıyı her yerde bulabileceklerini düşünmekteydiler¹²².

Tokat'a giderken Ankara'ya uğramadılar. Bununla birlikte Ankara'dan Tiftik ürünleri ile çok sayıda zengin Katolik Ermeni'nin yaşadığı meşhur bir yer olarak bahsederler. Bolu-Tosya arasında hiç Hıristiyan ile karşılaşmadılar. 3.000 Türk ve 50 Rum haneye sahip olan Tosya'da ise hiç Ermeni yaşamamaktaydı¹²³.

2.4.6. Merzifon

Smith ve Dwight, Tosya'dan hareketle Hacıhamza ve Osmancık yolunu takip ederek Merzifon'a ulaştılar. Merzifon'da 5.000 hanenin 1.000'inin Ermenilere ait olduğunu tespit ettiler¹²⁴.

2.4.7. Amasya

Merzifon'un ardından Amasya'ya geçen Smith ve Dwight, şehir pazarında blok halinde kaya tuzu satılması dikkatlerini çekti. Amasya'da 4.000 Türk, 600 Ermeni ve 125 Rum hane bulunmaktaydı. Türkler en düşük mahallelerde bile yerli ya da Avrupalı Hıristiyanlara saygılıydılar. Şehirdeki esas iş kolu ipek börekçiliği olup, yılda 24.000 okka ipek üretimi yapılmaktaydı¹²⁵.

2.5. TOKAT

Turhal yolu üzerinden Tokat'a gelen Smith ve Dwight, 31 Mayıs-3 Haziran 1830 tarihleri arasında Tokat'ta kaldılar. Smith ve Dwight'a göre şehir, Küçük Asya'dan Ermenistan'a giriş yapılan kapılardan bir tanesiydi. Güvenilir bir Ermeni tüccardan aldıkları bilgiye göre; şehirde 4000 Türk, 1350 Ermeni, 500-600 Rum ve 70 Yahudi ailesi yaşamaktaydı¹²⁶.

Smith ve Dwight göre; Tokat, bölgenin en büyük ve en çok ticari faaliyet yapılan şehriydi. Bakır, ipek ve patiska en önemli üç ihraç malıydı. Diyarbakır Maden'den ham halde gelen bakır Tokat'ta işlenmekteydi. İpekte Amasya'dan ve

¹²² Smith, *a.g.e.*, s. 81-82.

¹²³ Smith, *a.g.e.*, s. 87; Turan, *a.g.m.*, s. 204.

¹²⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 90.

¹²⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 91-94.

¹²⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 98-99.

diğer yerleşim yerlerinden Tokat'a gelmekteydi. Şehrin ticareti iç bölgelerle, İstanbul ve İzmir arasında yapılmaktaydı. İlginç bir şekilde bir liman kenti olan Trabzon ile bu anlamda hiçbir ticari ilişkisi yoktu. Şehirde çok sayıda varlıklı Ermeni tüccar vardı. Bu Ermeni tüccarların en zengininin ödediği vergi miktarı yılda 15.000 akçeydi. Tokat'ın içinde 7 kilise ve bu kiliselerde görev yapan 1 Vartabet ve 30 papaz yaşamaktaydı. Piskopos şehre bir saat uzaklıktaki St. Anna Manastırında ikamet etmekteydi. Manastırda 5 vartabet bulunmaktaydı. Ermenilerin şehre 4 saat uzaklıktaki St. Chrisostom'a adanmış başka bir manastırları daha mevcuttu. Fakat bu manastırda sadece iki kişi yaşamaktaydı¹²⁷.

Tokat'taki tek ermeni dil okulu, St. Sarkis Kilisesi yakınlarındaydı. Okulun 160 öğrencisi ve 2 öğretmeni bulunmaktaydı. Okulun ana ders kitabı olarak klasik Ermeni dilinde Venedik'te basılmış olan İncil'di. Okulun eğitimcisinin gizlemeye çalışmasına rağmen, Dwight ve Smith bu kitapların The British Foreign Bible Society'nin İzmir'deki temsilcisi Mr. Barker'den temin edildiğini fark ettiler. Bu tavır Smith ve Dwight'a olan güvensizliğin bir göstergesiydi. Bu okuldan başka Tokat'taki Ermenilerin belli sayıda küçük okulları vardı. Fakat kız öğrenciler için ayrıca okulları mevcut değildi. Tokat'ta bulunan bir papazın tahminine göre şehirde okuma bilen Ermeni sayısı 500 idi ve bunların yalnızca %10'u kadındı¹²⁸.

Tokat'taki 1350 Ermeni hane sayısı içinde 80 Katolik Ermeni hane bulunmaktaydı. Şehirde yaşayan Katolik Ermenilerin hiçbir zaman Roma'ya bağlı kiliseleri olmamıştı. Vaftiz vs. harçları hep yerli Ermeni papazlarına gitmekteydi. Katoliklerin İstanbul'dan sürülmelerinden sonra, Tokat'ta Katolik Ermenilere dini rehberlik yapan iki papaz da bu sürgünden nasiplerini almışlardı. Sürgün hadisesinden önce şehirde Katolik Ermenilerin bir kız okulu vardı. Bununla birlikte Tokat'ta Rumların bir kilisesi vardı¹²⁹.

Smith ve Dwight göre; Amasya, Merzifon, Niksar ve Sivas'ın arasındaki bölgede toplam 24.000 Ermeni yaşamaktaydı. Bunların hepsi Tokat'a en uzağı 128 km. olan bir alanın içerisindeydi. Bu bakımdan Tokat, merkezi bir bölgede olması hasebiyle Küçük Ermenistan'da bir misyon istasyonu olmak için uygun bir yerdi.

¹²⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 97-99; Turan, *a.g.m.*, s. 205.

¹²⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 100; Turan, *a.g.m.*, s. 205.

¹²⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 100; Turan, *a.g.m.*, s. 206.

Smith ve Dwight göre; Kayseri Birinci ve Üçüncü Ermenistan'ın, Tarsus'ta Kilikya'nın merkeziydi. Tokat'ta İkinci Ermenistan'daki faaliyetlerin merkezi olmalıydı¹³⁰. Tokat'ın iklimi böyle bir faaliyete uygundur ve coğrafyası salgın hastalıklardan korunmaya elverişliydi. Tokat halkının Avrupalılarla birlikte yaşama alışkanlığı yoktu. Şehre gelen bir misyoner belki ilk anda istediği ilgiyi çekemeyecek ve bazı olumsuzluklar yaşayacaktı. Bunlara ilaveten burada Avrupalı bir devletin konsolosluğu da mevcut değildi. Dolayısıyla batılı devletlerin himayesi de olmayacaktı. Bütün bu olumsuz koşullara rağmen bölgede İsa'nın himayesine girip faaliyete devam edilmeliydi¹³¹.

2.6. SİVAS

Smith ve Dwight, Sivas'a vakit darlığından uğramadılar. Fakat edindikleri bilgileri not etmişlerdir. Buna göre; şehir, Ermeniler arasında İkinci Ermenistan'ın başşehri olarak görülmekteydi. Şehirde, 1.800 Ermeni hane bulunmakta ve bunun içinde az da olsa Katolik Ermeni bulunmaktaydı. Fakat bir saatlik mesafedeki Torkan Köyü'nde 100 kadar Katolik Ermeni yaşamaktaydı. Açık Kilise olan köyde papaz bulunmamakta, hâlihazırdaki papazda Tokat'taki Katolik papazlar gibi sürülmüştü¹³².

2.7. NİKSAR VE ŞEBİNKARAHİSAR

Smith ve Dwight'ın Tokat'tan sonra ki durağı Niksar'dı. Niksar'da 600 Türk, 120 Ermeni, 60 Rum hane vardı. Şehirde büyük duvarları ve girişi ile bir katedral hala durmaktaydı. Niksar'a 8 saat uzaklıkta yol üzerinde Kötaly adlı bir köy bulunmaktaydı. Köydeki evler güzel Amerikan ahşap mimarisi tarzındaydı. Bu civarda hiç Ermeni yoktu, fakat civardaki bir köyde 30 Rum hane bulunmaktaydı. Niksar'dan sonra uğradıkları yer Şebinkarahisar'dı. Smith ve Dwight'a göre Şebinkarahisar'da 1000 Türk, 550 Ermeni ve 30 Rum hanesi vardı. Farklı bir kaynağa göreyse kentte 500 Türk ve 70 Ermeni hane vardı. Şehirdeki evler viraneydi ve insanlar çok fakirdi¹³³.

¹³⁰ Misyonerler ileride de göreceğimiz gibi şehir şehir Gayr-ı Müslimlerin nüfusuyla ilgili çeşitli rakamlar vermektedirler. Bu rakamlarda Ermenilerin nüfusu Müslümanların sayısını geçmemesine rağmen bölgeyi ısrarla Ermenistan olarak tanımlamaları coğrafi terimlerin ideolojiye alet edilmesine güzel bir örnek teşkil eder.

¹³¹ Smith, *a.g.e.*, s. 101-102; Turan, *a.g.m.*, s. 206.

¹³² Smith, *a.g.e.*, s. 102,103; Turan, *a.g.m.*, s. 206.

¹³³ Smith, *a.g.e.*, s. 103, 109; Turan, *a.g.m.*, s. 207.

2.8. ERZURUM VE HAVALİSİ

Smith ve Dwight, Doğu Anadolu bölgesinde buldukları günlerde 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın yıkıcı etkisine bizzat şahitlik etmişlerdi. Onların notlarında bu savaş sonrası Doğu Anadolu'nun durumu, Rusların işgal ettikleri yerlerde yaptıkları yıkım ve tahribatın yanı sıra Ermenileri Rusya'ya göçürmeleri konusunda önemli bilgiler yer almaktadır. Smith ve Dwight, 13-22 Haziran 1830 tarihleri arasında yaklaşık 9 gün Erzurum'da kaldılar. O tarihte İstanbul'a 262 saat uzaklıkta bulunan Erzurum şehri, Rus ordularının işgali altındaydı. Erzurum, Erzincan, İspir ve Tortum'un küçük bir kısmı hariç olmak üzere Rus tahribat ve talanından çok etkilenmişti. Rus kuvvetleri Erzurum'a 210 km mesafedeki Şehran'dan Gümüşhane'ye ve oradan da Trabzon'un 28 km yakınına kadar yerleşim yerlerini işgal etmişlerdi. Beyazıt, Kars ve Ahılkelek tamamen yıkılmıştı. Smith ve Dwight, Türk Ermenistan'ı olarak ifade ettikleri yerlerde yapılan yıkımı bizzat gözleriyle şahit olmuşlar ve Erzurum'da General Pankratieff ile görüşmüşlerdi. Mareşal Paskevich'in yokluğunda yerine vekâlet eden General Pankretieff, Ermenileri göçürmelerinden dolayı Türk hükümetinin kendilerine çok kızgın olduğunu belirtmişti. Dolayısıyla Rus ordularının ayrılmasından sonra buralardaki batılıların sıkıntı çekebileceklerini belirterek, kendileriyle beraber buralardan ayrılmalarını tavsiye etmişti. Fakat iki misyoner Rusların ayrılmasından sonra beş gün daha şehirde kaldılar. Bu müddet zarfında bir sorunla karşılaşmadılar ve Rus generalin evhamının boşuna olduğunu gördüler. Smith ve Dwight, Türklerden bir baskı görmediler. Hatta bir Türk subayı onlara evinde bir oda ve koruma teklif etti. Onlar şehirden ayrılırken, Ermenilerin Kafkasya'ya göçleri devam etmekteydi¹³⁴.

Smith ve Dwight göre Erzurum, Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin yoğun olduğu en büyük şehir olarak bilinmekteydi. Fakat şehir birkaç yıl önce vuku bulan veba salgını yüzünden nüfusunun 1/5'ini kaybetmişti. Smith ve Dwight salgından önce şehrin nüfusunu 100.000 olarak tahmin etmekteydi. Rusların şehri işgalleri döneminde, mültezimlerin verdikleri bilgilere göre, şehrin nüfusu 11.733 Türk ve 4.645 Hıristiyan hane olmak üzere toplam 80.000'di. Hıristiyanların 50 hanesi Rum, 645 hanesi Katolik Ermeni ve geriye kalan 3.950 hanesi yani 19.000 kişi Gregoryen

¹³⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 123-125; Turan, *a.g.m.*, s. 208.

Ermeni kilisesine bağlıydı. Rus ordusunun işgali öncesi Erzurum'da yaşayan Ermeniler, bir piskoposun dini idaresi altındaydı. Fakat Piskopos, misyonerler Erzurum'a gelmeden önce şehirden ayrılmıştı. Bu nedenle Smith ve Dwight onunla görüşemediler. Erzurum'da piskoposun din adamı yetiştirdiği bir seminer bulunmaktaydı. Ermenilerin sayılarının çokluğuna rağmen şehirde sadece iki tane kilise mevcuttu. Bunlardan biri çok küçük, diğeri çok düzensiz, karanlık ve bakımsız bir haldeydi. Erzurum'da papazların toplam sayısı 32'ydi. Her birinde 3-4 vartabetin görev yaptığı 4 manastır bulunmaktaydı. Manastırların iyi düzeyde gelirleri vardı. Smith ve Dwight, Erzurum'dayken bu manastırların görevlileri şehri terk etmişti. Hem Erzurum'da hem de İzmir ve İstanbul gibi diğer yerlerdeki Ermeni mezarlıklarında mezar taşlarında, orada yatan şahsın mesleğini gösteren figürler ve resimler yer almaktaydı. Erzurum'daki ilk ve tek Protestan misyonerlik faaliyeti Rus işgali döneminde Suşa'daki misyonerler tarafından gerçekleştirildi¹³⁵.

Ermenilerin Erzurum'da bir dil okulu vardı. Bir piskoposun himayesinde olmasından dolayı; görece zengin olan okul, oldukça büyüktü. Okulun din adamı olmayan sivil bir idarecisi vardı. Müdürün 5-6 yardımcısı bulunmaktaydı. Dil okulunun 500-600 arası öğrencisi vardı. Şehirde okuma yazma bilenlerin sayısını tahmin etmek oldukça zordu. Bütün erkeklerin yarısı kadar diye tahminde bulunanlar olmuştu. Bu rakam bütün Ermeni nüfusun $\frac{1}{4}$ 'üne tekabül etmekteydi¹³⁶.

Smith ve Dwight, Erzurum'daki Ermenilerin diğer yerlerdeki Ermenilerden daha bilgili ve kültürlü olduğunu kabul etmekle birlikte, erkeklerin yarısının okuma yazma bildiği konusunda ciddi şüpheleri vardı. Kendilerine şehirdeki Ermeni kadınların bir kısmının okumayı bildiği söylenmişse de, okula giden kadın olup olmadığı konusunda bir malumat alamamışlardı. Erzurum köylerindeki Ermenilerin okulları bulunmamaktaydı. Erzurum ve civarında bulunan 15-20 hanelik Ermenilere ait köylerde okuma bilen bir kişi bile yoktu. Bu durum misyonerlerin okuma yazma bilen kişi sayısı ile ilgili şüphelerini destekler mahiyetteydi¹³⁷.

Smith ve Dwight'ın eserinde diğer şehirlerde olduğu gibi, Erzurum'daki Katolik Ermeniler hakkında da bilgiler mevcuttu. Erzurum ve havalisindeki Katolik

¹³⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 125-128; Turan, *a.g.m.*, s. 209.

¹³⁶ Turan, *a.g.m.*, s. 209.

¹³⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 128-129, 143; Turan, *a.g.m.*, s. 209.

Ermeniler Cizvit Misyonerleri aracılığıyla bu mezhebi benimsediler. Erzurum, ticaret hacmi ve büyüklüğü bakımından Doğu Anadolu'daki Cizvitlerin merkezi niteliğindedir. Cizvitler, Fransız büyükelçiliği temsilcisinin gayreti neticesinde, 1688 yılında himaye ve oturma iznine sahip oldular. Katolikler, Erzurum'daki Gregoryen piskoposu kendi mezheplerine bağlayarak önemli bir hamle yaptılar, sonraki süreçte Katoliklik, Ermeniler arasında hızlıca yayıldı. Ermeni din adamlarının şikâyetleri sonucunda bir Cizvit misyoneri tutuklandı, diğerleri ise kovuldu. Katolikliği kabul eden Ermeniler ağır cezalara çarptırıldı. Fransız Büyükelçiliğinin devreye girmesi sonucunda bölgede durumlarını düzelten Cizvitler, XVIII. yüzyılın başlarında ikiye bölündüler. St. Gregory kolu Tortum, Hasankale, Kars, Beyazıt, Arapkir ve 40 köye yayılırken; St. İgnatius kolu ise İspir, Bayburt, Ahılkelek, Trabzon, Gümüşhane ve 27 köyde faaliyet gösterdiler. Bu köylerde toplam 1500 "papist"¹³⁸ bulunmaktaydı¹³⁹. Erzurum Rus işgalinde olduğu için, buradaki Katolik Ermenilerin hane sayıları konusunda farklı rakamlar ortaya atılmaktaydı. 645 sayısını telaffuz edenler olduğu gibi, 400 diyenlerde vardı. Daha muteber bir kaynak olarak Ermeni Piskopos'un tahmini 200-300'tü. Başkentteki Katolikler cezalandırılırken, Erzurum'daki Katolik papazlarda buradan gönderilmiştir. Sürgünden dolayı Katoliklerin kendi kiliseleri yoktu. Vaftiz, cenaze, evlilik vs. dini ritüeller, Ermeni Gregoryen papazlar tarafından ifa edilmekteydi. Osmanlı Hükümeti vergi sisteminde sınıfsal olarak Katolik Ermenileri, Gregoryenlere dâhil etmişti. Erzurum civarındaki köylerde dağınık bir halde ve az sayıda Katolik Ermeni vardı. Erzurum'da 50 hane civarında Rum bulunmaktaydı. Rumların şehirde bir kiliseleri mevcuttu. Rus işgalinden dolayı Rumların tamamı kenti terk etmişti. Şehirde Yahudi bulunmamaktaydı¹⁴⁰.

Ruslar, başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu bölgesinde, işgal ettikleri Osmanlı topraklarında Hristiyan ahalinin sayımını yaptılar, kendileri geri çekilirken başta Ermeniler olmak üzere bölgede yaşayan Hristiyanları kendileriyle birlikte Rusya'ya göç ettirdiler. Rusların buradaki niyeti Kafkaslarda Müslüman nüfusun çok

¹³⁸ Papist kelimesi papalık yanlısı kişileri aşağılamak için kullanılan bir terimdir. Misyonerlerce bu tabirin kendi dininden fakat mezhebi farklı Hristiyanlardan bir grup için kullanmaları Hristiyan kardeşliği gibi süslü lafların aslında şekilden ibaret olduğunun kanıtı niteliğindedir.

¹³⁹ Smith, *a.g.e.*, s.129.

¹⁴⁰ Smith, *a.g.e.*, s, 129-130.

olduğu yerlere Ermenileri yerleştirerek demografik açıdan bir denge getirmektir. Bu politikalarından dolayı Ruslar Ermenileri Rusya'ya götürmek için cazip tekliflerde bulunmuşlardı. Bu tekliflerden bazıları kentli Ermeniler için gittikleri yerlerde evler ve işyerleri, köylülere istedikleri kadar toprak ve 6 yıl bütün vergilerden muafiyet, 1.000.000 ruble tahsisat, dar gelirlilere sınırsız tahıl vs. gibi vaatlerdi. Bu vaatlere rağmen gitmek istemeyenlerden bazıları kararlarını değiştirene kadar hapsedilmişlerdi. Ermeniler, Dwight ve Smith'e bu vaatlere inanmadıklarını ama Ruslardan çekindikleri için gittiklerini veya diğerleri göç ettiği için cemaatin birliği adına kendilerinin de göçtüklerini söylemişlerdi. Bununla birlikte Gregoryen bir din adamı vergilerin çokluğundan ve Türklerin onlara kötü davranmalarından dolayı gittiklerini ileri sürmüştü. Şehirdeki Ermenilerden bazılarıysa Rus ordusu geri çekildikten sonra Türklerin intikam almaya kalkışmalarından korktukları için gittiklerini belirtmiştir¹⁴¹.

Erzurum ve havalisinde Ermeni köylerinin ileri gelenleri misyonerlere gelerek göç edip etmemek hususunda akıl almak istedi. Smith ve Dwight, hem gelenlerin kimliklerini ve niyetlerini, hem de Rusya'nın kanunlarını bilmediklerinden olumlu-olumsuz bir fikir beyan etmediler. Türkler, her zaman uyum içerisinde yaşadıklarını Ermeni komşularının Rusya'ya göç etmelerine üzüldüklerini söylediler. Bazı Türkler Ermeni piskoposun manastırlardan büyük ölçüde parayı zimmetine geçirdiği için İstanbul Ermeni Patrikhanesi tarafından cezalandırılmaktan korktuğundan bu durumun bir sonucu olarak Rusya'ya kaçtığını iddia etmekteydiler. Bu iddiayı ortaya atan Türklerin piskopos hakkında söylediklerini bazı Ermenilerde doğrulamaktaydı. Bazıları ise işgal döneminde Rusların himayesindeki Ermenilerin Türklere ve Müslümanlara çok kötü davrandıklarını, bundan dolayı kaçtıklarını belirtmekteydiler. Misyonerlerin daha sonra yaptıkları tetkikler bu iki iddiayı da doğrular nitelikteydi. Piskoposun Rus işgali esnasında şehirde yaşayan bazı Müslümanları zorla vaftiz ettiğini öğrenmişlerdi. Bütün bunlara rağmen Osmanlı merkezi hükümetine bağlı Erzurum'daki Osmanlı idaresi Rusların çekilmesiyle kalan Ermenilere intikam hırsıyla hiçbir şey yapılmamasını, her kim bir Ermeni'ye zarar verirse mallarına el konulacağını ilan etmişlerdi. Smith ve Dwight, hükümetin

¹⁴¹ Smith, *a.g.e.*, s. 120-143-166, Turan, *a.g.m.*, s. 210-211.

talimatını takdir ederek, Erzurum’u Amerika’nın en gelişmiş bölgelerinden biri olan New England’daki bir şehirden daha az özgür olmadığı kanaatini edinmişlerdi. Bunlara ek olarak Erzurum’da iki misyonerler dışında batılı kalmamış, fizyonomi açısından Rus olmadıkları belli olduğu için şehrin sokaklarında oldukça dikkat çekmişlerdi¹⁴².

Rusların baskısı ve teşvikiyle göç eden Ermeniler arasında, yoldan geri dönenlerde olmuştu. Rus generallerce Tercan’da yaşayan bütün Ermeni ailelerine gitmeleri teklif edildiği halde, sadece 40-50 aile bunu kabul etmişti. Bir piskoposun General Pankratieff’e dayanarak verdiği malumata göre, Erzurum’dan 7.000, Kars’tan 4.000 ve Beyazıt’tan 4.000 olmak üzere, toplam 15.000 aile, yani 75.000 kişi Rusya’ya göç etmişti. Smith ve Dwight, 1831 yılının Nisan ayının sonlarında, ikinci defa Erzurum’a geldiklerinde vergi tahsilatında çalışan bir memurdan göçlere dâhil güncel bilgileri toplamışlardı. Buna göre Erzurum vilayetinden 97.000 kişi ayrılmıştı. Rusya’ya göçme niyetinde olan Ermenilerden Beyazıt’tan gidenler Sevan Gölü çevresine, diğerleri ise Rusların elindeki Ahılkelek ve Gürcistan civarına iskân edilmişlerdi¹⁴³.

2.9. KARS

Smith ve Dwight’ın Erzurum’dan sonraki durakları Kars olmuştu. Osmanlı idaresindeyken bir vilayet olan şehir, 1828 Kasımında Çarlık Rusya’sı tarafından işgal edilmiştir. Savaşın nihayete ermesinden sonra yeniden Türk hâkimiyetine geçen şehir, Erzurum vilayetine bağlı bir mülki amirin idaresindedir. Savaştan önce şehrin Türk nüfusu Ermenilerden sayıca fazladır. Fakat savaş sırasında şehrin Türk nüfusun tamamına yakını, olası olumsuzluklardan etkilenmemek için Rus ordusunun önünden iç bölgelere kaçmışlardı¹⁴⁴.

Kars’ta yaşayan Ermenilerin bir kilisesi vardı. Şehirde toplam 17 papaz, 2 vartabet ve 1 piskopos bulunmaktaydı. Bu tek kilisedeki görevli papazlar, şehirde 600 Ermeni ailenin yaşadığını söylemişlerdi¹⁴⁵. Bunlara ek olarak St. John

¹⁴² Smith, *a.g.e.*, s. 132-133.

¹⁴³ Smith, *a.g.e.*, s. 166, Turan, *a.g.m.*, s. 211.

¹⁴⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 163, Turan, *a.g.m.*, s. 212.

¹⁴⁵ Ömer Turan vartabet sayısını yanlışlıkla 3 olarak vermiştir. Bkz. Turan, *a.g.m.*, s.212.

Manastırında 3 vartabet daha bulunmaktaydı. Misyonerler topluluğa karışarak gözlem yapmak için kiliseye sabah bir daha ziyaret etmişlerdi. Çünkü iki üç gün önce bir vartabet ölmüştü. Bu, misyonerler için Gregoryen Ermenilerin ölü gömme adetleri üzerine gözlem yapmaları için iyi bir fırsattı. Dua edenler kilisenin kapısındaki mezarının başında duruyorlardı. Piskoposa, bir veya iki vartabet ve birkaç rahip yardım ediyordu. İbadet çok uzundu. Aslında Ermeniler ölen din adamı için neredeyse bir kitap kadar uzun, farklı bir takım dualar yapıyorlardı. Dualar ölümden sonra ilk yedi gün tekrar ediliyordu. Cenazenin kırkıncı ve ellinci gününde ve yılın sonunda dualar yenileniyordu¹⁴⁶.

Şehirde bir adet Ermeni Okulu bulunmaktaydı. Bu okulun yaklaşık 50 mevcudu vardı. Ermeni okulunda Mezmurlar kitabı, İncil, Resullerin İşleri ve Narek adlı eserler, okutulan temel kitaplardandı. Misyonerler, bu okulu, “*Türk Ermenistan’ında bulabildikleri tek okul*” olarak tanımlamaktaydılar. Mr. Zarembo, seyahatleri sırasında Erzurum, Beyazıt ve Kars’takilerin dışında hiçbir Ermeni okulunun varlığını işitmediğini belirtmekteydi. Beyazıt ve Erzurum’daki okullar, Dwight ve Smith’in ziyaret etmesinden önce bakımsızlıktan yıkılmıştı. Ermeniler ayrılınca büyük ihtimalle Kars’taki de aynı akıbete uğrayacaktı. Misyonerler eskiden Kars’ta Cizvit misyonerlerinin bir istasyonu olduğunu öğrenmişlerdi. Bu istasyon birçok Gregoryen Ermeni’yi Katolik yapmayı başarsa da, şehirde artık Katolik Ermeni mevcut değildi¹⁴⁷.

Smith ve Dwight, 3 Temmuz 1830’da Kars’tan ayrılarak Aras Nehri hizasından Rus topraklarına girdiler¹⁴⁸.

2.10. TİFLİS

Smith ve Dwight, 22 Temmuz- 5 Ağustos tarihleri arasında Tiflis’te kaldılar. 1825 yılının Ağustos ayı itibariyle Tiflis’in yerli nüfusu, 2.500 Ermeni, 1.500 Gürcü ve 500 Müslüman aileden oluşmaktaydı. Ermeni piskoposu, 1830 yazı itibariyle Tiflis’te 4.000 Ermeni hane olduğunu iddia etmesine karşılık; Smith ve Dwight, bu son rakamı kesinlikle abartılı bulmaktaydı. Onlara göre; şehrin toplam nüfusu

¹⁴⁶ Smith, a.g.e., s. 167.

¹⁴⁷ Smith, a.g.e., s. 167-176.

¹⁴⁸ Smith, a.g.e., s. 176.

30.000'in altındaydı. Gürcistan'daki toplam Ermeni aile sayısını Tiflis hariç 8.000 olarak ileri sürmekteydiler¹⁴⁹.

Tiflis'te yaşayan Rusların tamamı Rus ordusunda görevli olduğu için sayıları sürekli değişmekteydi. Şehirde, ticaret Anadolu'da olduğu gibi Ermeni tüccarların elindeydi. Öyle ki; 1 Gürcü, 2 Yunan ve 1 İsviçre¹⁵⁰ firmasının dışında iki misyonerin tanıdığı bütün tüccarlar Ermeni'ydi. Aynı zamanda Makinistler de Ermeni'ydi¹⁵¹.

Tiflis şehrinde 1 Ermeni piskoposu, 3-4 vartabet ve 60 papaz vardı. Şehirde 4-5 tanesi kenar mahallelerde olmak üzere biri kullanılmayan 8 Ermeni kilisesi ve 1 Ermeni manastırı bulunmaktaydı. Bununla birlikte Tiflis'te bir tane rahibe manastırı bulunmaktaydı. Tiflis'teki kilise ve manastırların sürekli bir gelirleri yoktu. Papazlar okuma yazmayı bilmeyecek kadar eğitimsizdi¹⁵².

Smith ve Dwight, Tiflis'te bulunan başpiskopos Nerses'in idaresinde sadece Ermenilere yönelik bir eğitim programı kurmak istedilerse de, Nerses'in artık Tiflis'te olmamasından dolayı bunu gerçekleştiremediler. Ruslar baskı yapmadan önce Nerses, Katogikosun Vekili ve Sinod'un başkanırken aynı zamanda Gürcistan bölgesinin piskoposu olarak Tiflis'te ikamet etmekteydi. İsmi her yerde bilinmekte ve çok iyi tanınmaktaydı. Ermenilerin eğitim faaliyetleriyle ilgili önemli işlere imza atmıştı. Bağımsız karakterinden dolayı Rusya'nın Ermeni kilisesine yönelik planlarına muhalefet ettiği için Mareşal Paskevich ile anlaşamamış ve Besarabya'ya sürülmüştü¹⁵³.

Ermeni başpiskoposu Nerses, sürülmeden önce eğitim alanında radikal sayılabilecek faaliyetlerde bulunmuştu. Batı tarzında, sınıflarda sıraların yer aldığı bir akademi kurmuştu. Ruslardan hiçbir destek alamayan Nerses, okulu başlangıçta bir Gimnazyum olarak tasarlamıştı. Okulun toplam 10-11 öğretmeni vardı. Öğretmenlerin üçü Ermenice, ikisi Rusça, biri Farsça, biri Fransızca ve biri matematik öğretmekteydi. Okuldaki hocalardan birini Moskova'dan, diğerini

¹⁴⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 222, Turan, *a.g.m.*, s. 213.

¹⁵⁰ Turan makalesinde İsviçre firmasını sehven İsveç diye çevirmiştir. Turan, *a.g.m.*, s. 213.

¹⁵¹ Smith, *a.g.e.*, s. 211-212, Turan, *a.g.m.*, s. 213.

¹⁵² Smith, *a.g.e.*, s. 221, Turan, *a.g.m.*, s. 213.

¹⁵³ Smith, *a.g.e.*, s. 220.

Paris'ten ve bir diğeri İsfahan'dan getirmişti. Böyle önemli şehirlerden hocalar getirmesi Nerses'in vizyonunu ortaya koymaktaydı. Okulun yıllık masrafı 3000 ruble ve öğrenci sayısı 200'dü. Okul binası şimdi eğitim için değil askeri amaçlı olarak kullanılmaktaydı. Ermenilerin Tiflis'teki akademi haricinde Gence'de 30 mevcudu bulunan bir başka okulları daha vardı. Ermeniler, Gürcülerle kıyaslandığında daha kültürlüydüler. Tiflis Ermenileri, kızlarını çoğunlukla okula göndermemekte, sadece bazı aileler kızlarına özel eğitim aldirmaktaydılar. Gürcistan'daki Ermeniler üzerinde Gürcü tesiri kültürel anlamda çok fazlaydı. Tiflis'teki Ermenilerin Gürcüceleri Ermenicelerinden daha ileri idi. Bunun temel sebebi; şehirdeki Ermenilerin eğitim dilinin Ermenice değil Gürcüce olmasıydı. Misyonerler bir Ermeni Katedralini dolaşmışlar ve Simeon Nesmoonean adlı bir piskoposun odasında oturmuşlardı. Nesmoonean'den kentle ilgili yeni bilgiler öğrenmişlerdi. Tiflis'te Ermenilerin küçük sayılabilecek bir baskı makinaları vardı. Bu küçük matbaada bir heceleme kitabı, Venedik Ermeni Grameri, iki dini kitap basmışlardı. Bu matbaada hiç gazete basılmamıştı. Tiflis'te 20 günde bir piyasaya sürülen Rusça ve Gürcüce olan bir gazete hükümete ait matbaa tarafından basılmaktaydı¹⁵⁴.

2.11. ASTRAHAN

Smith ve Dwight, çeşitli sebeplerle gitmedikleri yerler ve oralardaki Ermenilerle ilgili topladıkları bilgileri not etmişlerdi. Duyumlarına göre; Astrahan'da 4.000'i Ermeni olmak üzere 40-45.000 civarında insan yaşamaktaydı¹⁵⁵. Şehirde Ermenilerin iyi durumda olmayan bir baskı makinesi vardı¹⁵⁶. İsfahanlı zengin bir Ermeni ailesi olan Eleazarlar, Moskova'da 1816 yılında bir Ermeni Gimnaziyumu açmıştı. Okulun 60 öğrencisi ve 200.000 rublelik parası vardı. 32 öğrencinin tüm masrafları parasız yatılı ve burslu olmak üzere okul tarafından karşılanılmaktaydı. Okuldan 1829 yılına kadar toplam 69 öğrenci mezun olmuştu. Tam anlamıyla Ermeni kuruluşu olmayan okulun Rusça eğitim veren kısmı, diğer bölümlere göre daha büyüktü. Öğrenciler ağırlıklı olarak Kuzey Kafkasya kökenliydi. Öğrencilere

¹⁵⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 220.

¹⁵⁵ Turan bu rakamı çeviri hatası yaparak 40-50.000 olarak yazmıştır.

¹⁵⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 224.

Rusça, Almanca, Fransızca ve Ermenice, Tarih, matematik, felsefe vb. alanlarda dersler verilmekteydi. Bütün bu farklı derslere rağmen öğrencilerin bakış açıları oldukça dardı. Mesleğe yeni girmiş olan Serope adındaki bir öğretmen din eğitimi vermekteydi. Mezunlardan doğdukları topraklara (Kafkasların güneyine) dönen yok denecek kadar azdı. Smith ve Dwight, bu okuldan Ermeni din adamı yetişmeyeceği, belki birkaç yazar çıkabileceği kanaatindeydiler. Okulun matbaasında, Suşa'daki misyonerler adına birkaç dini broşür basılmıştı. Moskova'da bir Fransız'a ait olan başka bir Ermeni matbaası da bulunmaktaydı. Fakat bu matbaalar eğitim kitaplarının basımı noktasında yetersizdiler¹⁵⁷.

2.12. ŞUSA

Smith ve Dwight, 5 Ağustos'ta Tiflis'ten ayrılarak Suşa'ya gitmek için yola çıktılar. Tebriz'e doğru ilerleyen misyonerler, Koor Ovasından geçtiler. Bir gün sonra onlara İstanbul'dan beri mihmandarlık eden ve tek yardımcıları olan Ermeni Antonio yüksek ateşe maruz kaldığı için hizmetlerini kendileri görmek durumunda kaldılar¹⁵⁸. O günlerde 70.000'den fazla kişi Kafkasları etkisi altına alan kolera salgınından dolayı ölmüştü. Dwight ve Smith'e göre kolera salgını Ermenilerin ve Müslümanların inanç anlamında birbirlerine nasıl benzeştiklerinin bir göstergesi halini almıştı. Bitmek bilmeyen kolera salgınında iki grup birlikte dua etmişlerdi. Misyonerlerin pencerelerinin altından tekrar tekrar resmi bir kabile gibi düzenli bir şekilde geçtiler. Başları açık, bayraklar havada yüksek sesle Tanrı'ya seslenerek dualarının daha etkileyici olacağını düşündükleri mezarlığa doğru yürüyorlardı. Misyonerler değişik tonlarda tekrarlanan “*ya Allah ya Allah*” sözü dışında insanların ne dediklerini ayırt edemediler. Misyonerlerin kaldığı evde misyonerliğin önemli bir üyesi olan Zaremba koleradan öldü ve ülkesi Polonya'ya dönemedi¹⁵⁹.

Karabağ'da tek kişinin yaşadığı bir rahibe manastırı bulunmaktaydı. Müslümanlar iki camiye sahipti. Ermenilerin ve Müslümanların sayıları neredeyse eşitti. Karabağ bölgesinin merkezi olan Suşa'da toplam nüfus 50.000'di. 2.000 hanenin 1.300'ü Müslüman, gerisi Ermeni'ydi. Ermenilerin 2 büyük 2 küçük olmak

¹⁵⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 224-225, Turan, *a.g.m.*, 214-215.

¹⁵⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 259-260.

¹⁵⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 276-288.

üzere toplam 4 kiliseleri vardı. Bu kiliselerde görev yapan 2 piskoposları ve 14 papazları bulunmaktaydı. Müslümanlar, Ermenilerden kültürel bakımdan daha ileriydiler. Müslümanların yaşadığı şehirlerde okullar bulunduğu gibi, okulu olan Müslüman köylere de rastlanmaktaydı. Suşa'da Müslümanlara ait 6 okul vardı. Bu okullarda okula giden Müslüman kız öğrenciler mevcuttu¹⁶⁰.

Bölgede Ermeniler eğitim öğretim bakımından Müslümanların gerisindeydi. Ermeni çocuklar; eğitimlerini, eğitimsiz olan annelerinden almaktaydılar. Kadınların içinde okuma bilenlerin oranı yok denecek kadar azdı¹⁶¹. Genel olarak kızların eğitimine karşı bir önyargı mevcuttu. Ermenistan'da Ermeni kız okulu yoktu. Misyonerler bundan 20 yıl önce, Nahcivan'ın doğusunda, Aras'ın kuzey kıyısında yer alan Akoolis'te 60 öğrenci olan bir kız okulunun var olduğunu tespit etmişlerdi. Gence ve Samaklı'da 2-3 kız çocuğu karma eğitim sisteminde okumaktaydı. Erkeklerin okuma bilme şehirlerde 20/100, kırsaldaysa 2-3/100 oranındaydı. Köylerde okuma yazma bilen erkekler, ya papazlar ya da kiliselerde papaza yardım edenlerdi¹⁶².

Smith ve Dwight'ın gözlemlerine göre; bölgede 14 adet Ermeni Okulu vardı. Suşa'da 30 öğrenci bir vartabet ve 10-12 öğrenci bir rahibe tarafından eğitilmekteydi. Şehrin dışındaki St. Hagop Manastırı'nda 10-20 çocuğa bir vartabet öğretmenlik yapmaktaydı. Bununla beraber Datev Manastırı'nda 20, Samaklı'da 80, Gence'de 30, öğrenci okula devam etmekteydi. Nahcivan ve Bakü'de Ermeni Okulu mevcut değildi. Seki'de bir, Erivan ve çevresinde iki okul vardı. Gümrü'de yaşayan Ermeniler bir okul açmak çabası içerisindeydiler. Erzurum, Kars ve Beyazıt'ta yıkılmış olan 3 okulu da ekleyecek olursak, Tiflis'teki okulla birlikte toplam 14 Ermeni okulu bulunmaktaydı¹⁶³. İran Ermenistan'ında hiç Ermeni Okulu yoktu. Okullarda öğretmenlerin hepsi erkek ve din adamıydı. Eğitimleri yetersizdi. Ders kitapları büyük ölçüde Eski Ermenice din kitaplarıydı. Bu kitaplara ek olarak, Venedik ve Moskova baskılı Matematik vs. kitapları vardı. Suşa'da hiç Ermenice gazete yoktu ve mevcut baskı makineleri çok ilkelidi. Venedik, İstanbul, Moskova,

¹⁶⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 279-288.

¹⁶¹ Smith kadınların okuma yazma oran olarak 1/200 nispetini vermiştir.

¹⁶² Smith, *a.g.e.*, s. 294-295.

¹⁶³ Smith, *a.g.e.*, s. 296.

Astrahan ve Tiflis'te Ermeni matbaaları mevcuttu. Bunlara ilaveten; Eçmiyazin'de 20 yıldır çalışmayan matbaa da eklenebilir. Şehirde az sayıda özel kütüphane vardı. Her biri 60-70 kitaptan oluşan bu özel kütüphanelerin sahipleri kitapları okumadıkları gibi, kütüphanelerinden faydalanmak isteyenlere de fırsat vermezlerdi¹⁶⁴.

Çağdaş Ermenicenin İstanbul ve Ağrı olmak üzere iki temel lehçesi vardır. Bu lehçelerin ilki İstanbul'dan Erzurum'a kadar olan yerlerde kullanılır. Ağrılıklı olarak gramer ve kelime bakımından Türkçe'nin etkisindedir. Ağrı Lehçesi ise bunların dışında kalan yerlerde kullanılır ve yakın komşu dillerin etkisi altındadır. İstanbul lehçesiyle Venedik'teki matbaa başta olmak üzere birçok kitap basılmıştı. The British and Foreign Biblo Society, Yeni Ahit'i İstanbul lehçesiyle Paris'te basmıştı¹⁶⁵. Buradaki faaliyet gösteren misyonerlerin bastıkları hariç, Ağrı lehçesiyle basılmış kitap yoktu. Bununla birlikte bölgedeki Ermenilerin tamamı iki dil konuşabilmekteydi. Misyonerler, gezileri esnasında Ermenilerin en az iki dil bildiğini gözlemlemişler, konuşulan dillerden birinin Ermenicenin bir lehçesi, diğerinin ise genellikle Türkçe olduğunu gözlemlemişlerdi¹⁶⁶.

Smith ve Dwight, "*Amerikalı Hristiyanlar Protestan Hristiyanlığın Rusya Ermenistan'ına yerleşmesine nasıl başarabilirler?*" sorusunu Suşa misyonerlerinin deneyimleri ışığında diye cevaplamışlardı. Bu tecrübenin ilk kuralı her şeyden evvel ülkenin kanunlarına ters düşmemektir¹⁶⁷. Suşa'da, American Board'un veya Protestanlığın propagandasını yapmak yasaktı. Onun için bir baskı makinesi hemen gerekmemekteydi. İlk etapta, bölgeye misyonerler göndermek Rusya tarafından hoş karşılanmayabilirdi. Bu kurallara uymak şartıyla bir şeyler yapılabilir. Bütün bu olumsuzlara rağmen kapı tamamen kapalı değildi. Alman misyonerlerine çok faydalı bir alanda kanun çıkarılmıştı. Onlara okul açma ve yönetme yetkisi verilmişti. Çar I. Nikola onlara sempatiyle bakmaktaydı. Rus hükümetinin onlara verdiği imtiyazlar zaman içinde artacak gibi görünmekteydi. Çarlık idaresiyle iyi ilişkiler kurulabilirse,

¹⁶⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 297-298.

¹⁶⁵ Paristeki matbaanın İncil'i Batı Ermenice olarak basmasının temel nedeni okuma yazma oranının İstanbul ve çevresinde yaşayan Ermeniler'de daha yüksek olmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁶⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 299-300, Turan, *a.g.e.*, s. 217.

¹⁶⁷ Misyonerler Suşa tecrübesini Osmanlı topraklarında uygulayacaklar, hükümetle karşı karşıya gelmeden eğitim faaliyetleri yoluyla devletin her tarafına yayılacaklardır.

Protestanlık faaliyetleri için çok faydalı olacaktı. Onun için direkt olarak din adamı göndermek yerine okullar açılmalıydı¹⁶⁸.

2.13. NAHÇIVAN

Smith ve Dwight, 1 Kasım'da 2,5 ay kaldıkları Suşa'dan ayrıldılar. Amaçları Karabağ Dağları üzerinden Nahcivan'a gideceklerdi. O günlerde kolera salgını Aras vadisini kırıp geçirmekteydi. Daha önce kolera afetiyle karşılaşan Tebriz, aksi gibi bu sefer veba salgınının etkisi altındaydı. Misyonerler için yolculuğun tek olumlu yanı Kars'ta görüştükleri Rus generalin o günlerde Suşa'da komutanlık yapmasıydı. General, iki misyonere yardımcı olunması için yol boyunca köylere talimat göndermişti. Bu sayede misyonerler sıkıntı yaşamadan yollarına devam ettiler. Yol boyunca karşılaştıkları Ermeniler, diğer bölgelerdeki Ermenilere göre daha ilkel ve fakirdi. Smith ve Dwight'a göre, Kafkaslarda insanların birbirlerine güveni kalmamıştı. Batıdan Doğu'ya gidildikçe güvensizlik daha da artmaktaydı. Bölgede Ermeniler de Müslümanlar da yalan söylemekteydiler. Ermeniler yalancılıkta Müslümanları geçmişti. Her iki grupta da dinlerinin men ettiği eylem ve hareketler çok yaygındı¹⁶⁹.

Sunih bölgesi, Nahcivan bölgesini de içine alarak Aras'a kadar gitmekteydi. Daha önce bölgede 796 köy bulunurken¹⁷⁰, İran'a gidişler, gönüllü olarak Türkiye'ye göçler ve buradaki baskılar sebebiyle bölgedeki köy sayısı 74'e düşmüştü. 1 manastır, 2 piskopos, 10 vartabet, 2 diyakoz ve 62 papazın bulunduğu bölgede okul yoktu. Smith ve Dwight, bir piskoposla sohbet etme imkânı bulmuşlar, Piskopos'un sadece Amerika'nın adını bilmesi değil, Amerika'nın keşif tarihini de bilmesi onları hayrete düşürmüştü. Büyük olasılıkla bu piskopos Ermenice basılan Robertson'un Amerika Tarihi'ni okumuştur. Böylesine az okuyan bir toplumda böyle bilgili bir din adamının bulunmasına misyonerler sevinmişti¹⁷¹. Anadolu'da bazı kilise ve manastırlar oldukça zengindi. Çünkü kiliselere gelen cemaatin durumu iyiydi ve onlara bazı mumlar ve diğer dini içerikli süsler satılabiliyordu. Kafkaslardaki

¹⁶⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 327-328.

¹⁶⁹ Smith, c. II, *a.g.e.*, s. 10-11, Turan, *a.g.m.*, s. 218.

¹⁷⁰ Turan bu rakamı sehven 769 olarak vermiştir.

¹⁷¹ Smith, *a.g.e.*, s. 24.

Ermeni kiliseleri ve manastırları genelde çok fakirdi. Gelirleri vaftiz, evlenme, doğum ve ölüm gibi törenlerden elde ettikleri paralarla sınırlıydı¹⁷².

Smith ve Dwight, 9 Kasım tarihinde geldikleri Nahcivan'dan 13 Kasım'da ayrıldılar. Ermeniler dini inançlarının da etkisiyle, Nahcivan'ı dünyanın en eski şehri olarak kabul etmekteydiler. Onlara göre; Hz. Nuh, gemisiyle Ağrı Dağı'na indikten sonra ilk olarak buraya gelmişti. Nahcivan'da 2.000 civarında Müslüman, 800-900 Ermeni aile vardı. Ermeni ailelerin 100-120'si yerli, gerisi İran'dan gelip Nahcivan'a yerleşenlerdi. Şehir, Müslüman bir Han(bey) tarafından yönetilmekteydi. Savaştan önce bölgedeki Ermeni aile sayısı 300'den fazla değildi. Piskopos, bir takım belgelere dayanarak İran'dan göçenlerle birlikte bölgedeki Ermeni sayısının 9.000 aileye ulaştığını söylemişti. Ancak bunların ne kadarının şehre yerleştiği bilinmemekteydi. 1320 yılından beri faaliyet gösteren Katolik misyonerleri artık bölgeden ayrılmışlardı. Dominikanların misyonerlik faaliyetleri neticesinde 30 civarında Ermeni köyü Katolikliği benimsemiş, hatta papalıktan Katolik bir piskopos dahi istemişlerdi. Nahcivan'ın Katolik Başpiskoposu Abarin'de oturmaktaydı. Civardaki pek çok yerleşim yerinde yönetimleri Katoliklerin elinde olan manastırlar mevcuttu. 1673 yılında Katolik köylerin 20'si Gregoryenliğe yeniden dönmüştü. Kalan 10 köyün 8'i İran yönetimlerinin baskısı yüzünden nüfus kaybetmiş, en son kalan iki köy İzmir'e yerleşmişti¹⁷³.

2.14. REVAN (ERİVAN)

Smith ve Dwight, 18-19 Kasım'da Erivan'da kaldılar. Piskopostan alınan bilgiye göre; Erivan bölgesinin 502 köyü vardı ve bu köyler 14.000 Ermeni¹⁷⁴ ve 8.000 Müslüman haneyi barındırmaktaydı. Savaştan önce bölgedeki köy sayısı 302 idi. Muhtemelen bölgeye diğer yerlerde olduğu gibi savaş sonrası büyük bir Ermeni göçü olmuştu. Ailelerin toplam sayısı o dönemde 12.000'i bulmamaktaydı. Erivan'da 1.800 Müslüman ve 700 Ermeni aile yaşamaktaydı. Ermeni Katogigosluğunu Katolikliğe çevirmek için 1683 yılında Isfahan'da bir Cizvit Misyonu kurulmuştu.

¹⁷² Smith, *a.g.e.*, s. 46-47.

¹⁷³ Smith, *a.g.e.*, s. 60-63.

¹⁷⁴ Smith'de eserinde bu sayıyı 14.002 olarak vermiştir. Turan'da bu rakamı aynen iktibas etmiştir. Smith tüm eser boyunca Ermenilere ait sayıları yuvarladığından, kanaatimizce burada bir baskı hatası olmalıdır. Turan, *a.g.m.*, s. 219.

Fakat bölgede artık Katolik Ermeni bulunmamaktaydı. Misyonerler, bölgeyi etkisi altına alan salgın hastalık yüzünden okula ve Ashtarak köyüne gidememişlerdir¹⁷⁵.

2.15. EÇMİYAZİN

Smith ve Dwight, 9 Kasım'da Eçmiyazın'e geldiler ve yaklaşık 2 hafta kaldılar ve 23 Kasım'da şehirden ayrıldılar. Ermenilerin dini idare merkezi olan Eçmiyazın'e girerken üç kilise göze çarptığı için Türkler şehre "Üç Kilise" adını vermişlerdi. Bu kiliselerin ikisi küçüktü. Bunlar, M.S. III. Yüzyılda 37 kişiyle birlikte Roma İmparatoru Diocletianus'un zulmünden dolayı Roma'dan kaçarak buraya gelen Hripsime ve Kayane'ye izafeten yapılmışlardı. Şehrin kutsal emanetlerinin üzeri Büyük İshak ve Catholikos Abraham tarafından örtülmüştü. Bu Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen emanetler, XVII. yüzyılda iki Latin rahip tarafından yağmalanmıştı. Vagharshabad Köyü, St. Hripsime Kilisesi ile manastır arasındaydı. Burası çok eskiden beri Ermenilerin dini idare merkeziydi¹⁷⁶.

Eçmiyazın'in arada kalmışlığı söz konusuydu. İran ile Rusya arasında varlık mücadelesi vermekteydi. Eçmiyazın uzun zamandan beri İran yönetimine vergi ödemekteydi. İran, mevcut Katogigos Ephraim'den yılda 400 Sterling vergi almaktaydı. 1810 yılında kutsanan Ephraim, misyonerlerin ziyareti sırasında 81 yaşındaydı ve neredeyse görme ve duyma yetilerini kullanamaz haldeydi. Kendisi Rusya'ya bağlı bir bölgenin dini lideri olduğu için Çar I. Nikola'nın denetimi altındaydı. Ephraim, 1822'deki Osmanlı-İran Savaşı esnasında çara bağlı olmasının avantajını kullanmış, güvenliğini Rusya'ya sığınarak sağlamıştı. Savaş bittikten sonra Çar'ın himayesinde yeniden Eçmiyazın'e yerleşmişti. Katogigos misyonerleri nezaketle karşılamış, Ermenilere hizmetlerinden dolayı kendilerine müteşekkir olduğunu söylemişti¹⁷⁷.

Misyonerler katogigosluktaki hiyerarşik yapıya da eserlerinde yer vermişlerdi. Buna göre; katogigosluk sinodu 12 üyeden oluşuyordu. Fakat o günlerde 7'si piskopos ve 3'ü vartabet olmak üzere 10 kişidir. Katogigos'un görevleri arasında

¹⁷⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 90-91, Turan, *a.g.m.*, s. 219.

¹⁷⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁷⁷ Turan, *a.g.m.*, s. 220.

piskopos atamak ve meron ile kutsamak vardır¹⁷⁸. Sis ve Akdamar bölgeleri hariç, 7-8 dini bölge buraya bağlıdır. Piskoposlar ya doğrudan Katogigosluğa para vermekte, ya da hediyeler sunmaktadırlar. Katogigosluk'ta 14 piskopos ve 45-50 vartabet bulunmaktaydı¹⁷⁹. Eskiden 23 köy katogigosluğun mülküyken, artık sadece 3 köy kalmıştı. Bu köylerin en büyüğü Vagharshabat'tır. İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi kurulduktan sonra Akdamar ve Sis bölgeleri dışında Katogigosluk hiçbir zaman Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilere piskopos tayin edememişti. Osmanlı Ermenileri Katogigosa saygı duymaktaydılar. Fakat Katogigos'un bir Rus tebaası olmasından dolayı Ecmiyazin'den tamamen ayrılmışlardı. Patrik III. Karabet, Mayıs 1830'da İstanbul'da misyonerlerle yapmış olduğu görüşmede, 2 yıldır Katogigoslukla ilişkilerini kestiklerini, ayinlerde bile adını anmadıklarını söylemişlerdir. Ancak bunun konjonktürel bir durum olduğunu da söylemekten kaçınmamışlardır¹⁸⁰. Smith ve Dwight'ta İstanbul Ermeni Patrikhanesinin Ecmiyazin'le irtibatını kesmesinden sonra, Osmanlı İ Devleti'ndeki Ermeni Kilisesi'nin başının Sis Katogigosluğu olduğu kanaati uyanmıştır. İki misyoner ileride yapacakları Türkiye Ermenilerine yönelik misyonerlik faaliyetleri adına bu durumdan memnundurlar. Ecmiyazin yönetiminin durumuna bakarak bunun devamlı olmasını temenni etmekte, böyle olursa Osmanlı Devleti sınırları içerisinde misyonerlik faaliyetlerini daha kolay yürütebileceklerini düşünmektedirler¹⁸¹. Katogigos, Smith ve Dwight'a kibar davranarak, misyonerlerin Ermenilere verdikleri destekten dolayı teşekkür etmiştir. Fakat onlara, Katogigosluk'taki sohbetleri esnasında, Ermenilerin civardaki Müslümanlarla birleşmelerinin misyonerlerle birleşmelerinden daha kolay olacağını da söylemiştir. Alman misyonerlerinin çok uzun bir zamandır çalışıyor olmalarına rağmen kimsenin dinini değiştiremediklerini belirttikten sonra, Katogigosluğun bir başarısı olarak son savaştan bugüne kadar 40-50 kişiyi Hıristiyan yaptıklarını da söylemekten kendini alamamıştır¹⁸².

Rusya, Smith ve Dwight Ecmiyazin'deyken, Katogigosluğun statüsü tam olarak tanımlamamıştı. Rus Çarı I. Nicola, Ermenilerin dini yönetimine dair bir plan

¹⁷⁸ Ermeni kilisesinde vaftiz edilecek kişinin işlemi bittikten sonra vücuduna sürülen kokulu esansa verilen isimdir.

¹⁷⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 116-121.

¹⁸⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 120-121, Turan, *a.g.m.*, s. 221.

¹⁸¹ Smith, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁸² Smith, *a.g.e.*, s. 131.

ortaya koymuş, fakat bu plan henüz ilan edilmemişti. Eçmiyazin Sinodluğu, Rusya İmparatorluğu içerisindeki dini bölgelere piskoposlar tayin etme hakkını elinde bulundurmaktaydı. Sinod iki veya üç adayın adını Rus hükümetine bildirmekte, hükümet bunların arasından kendisine en yakın kimi görüyorsa onu seçmekteydi. Ephraim'in iki misyonere gösterdiği, Moskova'dan Katogigosluğa yeni gelen bir listeye göre, Eçmiyazin Katogigosluğu, Rusya İmparatorluğu sınırları içinde bazı bölgelere piskopos göndermekteydi. Listede; Beserabya, Astrahan, Tiflis, Ahılkelek, Erivan, Datev, Kantsasar, Şemahi, Nahçıvan ve Tiflis Piskoposuna bağlı Şeki ile birlikte 10 bölgenin daha ismi vardı. Katogigosluk aynı zamanda İran'da Tebriz, Isfahan ve Hindistan (Bağdat ve Basra buraya bağlı)'a piskopos tayin etmekteydi. Misyonerler listede, Osmanlı Devleti içerisindeki 23 dini bölgenin de yer aldığını ancak bölgelerin sınırlarının çok sık değişmesi sebebiyle isimlerini not etmeye gerek görmediklerini belirtmektedirler. Sohbet esnasında, Eçmiyazin Katogigosluğunun sekreteri Dwight ve Smith'den Ermenilerin toplam nüfuslarını tahmin etmelerini istemiştir. Konukların 2 milyon cevabını vermeleri üzerine, Katogigosluğun sekreteri genellikle yazılan bu ise de gerçeğin 10 milyona yakın olduğunu iddia etmiştir¹⁸³. Ziyaret sırasında Smith ve Dwight, Katogigosluğun kütüphanesini inceleme fırsatı da bulmuşlardır. Kütüphaneyi çok düzensiz bulan misyonerlerimiz, kütüphanede 16.000 cilt kitabın bulunduğunu, bazı çok güzel el yazmalarına, antik kitaplara rastladıklarını bildirmektedir. Seyyahlar bu bilgilere ek olarak manastırda bir okul olmamasının yanı sıra, çalışmayan bir matbaanın bulunduğu bilgisini de paylaşmaktadırlar¹⁸⁴.

2.16. TEBRİZ

Smith ve Dwight Eçmiyazin'den ayrılarak, 29 Kasım'da yeniden Nahçıvan'a geldiler. Dört gün sonra Nahcivan'dan Tebriz'e doğru yola çıktılar. 6 Aralık'ta ulaştıkları Hoy'dan 8 Aralık'ta ayrıldılar. Azerbaycan'a bağlı olan şehrin Müslüman nüfusu 4.000-7.000 arasındaydı. Hoy'un dış mahallelerinden birinde 100 Ermeni

¹⁸³ Smith, *a.g.e.*, s. 122, Turan, *a.g.m.*, s. 222.

¹⁸⁴ Smith, *a.g.e.*, s 131-132.

hane ikamet etmekteydi. Şehrin Ermenilerin yaşadığı mahallelerinde 2 kilise ve bu kiliselerde görev yapan papazlar vardı¹⁸⁵.

Smith ve Dwight'ın 18 Aralık'ta gelip 4 Mart'a kadar kaldıkları Tebriz, Azerbaycan'ın merkeziydi. Tebriz, 1830'lu yıllarda İran'ın en çok nüfusa ve üretime sahip şehriydi. Şehirde yaşayan İngilizlere göre; şehrin nüfusu 60.000 civarındaydı. Şehir, stratejik açıdan öneminin getirdiği avantajın yanı sıra önemli bir ticaret merkeziydi. Bununla birlikte çok sayıda meyve ağaçları ve bereketli tarlaları mevcuttu. Şehri bilmeyen gezginlerin yollarını kaybettiği geniş çarşılara sahipti. Yılda 1.800.000 dolar değerinde mal Hazar Denizi'nden Astrahan'a gitmekteydi. Tebrizli tüccarlar, doğunun pahalı mallarını İstanbul'da Avrupa malları ile takas etmekteydiler. Tebriz, Doğu ve Batı ticaret yollarının kesiştiği noktadaydı. Tebriz'de Avrupalı bir ticaret temsilcisi bulunmamaktaydı. İngiltere'nin İran'la bir ticaret anlaşması yoktu. Dwight ve Smith bu durumu İngiltere için büyük bir eksiklik olarak değerlendirdiler. Çünkü İngiltere'nin Trabzon'da bir konsolosu ve bu konsolosa bağlı Erzurum'da bir ticari temsilcisi vardı. İngiltere adına Tebriz gibi önemli bir şehirde buna benzer bir temsilcilik en kısa zamanda açılmalıydı¹⁸⁶.

Misyonerler Azerbaycan'ın eski piskoposundan Tebriz'de yaşayan Ermenilerin sayısını öğrenmişlerdi. Savaş bittikten sonra bu bölgeden 9.000 Ermeni ailesi Rus topraklarına kaçarken, sadece 50-60 aile geri dönmüştür. Bölgede şu an toplam 2.500 Ermeni aile vardı. Tebriz'deki piskopos ise şehirdeki Ermenilerin sayısını 1.000 aile olarak ifade etmekteydi. Smith ve Dwight Azerbaycan eski piskoposunun rakamlarını daha gerçekçi bulmaktaydılar. Şehirdeki Ermeni 60-70 aile kadardı. 1 kilise ve 4 papazları bulunmaktadır¹⁸⁷. İran, Tebriz Ermenileri için özel bir kanun çıkararak pek çok Ermeni'nin Rusya'ya göçerek Rus himayesine geçmelerini önlemeye çalışmıştır. Buna ilaveten İran, kalacak olanlara bir İngiliz yönetici de atamıştı. Yöneticinin ölümü üzerine 1830'da Doktor Cormick bu göreve tayin edilmiştir. Doktor Cormick'in yetkileri Tebriz'le sınırlıydı¹⁸⁸.

¹⁸⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 138-139.

¹⁸⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 142-147.

¹⁸⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 151.

¹⁸⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 152.

Smith ve Dwight'a göre, Tebriz'deki Ermeniler ahlaki yozlaşma içindeydi. Din adamları bile bu yozlaşmadan nasibini almıştı. Ermeni papazlar çok fazla şarap içmekteydiler. Misyonerler Tebrizli Ermenileri nankörlükle suçlamaktadırlar. Dwight'a göre İngilizler, Ermenilerin menfaatlerini korumak için canla başla mücadele ettikleri halde bir teşekkür bile görmemektedirler. Onlara göre; Ermeniler, dürüst olmamak hususunda Müslümanlardan daha kötüydüler. Misyonerlerin bulabildikleri en dürüst Ermeni yardımcı, daha önceki efendisinin halılarını çalan, efendisinin alış-veriş masraflarını yüksek göstererek fazla parayı zimmetine geçirdiğini ağzıyla itiraf eden boşboğaz bir kimseydi. İşin ilginç yanı; Tebriz'deki ahali, misyonerlere bu adamdan daha dürüstünü bulamayacaklarını söylemekteydiler¹⁸⁹.

Smith ve Dwight'a göre; buradaki Ermeniler arasında yozlaşma bununla sınırlı değildi. Ermeni toplumunun büyük kesimleri arasında kız çocuklarını cariye olarak başkalarına satmak neredeyse bir gelenektir. Hatta Ermeni Papazlar da bu ticaretten komisyon almaktaydılar. Bu ahlaki bozulma sadece Tebriz'deki Ermeniler arasında değil, Erzurum, Erivan ve Nahcivan'daki Ermeniler arasında da mevcuttu. Poligami evlilik Ermeniler arasında yaygındı. Papazlarda, rüşvet karşılığı bu durumu görmezden gelmekteydiler¹⁹⁰.

Göçten önce bütün Tebriz'de Ermenilerin hiç okulu yoktu. Azerbaycan'ın tamamında yaşayan Ermeniler cahildi. Kolera salgınından önce Tebriz'de bir okul açılması teşebbüsü olmuştu. Salgın başlayınca okula dair bütün teşebbüsler durmuştu. Misyonerler, Tebriz'deki İngiliz temsilcisi Dr. Cormick'e burada bir okul açılması konusunda ne düşündüğünü sormuşlardı. Dr. Cormick, Tebriz'e bir Protestan okulunun açılmasından memnuniyet duyacağını, Ermeni din adamlarının misyonerlerin okul açmasına karşı çıkacaklarını düşünmediğini söylemiştir¹⁹¹.

2.17. YENİDEN ERZURUM

4 Mart'ta Tebriz'den ayrılan Smith ve Dwight, 23 Nisan'da Erzurum'a ulaştılar. 9 gün şehirde kaldılar. Dwight ve Smith 10 ay önce geldikleri Erzurum'u

¹⁸⁹Smith, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁹⁰Smith, *a.g.e.*, s. 134.

¹⁹¹Smith, *a.g.e.*, s. 154-155.

hiç beğenmemişlerdi. Fakat doğuda gerçekleştirdikleri uzun seyahattan sonra Erzurum, gözlerine bu sefer oldukça Avrupalı bir şehir olarak görünmüştür. Şehir hala boş ve ekonomik hayat durgundu. Şehrin eski Hıristiyan nüfusundan geriye 120 Gregoryen ve 48 Katolik Ermeni hane kalmıştı. Şehirde yaşayan Katolik aileler yakın bir zaman önce başka yerlerden buraya yerleşmişlerdi. Şehirdeki 6.600 dükkânın yarıya yakını kapalıydı. Üretim yapan sadece 6 debbağ hane kalmıştı. Dwight ve Smith, İngiltere'nin Trabzon konsolosunun Erzurum'daki ticari temsilcisi olan Katolik Ermeni Zohrab'ın evinde kalmışlardır. Şehirdeki Katolik papaz sayısı ikiydi. Rus ordusunun işgali sırasında onların izniyle başlayan Katolik Kilisesi inşaatı Ruslar çekildiği için durdurulmuştu. Kilisenin tamamlanabilmesi için payitahttan ferman beklenmekteydi. İki misyoner, o günlerde Erzurum'da azalan Ermeni nüfusunun zaman içinde çoğalacağını ve Erzurum'un misyonerlik için önemli bir istasyon olabileceğini düşünmekteydiler¹⁹².

2.18. GÜMÜŞHANE VE BAYBURT

Smith ve Dwight, Erzurum'dan ayrılarak Bayburt-Gümüşhane üzerinden Trabzon'a giderler. Yolda, bu iki şehirle ilgili notlar alırlar. Bayburt'u eski bir Ermeni şehri olarak tanımlayan misyonerler, savaş sonrasında 60 Ermeni aile kaldığını not etmişlerdir. Şehirdeki Türk hane sayısıysa 1.000'di. Misyonerler, yollarındaki ikinci önemli şehir olan Gümüşhane'nin nüfusuna dair birbirleriyle çelişen rakamlara sahiptiler. Bazı Ermenilere göre şehirde 200 Rum, 200 Türk ve 500 Ermeni aile ikamet etmekteydi. Erzurum'da görüştükları Trabzonlu Katolik bir Ermeni, 500 Rum, Katoliklerle beraber 75-80 Ermeni, gerisi Türk olmak üzere şehrin nüfusunu 2.000 hane olarak bildirdi. Bu rakamlara göre; Hıristiyan nüfusun en kalabalık kesimi Rumlardı. Rumların şehirde Fener- Rum Patrikhanesi'ne bağlı beş kiliseleri ve bir piskoposları bulunmaktaydı. Ermeniler ise Trabzon piskoposuna bağlıydılar ve bir kiliseleri vardı¹⁹³.

¹⁹² Smith, *a.g.e.*, s. 303-306.

¹⁹³ Smith, *a.g.e.*, s. 309-313.

2.19. TRABZON

Smith ve Dwight, Trabzon'da İngiliz konsolosu Brandt tarafından misafir edildiler. Trabzon'da yaşayan Rumların sayısı Erzurum'da bir Ermeni'nin verdiği bilgiye göre 900 aileydi. Şehirdeki Rumların sayısı başka bir güvenilir kaynağa göre ise 500 haneydi. Trabzon'da Rumların bir gramer okulları vardı. Şehirdeki Ermeniler 4 dini bölgede yaşamakta ve bu bölgelerde toplam 250 aile mevcuttu. Ermeni cemaatinin 3-4 kilisesi, 1 piskoposları vardı. Gümüşhane Ermenileri de buradaki piskoposa bağlıydılar ve öğrenci mevcudu 150 olan bir okulları vardı. Okuldaki öğrenciler içerisinde kız öğrenci bulunmamaktaydı¹⁹⁴.

Smith ve Dwight Trabzon'a yakın olan yerleşim yerlerindeki demografik yapıyla ilgili ilginç bilgiler vermektedir. Tespitlerine göre; Sürmene'de mevcut nüfusun 3/4'ü Rum asıllı Müslümandı ve Rumca konuşuyorlardı. Hemşin'de Ermeni asıllı Müslümanlar bulunmaktaydı. Hemşin'in nüfusu Trabzon'da yaşayan Katolik bir Ermeni'nin verdiği bilgiye göre 3.000-4.000 haneydi. Bu aileler 200 yıl önce Müslümanlığı kabul etmişti ve hala Ermenice konuşmaktaydılar¹⁹⁵.

Şehirdeki Katolik Ermenilerin sayısı 80-90 haneydi. Katoliklerin 1 kiliseleri ve 2 papazları bulunmaktaydı. İstanbul'daki Katoliklerin sürgünü sırasında Katolik papazlar buradan ayrılmak zorunda kalmışlardı. Bu sürgün esnasında civar köylerin birine gidip saklanan papazlardan biri, daha sonra şehre dönmüştü. Katolik din adamları, cemaatleri Ermeni olduğu için ayinlerini Ermenice yapmaktaydılar. Bu papazların büyük çoğunluğu yerli Ermenilerden olup, Venedik, Lübnan veya Mardin'de eğitilmekteydiler. Trabzon'da Katolik manastırı bulunmamaktaydı. Şehirdeki Müslüman ailelerin sayısı 3.500-4.500 arasındaydı. Trabzon'un toplam nüfusunun 15.000'den fazla olmadığı şeklindeki bir tahmini, Smith ve Dwight'ta desteklemekteydi¹⁹⁶.

Smith ve Dwight, Trabzon'un Hristiyan nüfus dağılımını göz önüne alarak şehrin, Ermenilerden ziyade Rumlar için iyi bir misyonerlik istasyonu olabileceğini düşünmekteydiler. Misyonerler Trabzon'daki 1200-1300 Ermeni'nin önemli

¹⁹⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 323.

¹⁹⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 324., Turan, *a.g.m.*, s. 226.

¹⁹⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 323.

olduğunu, kentin Ermenistan diye tabir ettikleri bölgeye deniz yoluyla bir giriş noktasında bulunduğunu vurgulamaktaydılar. Misyonerlere göre; ileride Erzurum'daki Ermeniler çoğaldığında ve orada bir istasyon açıldığında Trabzon'un önemi daha da artacak, stratejik açıdan iyi bir ara istasyon olacaktı. Nesturîler için başlatılacak bir misyonerlik çalışmasında da Trabzon benzer şekilde bir işlev görebilirdi. Aynı şekilde Gürcistan ve Rus Ermenistan'ındaki misyonerlerle bağlantı için de Trabzon'da bir istasyon görevi görecek. Misyonerlere göre; jeopolitik yapısı itibariyle Trabzon'daki istasyon, Orta Doğu misyonerlerinin çalışmaya başladıkları ilk yıllarda Beyrut'un oynadığı kilit rolü ifa edebilirdi¹⁹⁷.

2.20. DÖNÜŞ

Smith ve Dwight için yolculuk özellikle bulaşıcı hastalıklar yüzünden oldukça zor geçti. Dwight, ilki Tebriz yolunda ve ikincisi Erzurum'da olmak üzere iki defa sıtmaya yakalandı. Hatta Smith Trabzon'a gecikmelerinin sebebinin yakalandıkları sıtma nöbetlerinin ve aşırı ateşin bir sonucu olarak görmektedir. Misyonerler, 14 Mayıs'ta Trabzon'dan Avusturya bayraklı bir gemiyle deniz yoluyla İstanbul'a doğru yola çıktılar. 25 Mayıs'ta başkente geldiler. 10 gün sonra İstanbul'dan bir gemiyle önce İzmir'e ve oradan da 2 Temmuz'da Malta'ya ulaştılar. Böylece Smith ve Dwight'ın yaklaşık on altı ay süren seyahati sona erdi¹⁹⁸.

3. SEYAHATİN SONUCU VE YANKILARI

Smith ve Dwight'ın bu gezisi Ermenilerin Amerika kamuoyunca daha fazla tanınmasına vesile oldu. Sadece Doğu Hıristiyanlığı değil Osmanlı Devleti'nin Orta ve Doğu Anadolu coğrafyası da misyonerlerce keşfedildi. Bu sayede ileride Evanjelik öğretiyeye kazandırmak istedikleri bu insanların iç dünyaları ortaya çıkartıldı. Misyonerlerin "*Sözde Hıristiyan*" olarak adlandırdıkları Ermenilerin Hıristiyanlık adına doğru olarak bildikleri her şey yanlış. Misyonerlere göre;

¹⁹⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 327.

¹⁹⁸ Smith, *a.g.e.*, 327-329, Turan, *a.g.m.*, s. 227.

Ermenilerin dini açıdan saygı duyulabilecek tek olumlu tarafları bu doğru bildikleri yanlış inançları hususundaki samimiyetleriydi¹⁹⁹.

Misyonerler Osmanlı idarecilerinin kendilerine müdahalede bulunmayacağından emindiler. Çalışmalarına engel olacak olanlar yine Hıristiyanlardı. Özellikle Katolik mezhebine mensup Osmanlı vatandaşlarından idarecilere baskı gelebileceği endişesini taşımaktaydılar. Misyonerlere göre; arkasına büyük devletleri almış olan Katoliklerden mümkün mertebe uzak durulmalıydı. Doğu Kiliseleri elbette kendi tabanlarına yönelik yapılan misyonerlik faaliyetlerine sıcak bakmasalar da, Katolikler kadar güçlü olmadıkları için çok sert muhalefet yapamamaktaydılar. Aynı zamanda Katolikler nüfus olarak Ermenilerden kat be kat azdı. Onun için ideal bir hedef kitle olmaktan uzaktılar²⁰⁰.

Bu seyahatin neticesinde, misyonerler bir yol haritasına kavuştular. İlerleyen yıllarda Dwight'ın büyük emeği olan bu yol haritasına da sonuna kadar sadık kalarak kendi mezheplerine inanan insanların sayısını artırdılar.

¹⁹⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 329-331.

²⁰⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 331-334.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1832-1862 YILLARI ARASINDA HARRISON GRAY OTIS DWIGHT'IN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

1. MİSYONERLERİN ERMENİ PATRİĞİYLE GÖRÜŞMESİ VE DWIGHT'IN İSTANBUL'A YERLEŞMESİ

Dwight'tan önce İstanbul'a yerleşen ilk Amerikalı misyoner Goodell'dir. 1831 yılının başlarında Goodell'e önce Beyrut'ta sonra Malta'da özellikle Ermenilerle ilgili yeni bir istasyon kurmak için ailesiyle İstanbul'a doğru gitmesi talimatı verildi. 9 Haziran 1831 yılında Goodell ve ailesi İstanbul'a geldiler.

Goodell Suriye'deyken Kudüs'teki Ermeni hacılarının maneviyatı üzerine çalışmak için kendisini Türkçe diline adanmıştı. İncil'i Ermeni harfli Türkçe 'ye tercüme edilmesini sağladı ve ilk baskısını Malta'daki matbaaya gönderdi. Daha sonra Eski Ahit'in Batı Ermenice tercümesine başladı. Malta'da geçici olarak dururken birkaç dini kitabı aynı şekilde tercüme edip bastırıldı. İstanbul'a varduktan kısa süre sonra Ermeni patriğiyle görüştü ve insanlar arasında gelişmiş bir plan çerçevesinde okullar kurmak üzere iş birliği yolları aradı. Patrik onu gerçek bir doğru nezaketiyle karşıladı. Dwight'a ve Smith'e bir yıl önce yaptığı gibi, yine yeni eğitim sistemini öğrenmeleri için bazı öğretmenler veya papazlar temin edeceği için söz verdi. Bu söz hiçbir zaman tutulmadı²⁰¹.

1830 yılında Harrison Gray Otis Dwight American Board yönetiminin talimatıyla Osmanlı topraklarına ayakbaştı. Smith'le birlikte onlara verilen seyahat emrini bitirdikten sonra Dwight 5 Haziran 1832²⁰² yılında ailesiyle kalıcı olarak İstanbul'a yerleşti²⁰³. Misyonerler artık yalnız değildi. Osmanlı Devleti'nin kalbine

²⁰¹ Harrison Gray Otis Dwight; *Christianity in Turkey: Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church*, London 1854, s. 32, 33

²⁰² Dwight, *a.g.e.*, s. 33.

²⁰³ Stove, *a.g.e.*, s. 191.

yaptığı doğu seyahatiyle oldukça popüler olan Dwight'ın Osmanlı toplumuyla ilgili bilgisi ve deneyimi oldukça fazlaydı.

Harrison Gray Otis Dwight'ın gelişiyile İstanbul misyonu faaliyete geçti. Peki, misyonerler İstanbul misyonunda nasıl bir yol haritası izleyecekti? Bu yol haritasını Harrison Gray Otis Dwight, Board yönetimine gönderdiği bir mektupta açıklamıştır. Dwight'a göre İstanbul Misyonu dört konuda hassasiyetle durmalıydı²⁰⁴. Bunlar;

- Dil Çalışmaları: Ermenice, Türkçe, Rumca gibi diller en kısa zamanda öğrenilmeliydi. Protestan misyonerlerinin en etkili propaganda yöntemi ateşli konuşmalar olduğu için bu çalışmalar büyük önem arz etmekteydi.
- Kitap Hazırlıkları: Ders ve yardımcı ders kitaplarının yanı sıra, her türlü dini kitap derleme ve çeviriler bu tarz çalışmalar kapsamı içerisindeydi.
- Öğretim Çalışmaları: Gerek düzenli biçimde okullarda yapılan eğitim, gerekse okul dışında sıradan halka yönelik yapılan her toplantı, seminer, konferans öğretim çalışmaları içerisinde değerlendirilir.
- Halkla Temas: Halkla ilişkiler olarak ta değerlendirilebilecek olan bu çalışmalar misyonerlerin tabiriyle *“kurt sürüsünün ortasındaki kuzular gibi”* çalışacaklardı.

Dwight ve arkadaşları Osmanlı Devleti'nin başkentinde birçok olumsuzluk ve engelle karşılaştı. Bu coğrafyaya çok uzaklardan gelen ve o yerde hiç tanınmayan yabancıların işleri oldukça zordu. Çünkü Misyonerlerin hiç tanımadıkları kişilere, inandıkları tüm dini değerlerin kandırmaca olduğunu anlatmak adına girişimlerde bulunmaları ve temiz niyetlerle(!) geldiklerini göstermeleri gerekiyordu²⁰⁵. Öncelikle farklı gruplarla iletişime geçmek için zor diller öğrenilmek zorundaydı. İnsanlar arasındaki geleneksel duygu ve düşünce şekilleri, onlara ulaşmanın en iyi yolları ve güvenlerini kazanma koşulları bilinmeliydi. Misyonerlere göre Ermeniler arasında basit İncil gerçeğinin yerine batıl inançların yerleştiği açıktı. Bu yanlış öğretilerin insanların inanç sisteminde korkuya dayalı bir saygı uyandırdığı görülüyordu²⁰⁶.

²⁰⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 41.

²⁰⁵ Dwight, *a.g.e.*, s. 34

²⁰⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 33.

2. EĞİTİMLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

2.1. OKULLAR VE VAAZLAR

İlk zamanlarda misyonerler için İstanbul ve Anadolu'daki misyonerlik faaliyetleri çok parlak değildi. Özellikle eğitim alanında faaliyet gösterme isteğinde olan Dwight ve arkadaşları Malta'da kendilerine ait matbaada İncil ve birkaç Protestan din kitabını Ermenice bastırdılar. Fakat insanlar okuyamayınca kitaplar ne işe yarardı? Bu şartlar altında insanlara ulaşmanın yollarından biri işlerinin başlangıcı olan eğitim kurumlarından geçiyordu. Aynı zamanda misyonerler kendilerince doğru olarak gördükleri rahmet(!) yolunu tüm insanlara göstermekten sorumlu hissettiklerinden vaazlar da çok önemliydi. Bu yol göstericiliğin sağlanması için Türklerin ve sözde Hıristiyan olarak gördükleri grupların dillerini öğrenmişlerdi. Başlangıçta metot olarak Ermeni Kilisesi'nin batıl inançlarına karşı direkt savaş açmadılar. İlerleyen dönemlerde: *“Yanlış düzeltmenin en iyi yolu gerçeği inşa etmektir”*²⁰⁷ prensibinden şaşmadılar. Bu taktik misyonerlerin insan kazanma noktasında her zaman uyguladıkları temel doğruları olmuştur.

Daha sonraki süreçte Ermeni Kilisesinin dini törenleri vasıtasıyla Ermenilerle yakın ilişkiler kurmaya ve eğitim çalışmalarıyla onların desteğini almaya çalıştılar. Ermeni patriğinin ve kilisesinin diğer önderlerinin ilgisini çekmek için sürekli girişimlerde bulundular. Patrik Balatlı III. Garabet, misyonerlerin bu faaliyetlerine destek olmak için her zaman hazır olduğunu söylüyordu. Fakat misyonerlere destek için parmağını bile oynatmadı. Emri altındaki diğer din adamları da her zaman onun ne yapacağını bekliyordu. Bu yüzden onlar tarafından hiçbir şey yapılmadı²⁰⁸.

Olumsuzluklar sadece Patriğin misyonerleri oyalaması değildi. Beklenmeyen başka engeller ortaya çıktı. İlk olarak insanları kıran veba nüksetti. Bunu kolera ve yine başkenti sarsan ve tahtı tehlikeye sokan Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı izledi. Tabi ki bu zamanda çok az bağlantı kurulabildi. Yılın geri kalan günlerinde

²⁰⁷Dwight, *a.g.e.*, s. 34.

²⁰⁸Dwight, *a.g.e.*, s. 35.

misyonerler evlerinde dil öğrenmeye devam ederek ve okullar için kartlar ve kitaplar hazırlayarak çalıştılar.²⁰⁹

1833 yılı misyonerlik için beklentilerin arttığı bir yıldır. Çünkü Mısır meselesi sona ermiş ve misyonerlerin tanınırlıkları artmıştı. Bu duruma doğru orantılı olarak misyonerleri ziyaret eden Ermeni ziyaretçi sayısında da bir artış olmuştu. Fakat büyük bir çoğunluk meraktan geliyor görünüyordu. Ocak ayında genç mütevazı ve zeki görünüşte bir öğretmen geldi. Protestanların dini görüşleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler edindi. Adamın adı Hohannes Shagyan'dı. Hal ve tavrında samimiyet ve ciddiyet vardı. Bu özelliğiyle Dwight'ın dikkatini çekti²¹⁰.

Bir hafta sonra Sahagyan yine geldi. Protestanlık meselesinde ikna olmuştu. Ruhunu günahlarından arındırmanın yolunu arıyordu. Aynı zamanda Ermeni toplumunu Protestan öğretileri yaymak için etkili bir şeyler yapmak arzusundaydı. Sahagyan 1829 yılında ünlü Peştemalcıyan okulunun öğrencisi olmuştu. Okulda misyonerlerce Ermenice bastırılmış olan Yeni Ahit'i okumaya başladı ve kitaptan öğrendiklerini Gregoryenlerin yaptıklarıyla karşılaştırdı. Ona karanlık ve mantıksız gelen her şeyi çok sevdiği Peştemalcıyan'a danışıyordu. Shagyan, Peştemalcıyan'ın fikirlerini paylaşmasından ve ona araştırmalarında yardımcı olmasından mutluluk duyuyordu. Bir sene sonra aynı okulda başka bir öğretmenle arkadaş oldu ve ona evanjelist düşüncelerini anlattı. Yeni arkadaş olduğu öğretmen ilk başlarda geleneksel inancından taviz vermese de zaman içinde Sahagyan'ın dini fikirleri kabullendi²¹¹. Şehirde iki Amerikalı misyonerin Boğaziçi'ndeki bir köye geldiği ve Ermeniler arasında okul açacağı haberi duyuldu. Fakat diğer Hıristiyan grupları misyonerlere karşı mesafelilerdi. Yerli Hıristiyanlara göre Dwight "sözde iyi bir niyet için gelmişti fakat küfrü yaymayı amaç edinen birisiydi"²¹².

18 Temmuz 1833'de Sahagyan ve arkadaşı Senakirim Der Minasiyan misyonerlerin bilgisine ve rehberliğine ihtiyaçları olduklarını söylediler. "Sizin yardımınıza ihtiyacımız var. Biz bir yangındayız, kendimizi sizin ellerinize bırakmak ve kendimizi unutmak istiyoruz. Burada iki yol var. Biri ışık ve barış yolu ki bu yol

²⁰⁹ Dwight, a.g.e., s. 35.

²¹⁰ Dwight, a.g.e., s. 35.

²¹¹ Dwight, a.g.e., s. 36.

²¹² Misyonerler Shagyan'ın mezhep değiştirmesini Ermeni toplumu arasında misyonerlere destek olmak için "Kutsal Ruh'un özel varlığının kanıtı" olarak görmüşlerdir. Bkz. Dwight, a.g.e., s. 37.

cennete götürür. Diğeri karanlığın günahın ve ölümün yolu ki biz bu yolda yürüyoruz. Bize önderlik etmenizi istiyoruz. Belki böylece hayata giden dar yola nasıl gidileceğini bilebiliriz.” Dwight, insanların yüreklerinde böyle arzularının olmasından dolayı Tanrı’ya şükretti. Bu iki gençten biri misyonerlikte çevirmen olarak, diğeri Ermeni gençler için kurulan okulda öğretmen olarak görev aldı²¹³. Bu işler her bir günün bir bölümünü kapsıyordu. Kalan zamanlarını İngilizceye ve İncil çalışmasına ayırdılar. Araştırmaları neticesinde daha önce mensubu oldukları mezhepte Hristiyanlığa aykırı işler yaptıklarını düşünmeye başladılar. Bu durum bir pişmanlık vesilesiydi. Daha sonrasında tam anlamıyla Protestanlara has reformcu düşünceye uygun bir biçimde yaşamaya başladılar. Sahagyan’ın mezhep değiştirmesi misyonerlik tarihinde bir ilkti. Daha sonra Protestanlığın Ermeniler arasında yayılmasında en etkili kişi olacaktı²¹⁴.

Misyonerlerin Ermenilerin okullarında etkilerinin artması ve vaazların daha çok kişiye ulaşması bir takım olumsuzlukları beraberinde getirecekti. Ermeni ve Rum gizli yazışmalarıyla Peştemalcıyan’ın Okulu kapandı. Bu olayın ardından büyük saygınlığı olan kilisesinin kurallarına son derece bağlı Ermeni bir kuyumcu, Rum bir papazın söylediklerinden etkilenerek, Sahagyan ve arkadaşı Minasiyan’ın mezhepten dönmesine tepki gösterdi. Ona göre Gregoryenlikten dönenler, “*yabancıların oynacağı gibiydiler.*” İnsanları baştan çıkarmak ve onları tehlikeli sapkınlığa sevk etmek için çalışıyorlardı. Kuyumcu, Protestanlık karşıtlarını Peşdemalcıyan’ın sapkınlığına karşı topladı. Kuyumcu, bir sorgulama şeklinde geçen tartışmada ordaydı ve büyük bir ciddiyetle sorular sordu. Sahagyan’ı kiliseye bağlılığını yitirmekle ve Tanrı’yı yermekle suçladı. Sahagyan ve arkadaşı kendilerini savunmaya çalıştılar. O sırada devreye Pestemalcıyan girdi ve sorgulamaya tabi tutulan iki yeni misyonere İncil’den bölümler okuyarak destek oldu. Kiliselerinin ve kutsal saydıkları birçok şeyin batıl olduğunu söyledi²¹⁵. Bu bilgi bombardımanı karşısında kuyumcu şaşkınlığını gizleyemedi. Sorduğu her soruya cevap almıştı. Sonuç olarak kuyumcu, mezhep değiştirmekle kalmadı aynı zamanda bir Protestan öğretilerinin net ve güçlü bir savunucusu oldu. Rum papazın düşmanca hareketleri

²¹³ Yetkiner, *a.g.m.*, s. 150.

²¹⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 37, 38.

²¹⁵ Dwight, *a.g.e.*, s. 39.

sonucu oluşan ortam ve okulun kapanması tam tersi bir sonuç doğurmuştu. Yerli Ermeniler araştırmaya yöneldiler. Gregoryen Kilisesi'nin İncil'le arasında farkların olduğu fikri ortaya çıktı. Kuyumcudan başka Sarkis Vartabed adındaki bir Ermeni'de din değiştirmişti. O Peştemalcıyan okulunun gramer öğretmeni idi. Eski Ermeni dilinin çok ünlü bir uzmanıydı. Birçok önemli özelliğe sahipti ve ileride misyonerliğin çok önemli bir tercümanı olacaktı²¹⁶.

1833 son baharında misyonerler İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi tarafından kutsama törenini izlemek üzere davet edildi. Bu daveti Dwight ve arkadaşları fırsata çevireceklerdi. 15 papazdan bir tanesi çok ünlüydü. Bu kişi Der Kevork'tu. Ciddi ve samimi bir görüntüsü vardı. Misyonerler bir kaç gün sonra onu patrikhanenin manastırlarından birinde inzivaya çekildiği yerde ziyaret ettiler. Ermeni Kilisesi'nin görevlilerinin isnat ettiği resmi sorumlulukları zorla yapıyor görünüyordu. Görüşme sonrası misyonerler giderken dualarında yer vermeleri için yalvardı. Goodell bu fırsatı kaçırmadı ve hemen Protestanlara has dua nidalarıyla sesli niyazda bulundu. İleride onun reformdaki etkisi tarihte oldukça büyük olacaktı²¹⁷.

Misyonerler sessiz ve derinden gitmeye gayret ediyorlardı. Goodell'in dini eğitiminde beş Ermeni ve birkaç Rum her hafta toplanma alışkanlığı kazanmıştı. Bu toplantılar ciddiyet ve ilgiyle arttı. Ocak 1834'ün ilk pazartesi günü ilk defa Türkçe aylık konser yapıldı²¹⁸. Dwight'ın vaazları insanları derinden etkiliyordu. Misyonerlerin yaşadığı evler sık sık ziyaretçi akınına uğruyordu ve ziyaretçi sayısı günden güne artıyordu²¹⁹. Ziyaretler sırasında sadece dini konularda değil, Amerika'daki insanların gelenek ve görenekleri de konuşuluyordu. Daha sonraları sanat ve bilimle ilgili konularda bir yakınlaşma vesilesi olarak kullanıldı. Dini seremoniler daha pratik ve kısa tutuldu. Bu faaliyetler neticesinde yıl içinde İstanbul'da üç rahibe ve tarih dersleriyle ilgili yetiştirilen iki genç adam mezhep değiştirdi ve evanjelik sistemin öğretilerine benimsediler. Toplantılar ve vaazlar neticesinde Protestanlığa inanların sayıları günden güne artıyordu²²⁰.

²¹⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 40.

²¹⁷ Dwight, *a.g.e.*, s. 41.

²¹⁸ İlahi konserleri Protestanların insanlara ulaşmak için kullandıkları en etkili yöntemlerdendir.

²¹⁹ Dwight, *a.g.e.*, s. 43.

²²⁰ Dwight, *a.g.e.*, s. 44.

Misyonerler büyümek ve okulları geliştirmek üzere Ermeni Patrikhanesini ikna etmek için her türlü çabayı sarf ediyorlardı. Fakat bu çabalar genelde başarısızlıkla sonuçlanacaktı. Bu olumsuzluklar misyonerleri yıldırmadı. O zaman için İstanbul'un uzak bir noktası olan Pera'da bir kolej kurma kararı aldılar. Dwight'a göre okul kurmaktaki ilk amaç istekli çocukları ve gençleri gerekli branşlarda eğitmektir. İkinci hedef Ermenileri eğitimin uygulanmasıyla bu alandaki çalışmalara heveslendirmektir. Üçüncü amaç onlara uygulama için bir okul modeli sunmaktır. Okul 27 Ekim 1834'de Pera'da açıldı²²¹.

İstanbul'da kendilerini Protestan ilan edenlerin sayısı gittikçe artıyordu. Sadece şehir merkezinde değil Ermenilerin bulunduğu kenar mahallelerde ve Boğaziçi civarında sıkça vaazlar verilmeye başlandı. Birçok bölgede İncil'in din işlerinde vazgeçilmez bir rehber olduğu fikri kabul ediliyordu. Bazı bölgelerdeki Ermeniler Gregoryenliğe aşırı bağlı olmasına rağmen vaazlar korkusuzca yapılıyordu²²².

Misyonerlerin adam kazanma yöntemleri oldukça basitti. Kilisenin batıl inançlarına direkt saldırmak yerine şekilleri ve seremonileri kaldırıyorlardı. *"Hiçbir şey bilme tek İsa'yı ve onun kutsamasını bil"* diyerek sistemi normal insanların anlayabileceği kolay bir düzleme çekiyorlardı. Misyonerler *"Kilise değil İncil vazgeçilmez dini önderdir"* diyorlardı. Bu sözler Doğu Hıristiyanlarına derinden yerleşmiş yapıyı, reform için ulaşılamaz olan yerleşik kalıpların hepsini bir anda ortadan kaldırıyorlardı. Bu sayede inanca giden yolu önce akılla bulduruyorlar, sonrasında dirençleri kırılan yerli Hıristiyanları kendi yanlarına çekmek hiçte zor olmuyordu²²³.

Amerikalı misyonerlerin çalışmaları neticesinde Ermeniler arasında Protestanlığa geçiş daha da hızlanmıştı. Bu kişilerin arasında Dwight ve arkadaşlarının patrikhane ziyareti sırasında konuştukları Der Kevork'ta vardı²²⁴. Bu gizli evanjelik papaz ileride bahsedeceğimiz 400 erkek çocuğundan oluşan Hasköy'de kurulmuş olan bir okulun sorumlusuydu. Bu okul, Ermenilerin kendileri

²²¹ Dwight, *a.g.e.*, s. 44.

²²² Dwight, *a.g.e.*, s. 47.

²²³ Dwight, *a.g.e.*, s. 47.

²²⁴ Henry Otis Dwight; *The Centennial History of the American Bible Society*, New York 1916, s. 229.

tarafından da destekleniyordu ve misyonerlikle hiçbir bağlantısı yoktu²²⁵. Der Kevork okula günlük İncil okuma dersleri getirdi ve İncil çalışmaları için en iyi öğrencilerden oluşan 20 kişilik bir sınıf oluşturdu. Bu dersler vasıtasıyla gizli Protestanlık aşılanıyordu²²⁶. Kuşkusuz Der Kevork'un durumu misyonerler için beklenmedik bir başarıydı. Planlamalarının dışında hem de hiç masraf etmeden bir okul daha kazanmışlardı²²⁷.

1835 yazında ilginç bir olay daha meydana geldi. Goodell'in evindeki bir oda, Ermenilerin bir araya gelip Kutsal Ruh'a, kendilerine ve "öz kardeşlerine" dua etmeleri için her zaman açıktı. Hiç evlenmemiş yerli bir Ermeni Goodell'in evinde dua eder, İncil okurdu. Bu durum Ermeniler arasında *kilise evlere* ilk örnekti. Her akşam liseden birkaç öğrenciyle dua toplantısı yapıyor ve pazarları İncil dersi veriyordu. Bu lise kısa sürede üç öğrenciden otuz öğrenciye yükseldi ve insanların talebiyle daha da büyüdü. İngilizce, Fransızca, İtalyanca, Ermenice, Türkçe, Yunanca ve İbranice dillerinin yanında Matematik, Coğrafya vb. dersler öğretildi, seminerler verildi. Doğa biliminin çeşitli alanlarında deneyler yapıldı. Bütün derslerin öğrenciler dışında halktan da ziyaretçileri vardı. Bazen dersler birçok izleyici tarafından takip ediliyordu²²⁸.

Aynı yıl İncil, Türkçe ve Ermenice olarak özel sohbetlerde birçok insana anlatıldı. Dileyenlere Türkçe olarak anlatıldı. Ermenice ilk düzenli vaaz 9 Eylül 1836'da küçük bir gruba yapıldı. Daha önce yapılan vaazlar bir takvime bağlı

²²⁵ Okulun Ermeni cemaatine desteklenmesinin temel sebebi modern eğitim tarzıyla eğitime olan ihtiyaçtır. O dönem dünyasında eğitim bilimleri alanında başat aktör Amerikan Devletiydi. Bu Protestan misyonerler için öğretmen ve eğitim araçları vasıtasıyla yerli okullara sızma bakımından büyük bir avantajdı.

²²⁶ Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity in Turkey...*, s. 48.

²²⁷ Der Kevork'u yıllar sonra Harrison Gray Otis Dwight'in kendisi de babası gibi bir misyoner olan oğlu Henry Otis Dwight ziyaret edecekti. Oğul Dwight Der Kevork'la karşılaşmalarını abartılı üslubuyla şöyle anlatacaktır. "O bölgenin rahibi olarak insanlarına İncil çalışmayı ve yüce ışıkla davranışlarını şekillendirmeyi öğretti... Beyazlar giyinmiş yaşlı adam yastıklarla desteklenmişti. Uzun sakalı kar gibi beyazdı ve zayıf elleri ve zarif yüzü beyaz ve kansızdı. Çünkü bu dünyadan sevdiği efendisinin yanına gidecekti. Başucundaki küçük taburede Amerikan İncil Topluluğunun Ermenice İncili vardı. Onun yanındaki rafta ise tefsirler, bir İncil el kitabı, ve Amerikan Misyonerliği tarafından basılan diğer kitaplar vardı. Misyonerlik bu aziz görüntüyü terk ederken, bu muhterem rahip ziyaretçisinin elini tuttu ve sıcak bir teessürle şöyle dedi: "Sen benim sevgili arkadaşım Dr. Dwight'in oğlusun! Tanrı seni korusun!" misyoneri iki yanağından öptü. Bu sıcakkanlı kutsama eski misyonerler tarafından Der Kevork'a verilen İncil'in değerinin önemli bir şahadeti idi. Onun papaz atama töreninden mezara kadar yolunda bir ışıktı" Henry Otis Dwight, *The Centennial History...*s. 229.

²²⁸ Harrison Gray Otis Dwight, *Christianity in Turkey...*, s. 49.

değildi. Protestan sayısındaki artış düzenli bir cemaatin oluşmasını sağladığı için artık vaazlar ayda bir, düzenli bir şekilde yapılmaya başlandı²²⁹.

Dwight ve arkadaşlarının çalışmaları sonucunda Hasköy'de Ermeni bankerlerinin de yardımıyla bir okul kuruldu. Okul resmi olarak Ermenilere ait bir okuldu ve doğrudan misyonerlerle bir ilgisi yoktu. Fakat okul kuruluş aşamasından itibaren misyonerlerin tesiri altındaydı. Tüm eğitim araç-gereçleri misyonerler tarafından alınmıştı. Bu yeni enstitü şehirde popüler hale geldi. Okul sayesinde ülkede Protestan inanca olan yönelim ve destek daha da arttı. Ermeni toplumunun ileri gelenlerinden bazı kişiler inançlarını bu yeni yolda açıkça itiraf ettiler. İnancını artık kriptoyla yaşamak istemeyen iki kişi Kilise meclisinin içinden çıktı. Bunlardan biri yukarıda bahsettiğimiz Der Kevork idi. Özellikle evden eve gitmede, insanlara İncil okumada ve onları İncil'e itaat etmeye teşvik etmek için çok zaman harcıyorlardı. Gerçek Protestan etkisi şehrin her tarafındaki Ermeni toplumu arasında canlanmış görünüyordu²³⁰.

Bu etkinin boyutunun ne denli büyük olduğunun bir örneği kiliselerdeki tasvirlerle ilgili alınan kararlardır. Bilindiği gibi Protestan kiliselerinde resim yoktu. Ermeni Patriği Stephan 1838'in başında yanında mahiyetiyle birlikte Boğaziçi'nde o dönemde büyük bir köy olan Ortaköy'deki bir kiliseyi ziyaret etti. İbadet edilemeyen mihrap parçaları dışındaki tüm resimleri dikkatlice kaldırttı. Kilisede Hz. İsa'ya ve azizlere ait olduğu söylenen bir tek ikona bırakılmadı²³¹. Kanaatimizce Patrik Stephan'ın²³², böyle temel bir konuda Gregoryen Kilisesi'nin değerlerine ters bir harekete girişmesi gizli Protestanlığa sempati duyduğunun bir göstergesidir

Amerikalı misyonerler İstanbul'da güçlenmeye başlamışlardı. Protestanlığı yeni kabul eden yerli Ermeniler dost ve arkadaşlarıyla dini sohbetler etme imkânı arıyor ve buluyorlardı. Der Sahagyan Hasköy'deki liseyle bağlantısına devam ediyordu. Amerikalılara faydası çok büyüktü. Okuldaki az gelişmiş öğrenciler Lancaster sistemi²³³ ile öğrenim görüyorlardı. Bu sistem Ermenilerin eğitimi

²²⁹ Dwight, *a.g.e.*, s. 60.

²³⁰ Dwight, *a.g.e.*, s. 70-71.

²³¹ Dwight, *a.g.e.*, s. 70-71.

²³² Patrik'in tam adı Bursalı II. İstephanos Ağavni Zakaryan'dır.

²³³ Eğitim bilimci Joseph Lancaster tarafından bulunan, çalışkan öğrencilerin az gelişmiş öğrencilere eğitim verdiği sistem.

noktasında yaygın hale geldi. Böylece diğer okullar aynı plan doğrultusunda şehrin değişik yerlerinde özellikle varoşlarda kuruldu. Okullarda misyonerlerin hazırladığı ve bastırıldığı kartları kullanıyorlardı²³⁴.

1838'in sonlarında, Hasköy'deki büyük okulun devam etmesi misyonerlik için hayati önem taşıyordu. Okulun sahibi Peşdemalcıyan destek olmak konusunda istekliydi. Fakat adeta misyonerlerin üssü konumuna gelen bu okula Ermeni ileri gelenlerinden tepkiler artıyordu. Bu durum karşısında Peşdemalcıyan misyonerlerin maşası olan Der Sahagyan'ı bu okuldan kovmak zorunda kaldı. İşten kovulmuş olan Der Sahagyan'a Dwight sahip çıktı ve misyonerlerin sayıca artan kitaplarının dağıtımını yönetmek için Der Sahagyan'ı görevlendirdi. Bu atama sonucunda misyonerler artık kendilerince "*Hristiyanlığın krallığından ülkenin iç taraflarında bulunan şeytanın krallığına açık saldırılar yapmaya şimdi başladılar*"²³⁵. Bu cümle misyonerlerin Osmanlı başkentine ve diğer bölgelere bakış açısının en açık göstergesidir. Misyonerler İstanbul'da kurdukları istasyonla başkenti Hristiyan Krallığı yaptıklarına inanmakta ve istasyon kurulmayan bölgeleri şeytanın krallığı olarak görmektedirler. Bu da misyonerlerin diğer inanç mensuplarına nasıl bir bağnazlıkla baktıklarının bir göstergesidir.

Patrik vekili Stephan'a Amerikalılara verdiği destekten dolayı bir muhalefet dalgası oluşmuştu. Ermeni toplumunun elit kesimini oluşturan amira sınıfına mensup bazı kişilere göre Stephan, misyonerlerin elinde bir oyuncaktı. Buna kanıt olarak Ermeni erkek çocuklarına yapılan Bebek'teki semineri gösteriyorlardı. Patriğin bu tepkinin önüne geçmesi için göstermelik bir şeyler yapması gerekiyordu. Stephan Ermeni cemaatine mensup biri rahip öteki sivil olan iki kişiyi çağırarak Bebek'te bulunan seminerden çocuklarını almalarını söyledi. Rahip bunu yerine getirdi fakat birkaç gün sonra oğlunu seminere yeniden gönderdi. Tepkileri duyan okul müdürü Hamlin, semineri gönüllü olarak birkaç hafta için tatil etti. Tepkiler azalınca okul yeniden açıldı. Bazı aileler patriğe gelerek çocuklarını kilise iyi bir okul yapana kadar asla alamayacaklarını söylediler²³⁶.

²³⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 77.

²³⁵ Dwight, *a.g.e.*, s.78.

²³⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 128-129.

Patrik Stephan'ın yakın bir arkadaşı olan bir Ermeni, Amerikalı misyonerlere şu an seminerleri yaygınlaştırmamalarını, diğer faaliyetlerde de tedbirli olunmasını tavsiye etti. Yoksa patriğin Protestanları desteklediği için politik muhalifleri tarafından okulu kapatmaya zorlanacağını söyledi. Bu nasihatın ardından beklenmedik bir gelişme yaşandı. Ermeni cemaati içinde bankerler ve tüccarlar arasında bir tartışma çıktı. Ermeniler arasında oluşan bu gergin ortam misyonerlerin işine yaradı. Oluşan kaos ortamı sayesinde okuldaki Protestan etkisi unutuldu. Bu sayede misyonerler ve yerli işbirlikçileri işlerinde rahatsız edilmeden faaliyetlerine devam ettiler²³⁷.

2.2. ÇEVİRİ FAALİYETLERİ VE KİTAP BASIMI

Amerikalı Misyonerlerin ilk matbaaları Malta'daydı. Bu matbaada Yunanca ve İtalyanca kitapların yanı sıra az sayıda Ermeni harfli Türkçe kitap basılıyordu. Misyonerler Protestanlığı yaymak için yönünü Anadolu'ya döndükleri için matbaanın İstanbul'a taşınmasına karar verildi²³⁸.

Mayıs 1830'da Türk-Amerikan ilişkilerinin devletler nezdinde başlaması ve 1831 yılında İstanbul'da bir ABD diplomatik temsilciliğinin kurulması misyonerlik matbaasının legal alana geçmesini zorunlu hale getirdi. Fakat bu konuda misyonerler arasında bir anlaşmazlık meydana geldi. Kimileri matbaanın İstanbul yerine İzmir'e gelmesini istiyordu. Bu tartışmada Osmanlı Devleti'nde ticaret yapan ve devleti iyi tanıyan İngiliz devlet adamı David Offley son noktayı koyan kişi oldu. Offley, başkentte kurulacak bir matbaanın çok göz önünde olacağını ve Babıali'nin yayınlara karışabileceğini söyledi. Doğrudan padişahın onayı olmadan kurulacak bir matbaanın her zaman sıkıntı yaşayabileceğini belirtti²³⁹. Offley'in sözleri misyonerleri ikna etmeye yetti. Matbaanın getirilmesi için çalışmalara başlandı. 23 Kasım 1833'de D. Temple ve bir misyoner matbaayı İzmir'e getirdi. Onlara Piskopos Dionysius ve bir Ermeni tercüman eşlik etti. Matbaanın İzmir'e gelmesi sonucunda Ermeni ve Rum Patrikhanelerinden bazı din adamları ortak düşman olarak gördükleri Protestanlara karşı birlikte hareket etmeye karar verdiler ve matbaayı İzmir'e getirenlere yönelik

²³⁷ Dwight, *a.g.e.*, s. 129.

²³⁸ Dwight, *a.g.e.*, s. 41.

²³⁹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 38-39.

olumsuz propaganda yaptılar. Tepkilerin artması yüzünden Osmanlı Devleti Temple'ın on gün içinde İzmir'den gitmesini istedi. Olumsuzluklar rekabet halinde olan iki kiliseyi yakınlaştırmıştı. Rumlar Protestanlığa olan olağan düşmanlıklarından dolayı özellikle özgür bir Protestan matbaasına karşı çıktılar. Ermeni Patrikhanesi için durum daha trajikti. Piskopos Dionysius, Gregoryen bir piskopostu. Mezhep değiştirerek Protestan olması ve evlenmesi Ermeni Patrikhanesi açısından bir skandal oldu. Eski Ermeni Patriği İzmir'de ikamet ediyordu. Üstelik Piskopos Dionysius'a kişisel olarak düşmandı ve ona verilen sürgün cezasında aktif rol oynamıştı. Fakat Amerikan konsolosunun araya girmesiyle emir durduruldu²⁴⁰.

Bu beklenen aksiliklere rağmen matbaa yayım hayatına başladı. Kitapların ve dini yayınların modern Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe hazırlanması çok büyük önem arz ediyordu. Matbaacı bir misyoner İzmir'deki baskı makinelerinin Ermenice baskı yapabilmesi için New York'a giderek alfabeğe uygun aparatlar getirdi²⁴¹. Bu iş için Danışma Kurulu tarafından beş bin dolar (1000 Pound) tahsis edildi. Dindar Ermenilerden biri olan Sarkis ve Ermeni dili ve edebiyatını iyi bilen bir arkadaşı İzmir'e taşındılar ve Adger adındaki bir misyonerin denetimi altında göreve başladılar²⁴².

1836 yılında Protestanlar artık Osmanlı ülkesinde ağırlıklarını iyice hissettirmeye başlamışlardı. Misyoner evleri sık sık dini önderler ve yöneticiler tarafından ziyaret ediliyordu. Bu ziyaretlerin birinde sayıları dört veya beş civarında olan Ermeni cemaatinin papazları geldi. Bu papazlardan bir tanesi Dwight'a modern Ermenice İncil'in yeni baskısını yapmasını önerdi. Böylece bütün insanlar anlaşılır bir dilde İncil'e ulaşabilecekti. Bu din adamı İncil basımı için büyük bir miktar para bağışlamayı teklif etti²⁴³. Patrikhaneye bağlı olan yerli Ermeni bir din adamının yüklü miktarda bağış yapması kolay anlaşılacak bir durum değildir. Bunun sebebi çeviri faaliyetleriyle İncilin Ermeniceye ve Ermeni harfli Türkçeye çevrilmesi olabilir. Bununla beraber papazın Protestanlığa sempati duyduğu ortadadır.

²⁴⁰ Dwight, *a.g.e.*, s. 42.

²⁴¹ Dwight, *a.g.e.*, s. 52.

²⁴² Dwight, *a.g.e.*, s. 53.

²⁴³ Dwight, *a.g.e.*, s. 53-54.

İzmir’de bulunan matbaanın sorumlusu olan Adger vasıtasıyla İzmir’de dört-beş kişiye Ermenice öğretildi. Tercüman Sarkis İstanbul’dan insanlarla bağlantıya geçti. 31 Aralık 1837 tarihinde eski Ermenice cep İncili tamamlandı. 1838’in Ocağında İzmir’de Ermeni dilinde matbaada yarım milyon sayfa kitap basıldı²⁴⁴.

İzmir’de Amerikalılar tarafından vaazlar ihmal edilmese de, şehir misyonerlik faaliyetleri noktasında daha çok matbaasıyla tanınıyordu. Basım işleri tüm misyon için hem Ermenice hem de Rumca yapılıyordu. 1840 senesi misyonerlik matbaası için altın bir yıl oldu. Sadece Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe altı milyon sayfa kitap basıldı. Üstelik aynı yıl İzmirli Protestan Ermeniler kendi matbaalarını kurdular ve gazete çıkarmaya başladılar²⁴⁵.

Matbaa’nın İzmir’e taşınmasıyla yayın sayısında bir patlama yaşandı. Basılan kitapların arasında Doddridge’nin Ruhtaki Dinde Yükseliş ve Gelişim, Flavel’in Kalbi Korumak, Hacı’nın Gelişimi’nin ikinci baskısı Ermeniler arasında oldukça ilgi çekici yayınlar arasında yer aldı. Basılan kitapların arasında en önemlisi basit tarzda modern Ermenice olarak hazırlanan özel baskılı İncil’di. İncilin çevirisinde Dwight’ın yanı sıra E. Riggs’da görev aldı. Basım masrafı American Biblo Society tarafından karşılandı²⁴⁶.

İstanbul’da da çeviri faaliyetleri son hızla devam etti. Goodell İncil’i Ermeni harfli Türkçeye çevirmekle meşgul oldu. 1842 yılının ilk aylarında Eski Ahit bitti ve American Biblo Society tarafından basımı sağlandı. 1843 Ocak ayındaysa Ermeni harfli İncil yayına hazır hale geldi. Bay Goodell Brigham Sekreterine Ermeni harfli Türkçe İncil’in bittiğini ve İngiliz İncil Topluluğu tarafından basıldığını mektupla bildirdi: Mektubunda “*Sadece Türkçe kullanan Ermenilerin elinde şimdi iyilikleri için cennetten gelen bütün bilgiler var*” ifadeleri dikkat çekicidir.²⁴⁷.

William Goodell’in mektubundaki bazı ifadeler misyonerlerin İncil’in yerli dillere çevrilmesi işine neden önem verdiğinin bir kanıtı niteliğindedir. Goodell mektubunun devamında; “*Ermenilerle misyonerlik noktasında işimizi kolaylaştıracak olan tek şey kesinlikle İncil çalışmasıdır. İncil bizim standardımız ve*

²⁴⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 76.

²⁴⁵ Dwight, *a.g.e.*, s. 120.

²⁴⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 318.

²⁴⁷ Henry Otis Dwight, *The Centennial History...*, s. 231-232.

son çağrımızdır. İncil olmadan dini bir konuda bir şey söyleyebiliriz. Fakat Gregoryen rahipler ve piskoposlar bize cevaben tam tersi bir şey söyleyebilir. Bizim bu cevaplara karşı delilimiz ne olacak? İncil anlaşılmazsa tüm çabamız havayı yumruklamak gibi olacak. ...Fakat o olmadan binamızı kumdan inşa ederiz ve evimiz her fırtınada sarsılır.” diyerek İncil çevirisinin misyonerlik için önemini ifade etmektedir²⁴⁸.

Misyonerler için Osmanlı Devleti’nde yaşayan vatandaşlar arasında yukarıda saydığımız birçok nedenden dolayı ana hedef Ermeniler olmuştur. Ağırlıklı olarak matbaalarda başta Ermenice-Ermeni harfli Türkçe İncil olmak üzere birçok çeviri kitap basılmıştır. Rumlar ve Katoliklerden büyük devletlerin tepkisini çekmemek adına uzak duran Amerikalı Misyonerler, Müslüman tebaadan da devletin tepkisini çekmemek adına uzak durmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Türkçe ve Arapça’ya İncil tercüme edilmiştir. Yeni Ahit’i Arapça’ya çevirme işi bu dilin bir uzmanı olan Dr. Eli Smith’e verilmiştir. Bu çevirideki amaç kendi ifadeleriyle “*Diyarbakır’ı Protestanlaştırmak*” idi. Fakat Dr. Smith’in 1857 yılında ölmesi sonucu çeviri faaliyeti akamete uğradı. American Board yöneticileri bu durum karşısında Arapça çeviri işini ehil kişi bulunana kadar askıya aldı. Aranılan çevirmen American Board’un başka bir misyoneri Van Dyck’tı. Dr. Smith’in yerini alarak işini geliştirdi ve İncil çevirisini en profesyonel şekilde tamamladı²⁴⁹.

İncil’in tüm Ortadoğu’ya dağıtımı için İstanbul artık çok önemli merkez haline geldi. Dağıtım işini ciddiye alan American Board yönetimi 1858 yılının Ocak ayında Erzurum’da American Board’un eski bir misyoneri olan I. G. Bliss’i, Righter’in yerine atadı. Bliss’in bu görev için özellikle seçilmişti. Bölgeyi, bölgenin dillerini ve ihtiyaçlarını biliyordu. Sahada görev yaptığı için Doğu Anadolu’da yaşayan tüm topluluklarla ilişki kurabiliyordu. Board yöneticilerine göre “*İncil dağıtımını üst seviyeye çıkaracak enerjiye sahipti.*” Misyonerler için zaman kıymetliydi. Çünkü birçok farklı dilde basılan İncil’ler talep görüyordu. Bu talep bütün milletlerden ve her statüdeki insanlardan geliyordu. Dwight’ın kendisi gibi misyoner oğlu Henry Otis Dwight’ın sözleriyle, “*İstanbul’da yüksek mevkiden*

²⁴⁸ Dwight, a.g.e., s. 229.

²⁴⁹ Dwight, a.g.e., s. 233-234.

Müslüman memur İncil okurken, uzak Ağrı dağından Protestan bir köylüyle karşılaştığında İncil'in içeriğini tartışırken görülebiliyordu"²⁵⁰.

Misyoner Calhoun'nun Suriye temsilciliğinin sekiz yılı boyunca İncil'in 35.000 cildi İzmir'deki Misyonerlik Yayınevinde topluluğun desteğiyle basıldı. 12.275 cildi New York'ta Biblo House'dan (İncil Evi) getirildi. 28.436 cildi ise Amerikan misyonierlerinin kullanması için İngiliz ve Ecnebi İncil Topluluğu satın aldı²⁵¹. Başlangıçtan 1854 yılına kadar bu misyonierlik tarafından basılan kitap ve broşürlerin toplam kopya sayıları (İnciller de dâhil) bir milyon kırk üç bin iki yüz on(1.043.210) adet, yüz yirmi bir milyon yedi yüz seksen bin sayfadır.(121.780.000). Bunların büyük bir bölümü Ermenice ve Ermeni Harfli Türkçedir. Bununla birlikte Rumca yayınlarda yapılmıştır²⁵².

2.3. KADIN VE EĞİTİM

Misyonerliğin, kadınların eğitimine verdiği ehemmiyet, İstanbul'da ve İzmir'de dikkat çekmeye başlamıştı. Başkentte kızlar için düzenli bir okul açılmamıştı. Bazı aileler kızlarının eğitim almalarını kendi imkânlarıyla sağlıyordu. Bir evanjelik iş adamı okuma öğrenen 12 veya 14 Ermeni kızdaki oluşan bir okul açmıştı. 1836 yazında misyonierlik tarafından İzmir'de bir Ermeni kız okulu kuruldu. Kullanışlı bir oda temin edildi ve Ermeni cemaatindeki birkaç etkili kişinin desteğiyle eğitim materyalleri hızlıca tamamlandı. Derslere ilk hafta kırktan fazla kız katıldı. Protestanlardan hoşlanmayan yerli Ermenilerden bazıları okulun misyonierlerin denetiminde olmasını istemedikleri için cemaat acil toplantıya çağrıldı. Toplantı neticesinde bu yeni kurumun cemaate bırakılması kararlaştırıldı. Dwight ve arkadaşları için okulda Amerikan tarzıyla eğitim yapılacağı müddetçe bir sorun yoktu. Misyonerlerce memnuniyetle okul Ermeni cemaatine bırakıldı. Yerli Hıristiyanlar kızlar için bir okulun varlığından müteşekkirdiler. Misyonerlikle direkt bir bağlantısı olmamasına²⁵³ rağmen okulda Protestan etkisi oldukça fazlaydı. Bu okul sayesinde Ermeni cemaatinin kızlarına American Board misyonierleri ulaşılabilirdi.

²⁵⁰ Dwight, *a.g.e.*, s. 234.

²⁵¹ Dwight, s. 232.

²⁵² Dwight, s. 319.

²⁵³ Harrison Gray Otis Dwight, *a.g.e.*, s. 61,62.

Gregoryen rahipler yeniden eski mezheplerine çevirmek adına Protestan ailelere ziyaret ettiklerinde bir hayli şaşırıyorlardı. Aralarından biri, Protestan olmuş bir karı kocanın evine gitti. Küçük oğulları muhtemelen annesinin direktifiyle İncil'in bir kopyasını almıştı. İncil'i açtı ve rahibi çok şaşırtan birkaç soru sordu. Rahip çoğuna cevap veremedi. Hızlıca konuyu değiştirdi. Fakat kadın geldi ve şaşkınlık ifadesiyle şöyle dedi: *“Ne! İncil hakkında konuşmaktan sıkılıyor musun? Sen rahip değil misin? Daha önemli konuşacak bir konu mu arıyorsun? Şimdi sana bir soru sormak istiyorum. Kurtarıcımız Tanrı'nın ilk akşam yemeğini yaptığında piskoposlarımızın halk önüne çıkarken yaptıkları gibi bu ihtişamlı kıyafetleri giydiğini ve bu elmas takıları bu altın ziyneti taktıklarını mı zannediyorsun?”* Gregoryen Rahip kendiyle ilgili bu hikâyeyi Dwight'a anlatırken Protestan etkisinin İstanbul'da çok fazla hissedildiğini de eklemiştir²⁵⁴.

Yukarıdaki olay misyonerlerin kadınları kendi yanlarına çekme politikasının ne denli işe yaradığının bir kanıtıdır. Kadınlar anlık tepki vermenin yanı sıra evde çocukları da evanjelik eğitime göre yetiştiriyor ve böylelikle Protestan öğretiler Gregoryen cemaati içinde hızlıca yayılıyordu.

2.4. BURSA TRABZON ERZURUM VE İZMİT'TE İLK FAALİYETLER

1934 yılı Board tarafından birçok misyonerin Osmanlı Devleti'ne gönderildiği bir tarih oldu. Yukarıda matbaa faaliyetleri bölümünde bahsettiğimiz John B. Adger Ekim 1834'de İzmir istasyonuna katıldı. Aynı yıl iki yeni istasyondan biri Bursa'da diğeri Trabzon'da açıldı. Bursa'daki istasyonu açma görevi B. Shneider'e, Trabzon'dakiyse R.T.P. Johnston'a tevdi edildi. Bursa'nın o dönemdeki nüfusu 80-90.000'dir ve 5-6.000 kadar Ermeni yaşamaktadır²⁵⁵.

Schneider 15 Temmuz 1834'de ailesiyle Bursa'ya geldi. Görev yapacağı yeri önceden İstanbul'dan gelip ziyaret ettiği için tanıyordu. Kente ilk ziyaretinde din adamları hariç Ermeniler ve Rumlar onu içtenlikle karşılamıştı. Gregoryen ve Ortodoks din adamları tarafından gösterilen tepki, göreve başlamasıyla daha gözle görülür bir halde kendini belli etti. Bursa'ya Schneider adım atar atmaz Rum

²⁵⁴ Dwight, a.g.e., s. 72.

²⁵⁵ Dwight, a.g.e., s. 45.

piskopos, cemaatine Amerikalılara ev kiralanmasını yasakladı. Piskoposa rağmen Rum bir ev sahibi, misafir olarak Schneider'e bir oda verdi.²⁵⁶

Bursa'da görevli Amerikalı Misyonerler okul açmak için hemen faaliyetlere başladılar. Okul için bir oda ve araç gereçler temin edildi. Fakat bir meslek okulu olarak tasarlanan elektrik okulunun açılmasını bir müddet gecikti. Çünkü Ermeni kilisesinin sorumlusu her şeye karşı çıkıyordu. Ermeni Piskopos insanlara şöyle diyordu. “*Bu Protestanlıkla ilgili okullara gönderilen çocuklar Lutheran olur*”. Bu durum karşısında Shneider, Bursa'nın Ermeni ileri gelenleriyle toplantılar yaptı. Bu görüşmelerden sonra Ermeni cemaati tarafından okulun devam etmesine karar verildi. Misyonerlerce okul açıldıktan hemen sonra herkesin iyi bildiği Ermeni zenginleri, ziyaret edildi. Bu ziyaretler neticesinde yetmiş öğrenci okula kaydedildi. Shneider'in açtığı okul yüzünden Ermeniler ile Rumların arası açıldı²⁵⁷. Çünkü Rumlar Protestanlardan olumlu bir şey gelse bile bunun kabul edilmemesi gerektiğini düşünüyorlardı.

Bursa'da misyonerliğe karşı dostluk duyan Ermeniler vardı. Protestanlığa meyilli olan bu kişiler ölüm ve cemaatten tecrit edilme korkusu içindeydiler. Piskopos Matteos bu konuda çok tavizsizdi ve açıkça düşmanlık gösteriyordu. Fakat misyonerliğe karşı nasıl bir yol izleyeceğini belirlememişti²⁵⁸.

American Board misyonerlerinin faaliyetleri neticesinde İstanbul'daki sayıları artan Protestanlara yeni katılımlar Bursa'da da oluyordu. Yerleşik düzenin temsilcileri olan din adamları ve bazı yerli Hıristiyanlar statükonun değişmesini istemiyorlardı. Fakat Amerikalılara gösterilen aşırı tepkiler merak uyandırıyor, misyoner evlerine ziyaretçi sayısı her geçen gün artıyordu. Bursa'da Gregoryen Ermenilere ait bir okuldaki iki genç öğretmen kişisel olarak din konusunda çok bilgiliydiler. Bu gençler, misyoner Powers'ın şehrin Ermeni iskânının yoğun olduğu yerlere taşındığında onunla tanışan ilk kişilerin arasındalardı²⁵⁹. Biraz gecikmeden sonra ikisi de İngilizce ve İncil çalışmasında düzenli öğrencileri olmuşlardı. Bu genç adamlardan biri en iyi elli veya altmış öğrenci üzerinde fazlaca etkisi vardı ve onlara

²⁵⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 45-46.

²⁵⁷ Dwight, *a.g.e.*, s. 46.

²⁵⁸ Dwight, *a.g.e.*, s. 62.

²⁵⁹ Dwight, *a.g.e.*, s.72.

günlük olarak İncil okumaları yaptırarak eğitim veriyordu. Adı Serope olan bu genç öğretmen kısa zamanda misyonerlerce sevilen bir kişi oldu. Serope seçkin bir öğretmen olarak görüldüğü için çalışkan öğrencilerden oluşan bir sınıf oluşturuldu. Bu sınıfın mevcudu 8 kişiydi. Bu öğrenciler Serope tarafından İncil çalışmaları için özel olarak yetiştirildiler. 1837 yılından önce bu iki öğretmen tamamıyla evanjelik oldular. Aynı yıl bazı Ermeni din adamları Ermeni toplumuna misyonerlerin evine gitmeyi yasakladı. Rahiplerden birisi özellikle bu konuda çok kararlıydı. Amerikalılarla hiçbir münasebette bulunmamaları için cemaatini uyarmaktaydı. Hatta bunu sağlamak için Misyoner Powers'ın karşı komşusunu eve gelip gidenleri fişlemesi için özel olarak görevlendirdi. Ancak Powers'ın komşusu verilen göreve sadık davranmadı. Başta Powers olmak üzere misyonerlerin evlerine gelen misafirleri bir arkadaş olarak uyardı. Onlara bu evlere seyrek ve dikkat çekmeden gelmelerini tavsiye etti²⁶⁰.

Bursa'da gitgide artan kitap talebi vardı ve bazen otuz veya kırk mil ötedeki yerlerden misyonerlik matbaasının yayınları için siparişler geliyordu. Bursa'da geçici bir süre ara verilen Türkçe vaaz hizmeti Ekim'de kaldığı yerden devam etti. Bu vaazlara 20-30 civarı dinleyici katıldı. 1840 yılının sonunda misyoner vaazlarına katılanlarda Protestanlığa karşı oluşan önyargı kırılmıştı. 1841 yılı Ocak ayından önce iki üç kişinin ciddi manada fikirlerinde değişiklik oldu ve ardından Protestan oldular²⁶¹.

Dwight ve Smith'in gezisi sırasında bir istasyon oluşturulması noktasında American Board yönetimine tavsiyede bulunulan şehirlerden bir tanesi de Trabzon'du. Kentin nüfusu 15.000'di. Bunların 1.250'si Ermeni'ydi. Trabzon Karadeniz'in en önemli liman kenti olması hasebiyle bir misyoner istasyonu kurulması için çok uygundu. Buraya görevlendiren misyoner Johnston şehri ilk kez 1834 Kasımında ziyaret etmişti. Ev konusunda Bursa'da Schneider ve Powers'ın başına gelenin bir benzerini Johnston Trabzon'da yaşadı. Kentte misyonerlerin ev tedarik etmek için giriştiği üç teşebbüs yerli Hıristiyan din adamlarının müdahalesi yüzünden başarısız oldu. Komodor Porter'ın araya girmesiyle Amerika Birleşik

²⁶⁰ Dwight, *a.g.e.*, s.73-74.

²⁶¹ Dwight, *a.g.e.*, s. 118.

Devletler bakanı Porte, Trabzon valisine bir mektup göndererek Johnston'ın kalacak yer bulmada bir sıkıntı yaşamaması konusunda yardım istedi. Bu mektup sayesinde ev bulan Johnston ailesiyle buraya taşındı. Fakat Trabzon'da veba hastalığının patlak vermesi onun insanlarla irtibata geçmesini bir müddet engelledi²⁶².

Johnston, vebanın etkisinin azalmasıyla beraber Trabzon'da bir okul kurma girişiminde bulundu. Fakat bu teşebbüs beklenen ilgiyi görmedi. Misyonerler okula kaydedebilmek için sadece iki Ermeni çocuk bulabildi. Fakat bu duruma rağmen Amerikan misyonerleri yine de yerli din adamları için bir tehdit unsuruydu. Ermeni Patriği Trabzon'daki papaza bir mektup gönderdi. Mektupta Amerikan Misyonerlerinin, okullarının, kitaplarının ve onlara ait olan her şeyi ifşa edilmesini, Trabzon'daki Ermeni cemaatine sahip çıkarak, misyonerlerin kimsenin aklını çelmesine izin vermemesini emretti. Papaz, patrikhaneye gönderdiği cevabi yazıda; Trabzon'daki Ermenilerle ilgili rahat olunmasını, çünkü onların fakir, cahil insanlar olduğunu, hiçbir şeye merak duymadıklarını, hiçbir yeniliğin arkasından gitmeyeceklerini belirtti. Ermeni din adamı bir tehlike olarak görmediği için misyonerlere dostça davrandı. Hatta Johnston'a ilk defa patrikhaneden böyle bir mektup aldığını da o söyledi. Ermeni papazın Protestanlara gevşek davranması yüzünden misyoner evlerine Ermeni ziyaretçilerin sayısı git gide arttı²⁶³.

Bursa'da ve Trabzon'da artık insanlarda misyonerlere karşı gün geçtikçe artan bir güven vardı. Trabzon'da Protestanlığa sempati besleyenlerin arasında piskopos gibi dini bilgisi fazla olan bir rahibin olması²⁶⁴ Ermeni Patrikhanesinin misyonerlere karşı aldığı önlemlerin yetersizliğini ortaya koymaktadır.

Trabzon'da da evanjelik öğretilere olan ilgi fazla olmasına rağmen, mezhep değiştirenlerin sayısı beklenenin altındaydı. Bazıları Kilisenin öğretilerine bağlı olmaktansa İncil'in öğretilerine itaatkâr olarak bilinmek istiyordu. Tanrı'nın sözüne uymayan öğretileri ve kaideleri tereddütsüz reddediyorlardı. İncil okumalarıyla ilgileniyorlardı ve misyonerlerin öğrettiklerini memnuniyetle araştırıyorlardı²⁶⁵. Bunların arasından sadece bir tanesi mezhep değiştirdi. Adı Eprem olan bu kişi

²⁶² Dwight, *a.g.e.*, s. 46

²⁶³ Dwight, *a.g.e.*, s. 74-75.

²⁶⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 81.

²⁶⁵ Kanaatimizce mezhep değiştirmeyi düşünmeyen bu kişiler sadece Ermeni Patrikhanesi'nin reform yapması gerekliliği için Protestanların derslerini ve yayınlarını ilgiyle takip etmişlerdir.

yaklaşık elli yaşlarındaydı. Yasaktan kaçarak İstanbul'dan Trabzon'a gelmişti. Onun insanlar üzerindeki etkisi misyonerler için oldukça önemliydi. On sekiz ay boyunca misyonerlere yardımcı oldu. Ancak ciğerindeki hastalık yüzünden faaliyetlerine devam edemedi. Başkente arkadaşlarının yanına döndü ve orada hayatını kaybetti²⁶⁶.

Dwight ve arkadaşları 1837'nin ilk aylarında hayatlarında hiç misyoner görmemiş iki Ermeni rahibin İzmit'te Protestanlığa döndüğünü duydular. Bunlardan biri daha sonra İstanbul'a geldi ve misyonerleri ziyaret etti. Dwight'a göre gelen rahip *"Konuşmasından inayetli olduğu ve manevi deneyimi olduğu belliydi. Kurtuluş öğretisi onun için tanıdık ve değerliydi. Canlı ve ölü inanç arasında gerçekten ayırım yapıyordu. Bu kişi ve rahip kardeşinin İsa'da olduğu gibi hakkı kucaklamak için bilmedikleri bir yol tarafından yönlendirildiği açıktı. Kutsal ruh onların rehberiydi. Etrafları derin ahlaki karanlıkla çevrildiğinde ve yaşayan bir vaizin sesinden hiçbir yardım alamayınca İsa'nın kutsal kitabının ışığında mutlu olmak için getirildiler"*. Protestanlığı kabul eden Ermeni din adamı evanjelik öğretiyi benimsemesinde Ermeni Türkçesi'ne çevrilen *"Sütçünün Kızı"* adlı küçük risale ve aynı dildeki İncilin özellikle yararlı olduğunu söylemiştir. Dwight, 1838 baharına kadar İzmit'i ziyaret etmeden evvel hiçbir misyoner orada ayak basmamıştı. Burası Bitinya'nın eski başkenti ve Bizans imparatoru Konstantin'in ve birçok devlet adamının en az yılın bir bölümünde ikamet ettiği yerd²⁶⁷. Burada Diocletian Hristiyanlara karşı ilk fermanları yayınlayarak mahkeme kurmuştu ve kötü işkenceler ilk defa başlamıştı. Dwight İzmit'e geldiğinde gerçekten mezhep değiştirmiş ve Protestan olmuş on altı kişi buldu. Hiç rehberleri olmamasına rağmen şaşkıncu bir şekilde ciddiyet, ağırbaşlılık içerisinde evanjelik gibi yaşıyorlar, İncil'i konuşuyorlardı. Kutsal kitapları yegâne rehberleri gibi görüyorlardı²⁶⁸. Dwight'ın ifadesiyle bu insanlar; *"Günahlardan arınma öğretisi sadece inançla net bir şekilde idrak ettiler ve ümitlendiler... Yaşamak için ekmek dilenen insanlar gibi ağzıma bakıyorlardı. Bana şöyle dediler: "Önderimiz için Tanrı'nın sözünü anlamaya çalışıyoruz. Fakat birçok*

²⁶⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 119.

²⁶⁷ Dwight, *a.g.e.*, s.78-79.

²⁶⁸ Misyoner literatüründe bu tip kendi kendine ihtida edenler için *"öğretmenleri için Kutsal Ruh olmuş"* tabiri kullanılıyor. Bkz. Dwight, s. 80.

şey istediğimiz için duygusalız. Bizimle konuşmanızı, yetersiz olduğumuzu görmenizi ve Tanrı'nın yolunu bize öğretmenizi arzu ediyoruz” diyorlardı.²⁶⁹

Kendi kendilerine Protestan olan bu kişiler kentli kimselerdi. Doğal olarak aynı yerdeki köylülerle karşılaştırıldığında daha nazik ve kibardılar. Çoğu zanaatkârdı ve hepsi saygındı. Bazıları çok zengindi. İhtida edenlerden iki rahip Der Vertanes ve Der Harootun İstanbul'a taşındılar. Boğaziçi'ndeki köy kilisesinde rahip olarak çalışmaya başladılar. Misyonerler onlara rahat çalışmalarını için tüm olanakları sunmuştu. 1838 yazı esnasında eskiden tanıştıkları ve misyonerlere sempatisi olan Patrik Stephan onlarla birkaç hafta geçirdi. Dini konular üzerine çokça sohbet ettiler. Patrik genelde onların fikirlerini onayladı²⁷⁰.

1840 yılının Haziran ayında Dwight ve Hamlin İzmit'i yeniden ziyaret ettiler. İzmit'teki Protestanlar dışarıdan çok az yardım ve destek alıyorlardı. American Board teşkilatına bağlı değillerdi. Dwight ve Hamlin onlarla Sebte (Pazar) günü üçüncü bir bahçede görüştüler. Orada onları adeta aç kurtlar gibi ilgiyle dinleyen bir kitlenin ortasında aralıksız dört saat oturdular. Onlara İncil'den pasajlar okudular. Biraz dinlendikten sonra üç saat daha orada olanlarla bitişik bir evde dini sohbet ettiler. Daha sonra ki gün aynı şekilde başka bir bahçede cemaatle üç saat daha zaman geçirdiler. Bir saat daha kendi odalarında şehir dışından gelen misafirlerle görüştüler. Bu yoğun günde misyonerler bedenen yorulmalarına rağmen ilgiden oldukça memnun kalmışlar, *“isteseler bir 10 saat daha konuşurduk”* diyerek inançlarına ne kadar bağlı olduklarını gözler önüne sermişlerdir²⁷¹.

Dwight İzmit'te bulunduğu sırada komşu şehirden bir yabancı Dwight'ın kaldığı odaya geldi. Tüccardı ve İzmit'te iş dolayısıyla bulunuyordu. Dwight'a bazı sorular sormak istiyordu. American Board misyonerleri ile ilgili olumsuz bilgilere Patriğin mektubu vasıtasıyla ulaştığını, patriğin mektubunda Dwight ve arkadaşlarına karşı onları uyardığını, özellikle misyonerlerin kitaplarından uzak durulması gerektiğini belirttiğini söyledi. Birçok Ermeni gibi kendisinin de bu yeni öğretinin ne olduğunu bilmediğini söyledi. Dwight, tüccara fikirlerini açıklayarak geçirdiği uzun bir zaman sonra ona araştırmalarına cevap olacak modern Ermenice İncil'in bir

²⁶⁹ Dwight, *a.g.e.*, s. 79.

²⁷⁰ Dwight, *a.g.e.*, s. 81.

²⁷¹ Dwight, *a.g.e.*, s. 115-116.

kopyasını ve birkaç kitapçık verdi. Görüşmeden dolayı büyük memnuniyet içerisinde olduğunu, memleketindeki Ermenilerin Protestanlığın onlara gösterildiği kadar kötü bir şey olmadığını anlayacaklarına inandığını belirterek yanından ayrıldı. Bu yolla, İncil ilk defa Adapazarı'na taşındı²⁷².

Misyonerler sadece Bursa, Trabzon ve İzmit'te İstasyon açmakla yetinmediler. Dwight ve Smith'in ünlü doğu gezisi sırasında çok beğendikleri ve buraya muhakkak bir istasyon açılmalı dedikleri Erzurum'da da bir istasyon açıldı. Anadolu'da misyonerlikle mücadele tüm hızıyla devam ederken esas fırtına başkentte esmekteydi. İstanbul'dan İmparatorluğun sahil şeridinin farklı noktalarında misyonerlik kendi tabirleriyle “*düşman ülkenin kalbine gelişmiş mevzilerini sürüyordu*”²⁷³. Nisan ayında misyoner Jackson Trabzon'dan Erzurum'a geçti. Amacı bu şehirde istasyon kurmak için hazırlık yapmaktı. Misyonerler Erzurum'dayken kilisede patrikten gelen bir mektup Ermeni cemaatine okundu. Mektupta şehirdeki Ermenilerin Amerikalılarla görüşmemeleri, kitaplarını okumamaları isteniyordu. Bu durum Jackson'ın konut edinmesini engellemedi. İngiliz konsolosluğunun yardımıyla bir ev buldu ve 11 Eylül 1839'da ailesiyle Erzurum'a taşındı²⁷⁴.

Erzurum istasyonundaki ilk çalışmalarda yerli Ermenilerin eğitimsizliği en büyük sorundu. Dwight'a göre bu şehir halkı misyonerlere karşı büyük bir umursamazlık, yobazlık ve kabalık gösteriyordu. Rahipleri de büyük bir taşkınlık içerisindeydi. Erzurum'da Jackson'ın Ermeni asistanı Gregoryen kilisesine bağlı bir din görevlisi tarafından günah çıkarması için zorlandı. Protestanlığa göre günah çıkarmak Allah'a şirk koşmakla eş değerd. Bununla birlikte Ermeni kilisesinde günah çıkaran için günahların bağışlanması için ön şartı bir kefaretle belirlemektir. En basit kefaretle Mezmurlar kitabının tümünü okumak veya defalarca İsa'nın havarilerine öğrettiği duayı tekrarlamaktır. Bu durumda rahip oruçları tutmayan ve özellikle Protestan misyoneriyle zaman geçiren bu kişiye her sabah yirmi dört kere yirmi dört peygamber için diz çökmeyi ve bir ay boyunca her akşam on iki kere on iki havari için diz çökmeyi emretti. Bu olumsuzluklara rağmen Erzurum'da bile

²⁷² Dwight, *a.g.e.*, s. 116-117.

²⁷³ Misyonerlik kitaplarında direkt ifadelerle Osmanlı Devleti kötülenmez. Ama yazdıkları rapor ve kitaplarda satır araları dikkatlice okunursa içerindeki asıl niyetin hiç de masum olmadığı ortaya çıkar.

²⁷⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 112.

misyonerler için iyi günler geleceğine dair işaretler görülmekteydi. 1840 yılının sonlarına doğru misyonerlik kitaplarına ve İncil'e karşı büyük bir talep patlaması yaşandı. Jackson, Erzurum Ermenilerini ilk geldiği günlerle kıyaslayınca misyonerlik için daha hazır hale geldiği kanaatini taşımaktaydı²⁷⁵.

Erzurum'da, Gregoryen bir din adamı olmasına rağmen Rahip Vertanes misyonerlik için sıkı çalışıyordu. Bu kript rahip hemen hemen her gün şehrin bazı bölgelerinde dini vaazlar verdi. Vertanes tüm zamanını evden eve ve alışverişten alışverişe giderek kendince doğru yolu ırkdaşlarına anlatmakla geçirdi. En büyük amacı insanları kendileri için İncil çalışmalarına çekmekti. Gayreti sonuç verdi ve birçok kişiyi misyonerlerin vaazlarına getirdi. 1841 baharında İstanbul'dan bir rapor geldi. Raporda; İzmit'te çok sayıda Ermeni'nin Gregoryenliği bırakarak Cizvitlerin tarafına geçtiği bildiriliyordu. Patrikhane, Vertanes'in hızla İzmit'e gitmesini ve onları ana kiliselerine getirmeye çalışmasını söyledi. Patrik II. Asdvadzadur muhtemelen Vertanes'in reformist yanından habersizdi. Bu durum misyonerlere İzmit'te yeni bir ivme kazandırdı. Böylece Ermenilerin en güçlü kurumundan görevlendirilerek, şehirdeki her Ermeni ailesine kolayca ulaşma imkânı oldu. Misyonda çok başarılıydı. Patriğe tamamen itaat eder gözükürken ve Katolikliğe dönen Ermenileri Roma'nın kontrolüne düşerek acı çekmemeleri için ikna etmeye çalışıyordu. Fakat bu çalışmayı Protestanlığa göre yapıyordu. Vertanes'in çalışmaları İzmit'teki Protestanları rahatlatı ve sayılarının artmasını sağladı²⁷⁶.

Dwight 1841 yılında Adapazarı'ndan memnun edici bir istihbarat aldı. 1841 baharında Protestanlığa dönenlerin yeniden Gregoryen olmaları için Patriklik tarafından bir takım sert tedbirler alındı. Protestanlardan biri hapse atıldı. Akabinde zengin ve güçlü başka bir Protestan Ermeni'nin araya girmesiyle serbest bırakıldı. Bu olay neticesinde Protestanlık şehirde eskisinden daha hızlı yayılmaya başladı. Dua ve İncil okuması için her Pazar düzenli toplantılar düzenlendi. Ev toplantılarında katılımcı sayısı yirmi beş ile elli arasındaydı. Modern Ermenice on emri içeren bir el ilanı broşürü notsuz ve yorumsuz şekilde dağıtıldı. Yerli Hıristiyanlar hayatlarında ilk kez eski ahitten bir bölümü anlaşılır bir dilde okuduklarında "*Kendine hiçbir put*

²⁷⁵Dwight, *a.g.e.*, s. 119-120.

²⁷⁶Dwight, *a.g.e.*, s. 125-126.

yapmamalısın. Bu bizim resimlerimize tamamen karşı. Rahiplerimiz Tanrı'nın böyle bir emri olduğunu biliyor mu?" demeye başladılar. Matbaalarda basılan bu küçük el ilanları sayesinde misyonerler kafalarda soru işaretleri bırakmayı başardılar. Bir yıl önce Adapazarı'ndaki dört bin Ermeni'nin arasından reformist tek kimse bulunmazken yaklaşık 40 kişi mezhep değiştirmeye hazır hale geldiler ve bir misyoneri onları ziyaret etmeleri için davet ettiler. Fakat İstanbul'daki işlerin aciliyeti yüzünde Amerikalı misyonerler bu ziyareti ertelediler. Nihayet 1841 son baharında Schneider Bursa'dan Adapazarı'na giderek onlarla buluştu. Ziyareti bütün Protestanlarca sevinçle karşılandı. Schneider, şehirden gördüklerinden ve duyduklarından ötürü mutlu duygularla ayrıldı²⁷⁷.

Misyonerlerce 1841 yılı boyunca herkese açık yapılan vaazlar vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nin her yerindeki misyonerlik merkezlerine ilgi arttı. Trabzon'da misyoner Johnson, Kasım 1840'da halk için dini hizmete başladı. Devam eden yıllarda vaazlara katılım ve ilgi arttı. Trabzon'da görevli piskopos dirense de başarısız olacaktı. Piskopos önüne birkaç düzenli katılımcı çağırıyor ve daha ileri gitmemelerini söyledi. Fakat bunun hiçbir etkisi olmadı. Piskoposun bu dayatması aksine dinleyicilerin sayısını arttırdı. Farklı zamanlarda otuzdan fazla kişi vaazları dinlemeye gelecekti. Başlangıçta Ermeniler İncil'i dinlemek için vaazlara katılıyordu. Fakat zaman içinde bir kaç Protestan olmaya kara verdi. Bunların arasında Katolik Ermeni sınıfına mensup bir genç adam da vardı. Fakat Anadolu'da en büyük Protestan Ermeni cemaati Schneider'in yaz ayları boyunca "dolu bir odada" yaptığı vaazlar sayesinde Bursa'da oluşmuştu. Bununla birlikte çok sayıda Ermeni'nin vaaza katılma talebi olduğu biliniyordu. Fakat aforoz edilme, mallarının müsadere edilmesi gibi korkularından misyonerleri uzaktan takip ediyorlardı²⁷⁸. Yine de birkaç yıllık bir çalışmanın neticesinde bu kadar etkiyi misyonerlerde beklemiyorlardı.

3. MİSYONERLİK FAALİYETLERİNDE BANKERLERİN ETKİSİ

O dönemde Osmanlı Devleti'nde önde gelen bankacılar Ermeni toplumundandı. Bazıları oldukça zengindi ve Babıali üzerinde büyük nüfuzları vardı.

²⁷⁷ Dwight, *a.g.e.*, s.127.

²⁷⁸ Dwight, *a.g.e.*, s.128.

Sisteme göre paşalar ve diğer bürokratlar devletten maaş almıyor fakat onlara tahsis edilen arazide üretim yaptırarak vergi alıyorlardı. Her paşanın bankeri vardı. Paralarını bu bankerler kanalıyla muhafaza edip, işletiyorlardı. Bu düzenleme görüleceği üzere bankerlerin eline büyük bir güç veriyordu. Toplum içinde sözleri kanundu. Patrikler onlar tarafından seçilip atanıyordu. Rahiplerin kiliselere atanmaları onların elinden geçiyordu²⁷⁹. Maddi anlamda oldukça güçlü olan bu adamlar Ermeni milletinin sivil ya da dinsel işlere ait önemli sorunlarını çözüyorlardı. Bazen bir halk toplantısı toplumun daha önemli üyelerine duyurulurdu. Fakat bu çok az önem taşıyordu. Kararı bu dört beş adam alıyordu ve onların aldığı karar tüm toplum için alınmış oluyordu. Misyonerlere göre Ermeni toplumu sınıf olarak cahil ve bağınazdı ve her şekilde giriyorlardı. Çeviri faaliyetlerinden önce İncil'i okuyamıyorlardı. Eski ve Modern Kilise Tarihi'ni bilmezlerdi. Kendi dini önderlerinin öğrettiği her türlü yanlış bilgiye inanmaya hazırdılar. Onlara söylendiğine göre misyonerler dini kisve altında kötülüğü yaymaya çalışıyorlardı²⁸⁰.

Bankerler kullanılarak misyonerlere karşı olan herhangi bir yüksek yetkili rahatlıkla görevinden alınabilirdi. Ermeni patriğine karşı bazı rakiplerinin bir veya daha fazla banker üzerinde etkisi olabilir ve patrik bankerlerin gücüyle yerinden edilebilirdi. Bu durumda patriğin kendisi neredeyse pasif görünüyordu. Vekili, belirlenen sert tedbirleri almakta istekliydi. Ermeni toplumu konseylerinde birkaç banker tarafından ilk olarak misyonerlerin açtığı lisenin kapatılması kararlaştırıldı. Bunun hazırlığı için Üsküdar'da birkaç ay önce büyük bir kolej kurulmuştu. Bu okul Der Kevork tarafından yönetiliyordu. Hasköy'deki okul zengin ve cömert büyük bankerlerden birinin arazisine yapılmıştı. Okulu birinci sınıf yapmak için onun isteğine göre yeniden düzenlendi. Ermeniler artık eğitimin önemini kavradığından, insanları Amerikan kolejini kapatmaya razı etmek için bir takım olumsuz bilgiler yaydılar. 1837 Ocağının sonunda Amerikan Koleji öğrencilerinin velileri patrik vekilinin yanına çağırıldılar. Vekil velilerden çocuklarını okuldan almalarını emretti. Çocukların bazılarını da çağırdı ve onlara ne öğretildiğini sorguladı. Birkaç dersi saydırdıktan sonra vekil sabırsızca sordu: "*Onlar (misyonerler) size haç çıkarmamanızı çünkü bunun kutsal kitaplarda olmadığını söylediler mi?*" Çocuklar

²⁷⁹ Dwight, a.g.e., s. 65.

²⁸⁰ Dwight, a.g.e., s. 66.

soru karşısında irkildiler²⁸¹ ve hemen “*hayır*” diye cevapladılar. Öğrenciler aslında okula zarar gelmesin diye yalan söylemişlerdi. Gerçekte ilk defa haç çıkarmanın İncillerde olmadığını öğrenmişlerdi. Fakat patrik vekilinin baskısı çok fazlaydı. Okuldan öğrenciler ayrılmak zorunda kaldılar²⁸².

Okulun kapanması misyonerler için büyük bir kayıp gibi gözüküyordu. Çünkü başta Dwight olmak üzere tüm İstanbul istasyonu iki yıldır büyük emek sarf etmişlerdi. Okulu kapattıktan sonra Ermeni Patrikhanesi Osmanlı hükümetine Protestan Der Sahagyan’ı sürmesi için ikna etmek adına yeterince delil toplamıştı. Patrikhane Sahagyan’ı aforoz edecek, malları müsadere edilecek ve sürülecekti. Fakat o an hiç beklenmedik bir gelişme yaşandı. Sahagyan bir banker tarafından büyük milli bir Ermeni okulunu yönetmek üzere Hasköy’de işe alındı. Patrik vekili olaya çok sinirlendi. Patrikhane ve diğer bankerler de bu zengin adamın niyetini değiştirmeye ikna etmek için ellerinden geleni yaptılar²⁸³. Önce Amerikan sistemi dedikleri yeni eğitim sistemini uygulamaması için onu etkilemeye çalıştılar. Buna karşılık Der Sahagyan, Amerikalılar hakkında hiçbir şey bilmediğini, fakat bu sistemi örnek aldığını, çünkü iyi olduğunu ve bu okulun başarılı olması için ona teslim edildiğinde bu sistemde öğretim yaptığını söyledi. Patrik vekili ve diğer bankerler zaten sürmek için can attıkları Der Sahagyan’ı öne sürerek, onun ruhen Protestan olduğunu söylediler. Buna karşılık banker “*Demek ki ben Protestan’ım*” diye cevap verdi. Bu farklı düşünen, pragmatik bankeri ikna etmek için üç hafta uğraştılar. Banker rest çekti ve okulu kendi yöntemiyle devam etmesine izin vermezlerse Ermeni toplumundan tamamen ayrılacağını beyan etti. Patrikhane ve Ermeni ileri gelenleri bu adamı kaybetmek istemiyorlardı. Bankerler arasında en zengin ve en etkilisiydi. Nihayet okul Hohannes Der Shagyan ve rahip Der Kevork yönetimi altında altı yüz öğrenci ile okul açılmış oldu. Aslında banker Amerikalılarla ilgili bir şey bilmediğini söylediğinde doğruyu söylüyordu. Banker sadece okulun o dönem tüm dünyada popüler olan Amerikan eğitim sistemiyle yönetilmesini istiyordu²⁸⁴.

²⁸¹ Dwight, *a.g.e.*, s. 67.

²⁸² Dwight, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸³ Dwight, *a.g.e.*, s. 68.

²⁸⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 69-70.

Hasköy Okulu misyonerler için sadece öğrenci sayısıyla değil dini etkisi açısından da olumlu bir gelişmeydi. Resmi olarak milli bir okuldu. Der Sahagyan Ermeni kilise meclisinden kalıcı yetki aldı. Böylece serbestçe hareket edebiliyordu. Tabii ki daha az tehlike şüphesiyle yabancılar tarafından desteklenen okulda resmi olarak dini eğitim verebiliyordu. Daha genel eğitimin yanında ve kendinin ve Der Kevork'un günlük etkili anlatımlarının yanında seçilmiş altmış öğrenciyle bu gizli amaç için günde bir saatini adıyordu²⁸⁵. Kuşkusuz bu rahat ortamı bankerin Patrikhane üzerindeki gücü sayesinde yakalamışlardı.

Eski sistemde bankerler maddi anlamda zor durumda olan insanlardan mal elde edene kadar, paşaların paralarını işletiyorlardı. Yeni sistemin önemli bir yanı ülkenin yönetimdeki paşalarının ve devlet adamlarının hükümetten belli bir maaş alması ve vergilere karışmamalarıydı. Dolayısıyla 1840 yılının başında devlet tüm bankerlere hesaplarını kapatmaları için emir verdi. Çünkü daha önce hizmet verdikleri ülkede artık ihtiyaç duyulmuyorlardı. Bu birçoğunu büyük bir sıkıntıya soktu ve bazılarının işleri tamamen bozuldu. Bir tanesi intihar etti. Elinde sermayesi kalanların hepsi bunları değerlendirmenin başka yöntemlerini aradılar. Hükümet üzerindeki etkileri tamamen yok oldu²⁸⁶. Bu durum misyonerler için bir avantaja dönüşecek, paralarını ticarete değerlendirmek isteyen eski bankerler Amerikan ve İngiliz hükümetlerine şirin gözükmek için misyonerleri koruyup kollamaya devam edeceklerdi.

4. MİSYONERLERE TEPKİLER

Amerikan misyonerleri Osmanlı Devleti içerisinde ilk etapta sessiz ve derinden hareket ettiler. Özellikle Ermeni Patrikhanesiyle çatışmamak için büyük ihtimam gösterdiler. Bu incelik yüzünden patrikhane başlangıçta misyonerlere açıkça karşı çıkmadı. Patriğin duyguları tam olarak düşmanca değildi. İlişkilerin belirli bir düzeyde devam etmesinin bir başka sebebi de şüphesiz Ermeni cemaati arasındaki İncil'in artan popülaritesiydi. Ermeni din adamları Protestanlığın yayılmasını

²⁸⁵ Dwight, *a.g.e.*, s. 70.

²⁸⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 106,107.

engellemek için ciddi bir şekilde mücadele etmeliydiler. Fakat bunu nasıl yapacakları konusunda ortada bir fikir birliği yoktu²⁸⁷.

Stephan, İstanbul'da Protestanlarca misyoner istasyonu kurulmasından beri ikinci patrikti. Mülayim ve barışçıl bir insandı. Sert sınırları yoktu. Dwight'la sık görüşüyorlardı. Patrik misyonerler her ziyaretine gittiğinde ilgili ve saygılı davranıyordu. Patrik vekili Boghos, misyonerlere açıktan düşmanca tavır almıyordu. Patrik vekili bir kuyumcuyla yaptığı görüşme sırasında Kitabı Mukaddes'in bir bölümünden soru geldi. Kuyumcu cebindeki İncil'den bir kopya aldı. Patrik vekili Boghos, İncil taşıdığı için kuyumcuyu kınadı ve şöyle dedi: *“Çok önemli ve etkili bir insansan sıradan insanların yapamayacağı cüreti göster.”* Birkaç gün sonra Boghos, Protestanlığı kabul eden ve onun patrik vekili olduğunu bilmeyen bir tüccara şöyle dedi: *“Görüyorum ki tüm insanlar sadece İncil'i takip ediyor ve ben ne olacağını bilmiyorum. Ermeni kilisesine dönüş olursa çok mutlu olurum.”* Bu olayın ardından rahiplerinden birini özel olarak Şubat 1835'de liseye ziyaret etmesi için gönderdi. Rahip öğrencilerin sayısını ve isimlerini ve ailelerinin isimlerini aldı. Boghos'un emriyle öğrenciler arasında olan kendi oğullarından birini okuldan çıkardı. Boghos öğrenciyi sorgulamak için bu fırsattan yararlandı²⁸⁸. Boghos, kilisede karşılaştığı bu öğrenciye ona Amerikalılar tarafından verilen çalışmalar ve bilgilerle ilgili sorular yöneltti. Şüphesiz okulu durdurmak için sinsi planlar yapıyordu. Fakat okulun popülaritesi onu durdurdu. Ermeni kilisesinin birkaç yüksek rütbeli papazı misyonerleri yıllardır tanıyordu ve Dwight'la dostluk kurmuştu. Evanjelik öğretiye sempatiyle bakıyorlardı. Birçoğu açıkça itiraf edemese de bu düşüncenin tesiri altındaydı. Fakat genel olarak yerli Hıristiyanlardan önemli bir kısmı belli dini prensipleri olmayan, paraya göre hareket eden, birkaç etkili kişinin isteğiyle her hangi bir yöne dönmeye hazır adamlardı. Tabi ki bu tip kimselerin dostluklarına güven olmazdı. Güç kimdeyse onun yanında yer alan kişilerin dostluk gösterisi, zamanı gelince tersine de dönebilirdi. Buna bir örnek yukarıda bahsettiğimiz Bursa'nın yeni atanan papazı Mateos'un davranışlarıydı. Mateos daha önce Boğaziçi'nin köylerinden birinde ikamet ediyordu ve misyonerlere sempatiyle bakıyordu. Misyoner Schneider kente geldiği zaman onunla görüştü ve Bursa'da

²⁸⁷ Dwight, *a.g.e.*, s. 49.

²⁸⁸ Dwight, *a.g.e.*, s. 50.

Amerikan misyonerlerinin kurduğu okuldan dolayı mutluluklarını ilettili. Fakat daha sonra Mateos'un dostluğu azılı bir düşmanlığa evrilecekti. Çok zaman geçmeden okul, misyonerliğin faaliyetlerini sınırlamaya çalışan aynı piskoposun etkisiyle dağıldı. Bursa'daki düşmanca hareketleri kiliselerde de fark edildi. Mateos'un düşmanlığı misyonerlik açısından olumsuz bir etki yaptı²⁸⁹.

Gregoryen rahiplerin ve din adamlarının Protestan vaizler gibi İncil üzerinden vaaz vermesi yeni bir durumdu. Klasik Ermeni din adamları İncil okumaları yerine efsanelerdeki azizler gibi kutsal yazmalardan bilgiler verirlerdi. Bu eklektikte olmayan İncil üzerinden kıssaların anlatıldığı vaaz türü Ermeni toplumunun Protestanların vaazlarına ilgi duyması yüzünden, Ermeni Kilisesi üzerinde zorunlu bir değişikliğe gidildiğinin göstergesidir. Bir papaz bir vaazında *“Bugünlerde birçok kişi orucun şart olmadığını düşünüyor. Orucun din kitaplarında olmadığını söyleyenlere şunu söyleyin: Adem ve Havva'ya verilen ilk emrin belli bir ağacın meyvesini yememeleri olmuştur. Bu da oruçtur.”* Kilisede o an bulunan bir kadın da *“Papazlarımızın oruç ve paradan başka hiçbir şey hakkında vaaz verdiklerini duymadım. Hiç İncil'i anlatmıyorlar.”* dedi. Bu Protestanlardan etkilenen kadını papaz, halkın önünde sadakatsizlikle suçladı. Ondan sonraki Sebt günü(Pazar) kilisenin rahiplerinden biri insanların önünde onu isyankâr ve kâfir diye itham etti. Bu olay daha sonra dini konsül ve din adamları tarafından değerlendirildi. Bir kişiyi yargılamadan halkın önünde kâfirlikle suçlamak ve sonra ona karşı bir mahkeme kurmak olayların tersine işlediğini gösteriyordu. Fakat Doğu Kilisesi'nde bu durum olağan bir şeydi. Önce insanlar suçlanıyor, konsül sonrada kuruluyordu. Suçlu, azizler için hiçbir inanca sahip olmadığını ilan ediyordu. Protestan misyonerlerine gösterilen sempatinin yerini artık suçlama ve karalama kampanyaları almaya başlamıştı. Misyonerlere şimdi *“Protestan kâfirler”* deniyordu. Ermeni Patrikhanesine göre sadece İstanbul şehrinde en az 800 Protestan bulunuyordu. Bu sayı o tarihte Evanjelik olanlar için verilen bir rakamsa gerçekten abartıydı. Fakat ülkenin her yerinde farklı ekonomik gruplardan birçok kişinin bu öğretilere ilgisi fazlasıyla vardı. Bunun en büyük göstergesi başkentin birçok yerindeki kiliselerde açıktan Gregoryen papazları eleştirmenin sıradan bir hal almasıydı. Ermeni kilisesine

²⁸⁹Dwight, *a.g.e.*, s. 51, 52.

bağlı bazı din adamları bu eleştirileri engellemek için dini inançları ve kanunları kendilerine kalkan yapıyorlardı²⁹⁰.

Misyonerlere tek tepki Ermeni Kilisesinden gelmiyordu. Daha örgütlü ve organize tepkiler daha ziyade Rum Patrikliğinden geliyordu. Fakat Rum Patrikhanesi direkt bir müdahalede bulunmuyordu. Belki Fener-Rum Patrikhanesi Ermeni Kilisesi'ni misyonerlere karşı uyandırmasa, Ermenilerden hiç tepki gelmeyecekti. Misyonerler Rumların yanında Katoliklerinde tepkisini çekmemek için Roma kilisesine bağlı Ermenilere yönelik misyonerlikten vaz geçtiler. Osmanlı Devleti'ndeki sayıları otuz veya kırk bin civarında olan Katolik Ermeniler kendi kiliselerinin idaresi altındaydı. Temmuz 1836'da bir memur misyonerlere yönelik şikâyetlerin artmasından dolayı İncil dâhil bütün kitapların yasaklanabileceğini söyledi. Kuşkusuz bu durum Gregoryen, Rum ve Katolik grupların istekleri doğrultusunda yapılıyordu. Devam eden süreçte devlet, misyonerlerin Venedik'te basılan İngiliz ve Ecnebi İncil Topluluğu tarafından bir kaç yıl önce satın alınan Ermenice kopyalarını satın almalarını ve temin etmelerini yasakladı²⁹¹.

Daha önce belirtildiği gibi Dwight ve diğer misyonerler Ermeni kilisesinin batıl inançlarına direkt saldırmamaya özen gösteriyorlardı. Kendilerince batılı yok etmek için izledikleri yol akla doğruyu yerleştirmektir. Zaten kendi doğrularını anlatırken uyguladıkları sistem direkt ötekinin reddi üzerine kurgulanmıştı. Bu yüzden insanların akıllarında bıraktıkları soru işaretleri sayesinde evanjelik öğretiler taraftar topluyordu. Bir gün Dwight'a yaşlı bir beyefendi geldi. Evlat edindiği oğlundan şikâyet etti. Oğlu misyonerlerin etkisi altında olan bir okulda eğitim alıyordu. Oğlu hakkında şöyle dedi: *“Oruçlarını tutmuyor. Ben zorlamadıkça günah çıkarmıyor ya da çok az günah çıkarıyor. İlk olarak rahibe inanç kurallarında ve uygulamada sadece İncil'i kabul ettiğini, onda olmayan her şeyi reddettiğini ve Kilisenin azizleri ve oruçlarıyla ilgili hiçbir şey bilmediğini söyledi.”* O dönemde birçok Ermeni rahip günah çıkarma konusunda Protestanlar gibi düşünmeye

²⁹⁰Dwight, *a.g.e.*, s. 54-56.

²⁹¹Dwight, *a.g.e.*, s. 57.

başlamıştı. Bu Protestan etkisi yüzünden insanlar Kilisenin kurallarına genel olarak uyarken bir rahip tarafından günahların bağışlanması fikrine karşı çıkıyorlardı²⁹².

Başka bir olay yine Dwight'ında bulunduğu büyük bir Ermeni okulunda oldu. Okulda öğretmenler ve öğrenciler öğleden sonra her zamanki dini kapanış törenlerini yaptılar. Elli ya da altmış kere haç çıkardılar. Bedros adlı başöğretmen Dwight'a hayal kırıklığıyla döndü ve *“Bu haç çıkarmanın anlamı nedir ve bu kilisede nasıl kullanıma sokuldu?”* dedi. Dwight bunu somut imge olarak Yahudiler ve Müslümanlar arasındayken Hıristiyanlar tarafından birbirlerini tanımak için kullanıldığını açıkladı. Bedros bu açıklama karşısında *“Fakat şu an gereksiz. En azından bizim yaptığımız gibi sürekli tekrarlamamıza gerek yok. Biliyorsunuz adım Bedros. Adım Bedros adım Bedros diye şimdi bunu sürekli tekrarlamanın ne anlamı var...?”*²⁹³

Bazı Ermenilerce kilisenin yüzlerce yıldır uyguladığı ritüellere tepkilerin artmasından dolayı 1836 yılında Ermeni Kilisesinin eklektik önderleri bu reformun gelişimine karşı güç birliği yapmak için bir araya geldiler. Misyonerler bu durum karşısında soğukkanlılıklarını sürdürdüler. Yine klasik yöntemlere başvurular ve bu dini önderlerle kibarca konuşmayı sürdürdüler. Devam eden süreçte İzmir ve İstanbul'daki misyonerler Ermeni kilisesinin önderlerine dua etme kararı aldılar. Dualarında evanjelik öğretilerin tüm imgelerini görmek mümkündü. Misyonerler Ermeni kilisesinin önderleri için kendilerince *“samimi insanlar olsunlar, imana açık olsunlar, görevlerini anlamaya hazır olsunlar, Kudüs Kralı'nın otoritesine itaat etsinler, Tanrı amellerini ve işlerini kontrol altında tutsun ki, kulları kendi yargılamaları altında sakin ve huzurlu dürüst bir hayat versin”* diye dua ettiler²⁹⁴.

İlerleyen günlerde Protestanlığa baskı arttıkça Ermeniler arasında reformistlerin sayısı günden güne yükseliyordu. Ermeni Kilisesi'nden o tarihlerde misyonerlere yönelik henüz olumsuz resmi bir işlem yapılmamıştı. Ermeni hiyerarşi yeniliğe karşı duramamıştı. 1837 yılında farklı bir olay oldu. Ermeni Patrikhanesi'nin dini önderleri arasından insanların ne düşüneceklerini kontrol altına almak ve misyonerlerin tesiri altından kalmamaları için birşeyler yapılması gerektiğine dair

²⁹²Dwight, *a.g.e.*, s. 58.

²⁹³Dwight, *a.g.e.*, s. 59.

²⁹⁴Dwight, *a.g.e.*, s. 61.

fikirler ortaya atıldı. İlk başarıya ulaşmak istedikleri şey Ermenileri misyonerliğin etkisinden kurtarmaktı. Kilise büyükleri misyonerler şeytanın hizmetkârı olarak görülüyordu. Eski sistemin sürdürülmesi ile ilgilenenler Amerikalılara karşı ilk harekete geçenlerdi. Misyonerlere göre Ermenilerin tarihi kendi din adamları tarafından yazılmıştır ve tarih boyunca Hıristiyanların uğradıkları katliam ve zulümle ilgilidir. Bu ajitasyon üzerine kurgulanmış tarih ve din anlayışı insanların daha iyi yaşaması ve inanması için yeterli değildi. Dwight'a göre bu durum Ermeni din adamlarının kendi çıkarlarını ve imtiyazlarını idame etmek için etkili bir silahtı. Bu acı üzerine kurgulanmış din öğretisi sayesinde kiliseleri ve dolayısıyla kendileri refah içerisinde yaşıyorlardı²⁹⁵.

Ermeniler arasındaki misyonerlerin başarısı, aslında bu topluluğun Katoliklerin Roma Kilisesi'ne olan bağlılığı gibi güçlü bir etkiyle Patrikliğe bağlı olmamasından kaynaklanmaktadır. Bunun sebebini iyi anlamamız için öncelikle Ermeni Kilisesi'nin Osmanlı Devleti'yle birlikte geçirdiği yapısal değişikliği de görmemiz gerekmektedir. Ermeni kilisesinin gerçek başkanı Eçmiyazin'deki Katogikos'tur. Ama Eçmiyazin'deki Katogigos'a, yıllardır Rus sınırında olduğundan dolayı Osmanlı Devleti'ndeki Ermeniler pek itibar etmemişlerdir. İstanbul'daki Patrik Eçmiyazin'deki kiliseye bağlı kabul edilmiştir. Ancak patrik sıradan bir piskopostur ve o topraklardaki herhangi bir piskoposun üzerinde ruhani bir otoritesi yoktur. Patrik yapılan bir dizi seçimin ardından Osmanlı hükümeti tarafından atanırdı. Bu yüzden memurdu ve ruhani otoritesi yoktu. Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedince, oradaki Ortodoks patriğinin bütün Yunan kilisesi üzerinde, ruhani bir yargı gücü olduğunu fark etti ve Ortodoksların kendi kiliselerine ait başkanlarınca daha iyi yönetilebileceğini kavradı. Hemen Patriği millet başı unvanıyla kendi insanları ile iletişim kurmada sorumlu tuttu. Bu aynı zamanda Sultanın otoritesini devam ettirebilmesi açısından gerekliydi. Bu durum, hiç şüphesiz diğer Hıristiyan grupların her birinin de aynı şekilde yönetilebileceği düşüncesini doğurdu. Böylelikle Fatih Sultan Mehmet İstanbul'daki hiçbir Ermeni Patriğini Bursa'daki Piskoposluktan uzaklaştırmadı ve daha önceden yüksek Ortodoks Patriğine verdiği hakların aynısını vererek onu Osmanlı Devleti'ndeki bütün

²⁹⁵Dwight, *a.g.e.*, s. 64, 65.

Ermenilerin Patriği yaptı. Ermeniler üzerinde etkili diğer bir dini önderde sınırlı yargı gücü olan kökleri 1311 yılına dayanan Kudüs Ermeni patriğidir ve varlığını Mısır valisine borçludur. Patrik seçimi ulusun ileri gelenleri tarafından yapılırdı. Ama resmi tayini Sultan yapardı. Patriğin gücü tıpkı Doğu Roma İmparatorluğu'nda olduğu gibi sultan tarafından tanımlanırdı. İmparator'un paşası unvanıyla derecelendirilirdi. Kendi bölgesinde hapishanesi vardı. Burada sultanın verdiği yetkiyle suçluları cezalandırırdı. Bir kaç sene içerisinde Patrik'e gelen bir haber bile, kiliseden olan ya da olmayan birinin cezalandırılması için yeterliydi. Ve eğer bireylerin derece ve etkinliklerine ya da diğer durumlarına bağlı olarak, hükümetten gelen gerekli görevi uygulamada herhangi bir zorluk olursa, rüşvet hemen devreye girerdi. Bu şekilde, görülüyor ki Patrik, ister bireysel olan durumlarda ister şüpheli olan diğer durumlarda, kolaylıkla Osmanlı yönetiminin gücünü kullanırdı²⁹⁶. Ama bu uygulamalarda aslında Patriğin gücü, çoğunluğu banker olan, toplumun ileri gelenlerinin gücüyle sınırlandırılırdı. Patrikler güçlerini önemli ölçüde bu kesimden aldıklarından, bu patronların onayı olmadan hiçbir önemli adımı atmazlardı. Patriklik görevi için daima rahipler aday olduğundan, her bir aday zengin Ermenilerce desteklenmek için pek çok taviz vermeye hazırды. Dolayısıyla patriğin gücü Roma'da ki gibi kuvvetli ve kalıcı merkezi bir güç değildi. Pek çoklarına göre Patrikler, toplumdaki zenginlerin elinde oyuncaktı. Patriklere etki edebilenler ise, sarayla yakın ilişkisi olan kişilerdi. Dolayısıyla iktidardaki kişiler değişebilir ve güç bir gruptan, başka bir gruba geçebilirdi. Ermeni toplumundaki dini ve dünyevi liderler arasındaki kıskançlık Patrikhanenin ruhani olamayışının temel nedenlerindendir²⁹⁷.

1839 yılının başlarına doğru, ileri gelen bankerler bir dizi entrikalarla kendi adamlarını saraya yerleştirdiler. Saraya yerleşen bu Ermeniler zanaat sınıfından 3 veya 4 kişiydi. Bu kişiler klasik inanç sahibi ve Protestanlığın kökünü kazıma düşüncesindeydiler. Bu zanaatkârlardan biri Sultanın mimar başı, diğeri de ikinci mimarıydı. Diğer bir kritik makam ise hükümetin barut işleriydi. Zanaatkârlara ve barutçulara o dönemde, Sultan'a ait saraylarda, en yüksek yerlerde iş verilirdi ve bu onlara sultana herhangi bir bankerden daha yakın münasebet kurma imkânını sağlardı. Padişah II. Mahmut bunların yaptıkları işlerden öylesine memnundu ki,

²⁹⁶Dwight, *a.g.e.*, s. 83,84.

²⁹⁷Dwight, *a.g.e.*, s. 85.

Dwight'ın tabiriyle o dönemde sultan ülkenin bir yarısını onlara bahsedebilirdi. Osmanlı Devleti sınırları içerisinde Protestanlığı kovma, saraydaki Ermeni lobisinin kalplerinde yatan bir şeydi. Bunu yerine getirmek için sultanın ordusunu kullanmaya karar verdiler. Protestanlar aleyhine yapılan suçlamalar, II. Mahmut'a sunuldu. Raporlara göre Protestanlar Patriğe ve dolayısıyla Sultanın kendisine karşı asi olarak gösterildi. Sultanın sivil yönetiminin altında olan Patrikler de tabi ki, Sultanın otoritesini temsil ediyorlardı. Sultana Türkiye'deki Protestanların politik davranışları göz önünde bulundurularak, çarpıcı imalar da edildi. Saraydaki Ermeni kliği bu Protestanların Osmanlı Devleti'nde kök salmasıyla İngilizlerle ortak hareket ederek Osmanlı tahtını tehdit edebileceklerini öne sürmüştü. Aynı zamanda, İslam dinine saldırıyı içeren Türkçe yazılmış bir kitap, Protestanlık karşıtlarınca saraya gönderildi. Yazarı olarak Amerikalı Protestanların gösterilmesi yeterli bir kanıttı. Bu suçlamalara ek olarak Amerikalı misyonerlerin esas hedefinin Müslümanlığı da reforma tabi tutmak olduğunu eklediler²⁹⁸. Misyonerler elbette İslam karşıtıydılar. Fakat o dönemde kendi matbaalarında İslam dinine karşı, Türkçe ya da başka herhangi bir dilde kitap yazmamışlardı. Bir kere böyle bir şey yapılması misyonerlerin itidalli gitme ve düşman kazanmama mantığına tersti. Dünyadaki tüm Müslümanların lideri olan ve Halife unvanını kullanan bir idarecinin ülkesinde böyle bir kitap çıkarmak misyonun daha başlamadan bitmesi anlamına gelirdi.

Bazı raporlarda geçen ifadeler oldukça gülünçtü. Öyle ki Der Sahagyan'ın bir büyücü olduğu, bir kâğıdı yuvarlak bir şekilde kestiğinde onu altına çevirebildiği, Protestan olması durumunda her Ermeni'ye bu paradan verilebileceği, bunu cebinde tutarak yaşadığı sürece bu paradan istediği kadar çok yararlanabileceği ve bu paranın asla bitmeyeceğinden söz ediliyordu. Ayrıca Der Sahagyan'ın bir adama gözlerini diktiğinde, onun üzerine tam bir üstünlük kurabildiği ve her açıdan hiç kimsenin bu büyüü bozamayacağı konuşuluyordu. İddialara göre Der Sahagyan'ın gücü bununla da sınırlı değildi. Sahagyan'a karşı gelen herkesin misyoner bile olsa odalarında asılı olarak bulunabileceği ve bunlardan herhangi birinin sonradan dinlerinden dönmesi durumunda başka bir misyoner tarafından o kişinin bir resmine tabancayla ateş edilmesinin ardından ölebileceği iddia ediliyordu. Sultana sunulan bu raporlar

²⁹⁸Dwight, *a.g.e.*, s. 86.

gerçeklikten uzak olsa da, sultan ikna edildi ve Prostestanlığa karşı patrikliğe destek verilmesini emretti²⁹⁹.

Ermeni ileri gelenlerine göre misyonerlerle mücadele yoldan çekilmesi gereken bir engel daha vardı. Sultanın Patriği Stephan, yumuşak bir kişilikti ve üstelik onun da Protestanlara sempatisi olduğuna inanıldığı rapor edilmişti. Bazı bilinmeyen nedenlerden ötürü onu görevinden hemen uzaklaştırmadılar. Stephan'ın yardımcısı olan, ülkenin Ermeni cemaatinin iç işlerinden sorumlu, bağınaz ve sert karakterli Patrik yardımcısı Hagapos patrikliğın tüm gücünü eline aldı. Gerçek Patrik olan Stephan böylece sadece bir kukla konumuna gelmişti. Hagapos misyonerlerle mücadele etmede çok kararlıydı. 19 Şubat 1839'da Der Sahagyan tutuklandı ve Patriğin hapisanesine atıldı. Teftiş bile yapılmadı, hatta tutukluya aleyhinde iddia edilen suçlar bile söylenmeye tenezzül edilmedi. Ancak, söylenmese de herkes gibi o da neyle suçlandığını biliyordu. Der Sahagyan'ın suçu Gregoryenliği bırakarak başka bir mezhebe geçmesiydi. Bu durum din değiştirmektir ve cezası cemaatten atılmaktı.

Der Sahagyan ılıman ve kavgacı olmayan bir adamdı. Ona karşı olan hiç kimse onun hakkında en ufak bir ithamda bulunamadı. Ancak zaten hüküm verilmişti. Der Sahagyan'ın misyonerlere sempati duyduğu bir sır değildi. Normalde Prostestanlığa karşı olanların yaptıkları iş kanuniydi. Ermeni cemaatinin görüşlerine aykırı faaliyetlerde bulunanlar patriğin salahiyetiyle hapse atılıyor ve daha sonra devlet görevlilerine teslim ediliyordu³⁰⁰.

İstanbul Ermeni Patriğinin gücü son 150 yılda diğer mezheplere karşı hep sıkıntı vericiydi. 1700 yılında Patrik Ephraim, imparatorluk boyunca tüm rahiplerine en zorlayıcı kuralları çıkardı. Roma'ya sempatisi olan ve Kadıköy konsülünün kararlarına göre davranmakta şüphesi olan herkesin yakalanması ve tutuklanması gerektiğine inanıyordu. Parasının gücünü de kullanarak, ülkedeki bütün sivil otoritelere karşı Sultan'ın da desteğine alarak böyle bir kararın alınmasını sağladı. Yüzlerce kişi tutuklandı ve cezalandırıldı. Bütün bunlar sadece dini düşüncelerden dolayı yapıldı. Aynı şey 1705'te Patrik Avedis, 1708'de Patrik Sahag, 1714'te Patrik Hohannes tarafından tekrar edildi. Bu eziyetlerin bazılarında, o kadar çok kan

²⁹⁹Dwight, *a.g.e.*, s. 87,88.

³⁰⁰Dwight, *a.g.e.*, s. 88

döküldü ki, Patriğin parasının çoğu bu uğurda eriyip gitti³⁰¹. 1828'in sonunda sadece Roma'daki kiliseye olan bağılıklarından dolayı 10.000 kadar Ermeni'nin paraları alındı ve mallarına el konuldu. Evlerinden çıkarıldıktan sonra ve İstanbul Ermeni Patriği Karabed'in kışkırtmasıyla süresiz sürgün cezasına çarptırıldılar. Yakın dönemde bu kadar büyük sıkıntıların yaşandığı bir ortamda herkes eninde sonunda bunun olmasını bekliyordu. Hatta birçoklarına göre Protestanlara yönelik saldırılarda geç bile kalınmıştı. Der Sahagyan'nın hapsedilmesiyle aynı günde başka bir öğretmen Boghos Fizika da tutuklandı ve aynı hücreye kondu. Dört gün sonra bu iki kişi zaptiye memurunun nezaretine verildi. Sahagyan ve Fizika hiçbir yargılama ve belli bir suçlama yapılmadan cemaat talimatı ve Sultan'ın emriyle sürgüne gönderildiler. Sürgün yerleri İstanbul'un 400 mil doğusundaki Kayseri'nin yakınındaki bir manastırdı. İlginç bir şekilde verilen kararda bir şekilde onayı olmasına rağmen Patrik Stephan onları gözyaşlarıyla uğurladı. Yola çıktıkları zaman Türk zaptiye, Üsküdar'da annesinin evinde durakladı ve Fizika'nın yolculuğun zahmetine dayanmak için çok güçsüz olduğunu söyledi. Hastaydı ve tüm yol at üstünde engebeli bir köy yolunda ve yılın en kötü mevsiminde geçmek zorundaydı. Lakin emirler acımasız ve katıydı. Görevli aldığı talimata göre onun Kayseri'ye ölü ya da diri götürmeliydi. Zaptiyenin annesi bu sert davranışa karşı gözyaşlarına boğuldu. *"Ermeni yöneticiler bu iyi adamı sürdüklerine göre kötü insanlar olmalı"* dedi. Aslında misyonerlere göre Türk memurlar bu işi yapmaya niyetli değildiler. Fakat Ermeni Patrikhanesi'ne hâkim olan zümre bunun böyle olmasını istiyordu. Kanunlarda onların lehineydi³⁰².

Sahagyan ve Fizika İzmit'e geldiklerinde, oradaki Protestanlar tarafından karşılandılar. Bu karşılama Sahagyan ve Fizika'ya büyük moral olmuştu. İzmit'te Fizika'nın sürekli görüştüğü Ermeniler'den zengin bir adam birkaç gün fazla kalmaları için risk alarak ve masraflarını karşılayarak memurları misafir etti. İstanbul'a Fizika'nın hastalığından dolayı İzmit'te kalması için izin yazısı yazdı. Bu zengin Ermeni'nin desteğiyle buradaki Protestanlar serbestçe ona ulaşabildiler Hastanın sağlığı burada iyileşmeye başladı. Böylece İstanbul'dan bir cevap gelmeden yola koyuldular. Ankara Ermeni piskoposu Der Sahagyan'ın aile dostuydu. Bu

³⁰¹Dwight, *a.g.e.*, s. 89.

³⁰²Dwight, *a.g.e.*, s. 90, 91.

dostluğun gereği olarak Der Sahagyan'a destek oldu. Sürgünler Kayseri'ye vardıklarında birçok Ermeni hangi suçtan cezalandırıldıklarını çok merak ediyordu. Der Sahagyan onlara İncil'i dini işlerde tek rehber olarak kabul ettiklerinden dolayı cezalandırıldıkları bilgisini verdi³⁰³.

Başkentte Ermeni Patrikhanesi merkezli bir grup tarafından Dwight ve arkadaşlarını korkutmak ve boyun eğdirmek için büyük gayret sarf ediliyordu. Patrik vekilinin kâfirlikten şüphelenilen beş yüz kişilik bir listesi olduğu, bunların arasında piskoposların, rahiplerin ve bankerlerin olduğu ve bazılarının hemen cezalandırıldığı dedikoduları yayıldı. Patriğin mübaşirlerinin bile takipte olduğu söylendi. Bu korku iklimi yüzünden çok az kişi misyonerleri ziyaret etmeye cesaret ediyordu. Misyonerleri denetim altında tutmak için de bazı ajan kişiler de ziyarete geliyordu. 3 Martta 1839'da bir Patrik bildirisi Patrik Yardımcısı Hagopos tarafından dağıtıldı. Misyonerler tarafından basılan veya düzenlenen bütün kitapların okunması yasaklandı ve kitapların derhal piskopos veya günah çıkartan papazlara teslim edilmesi istendi. Protestanlığa geçenler korku içerisinde olmalarına rağmen kendilerini gizlemeyi başardılar. Çünkü Ermeni Patrikhane'sinin listesine ihtida etmiş olarak girmeleri durumunda mallarının el konulması sonucu zor duruma düşmeleri ve hapis cezasına çarptırılmaları mümkündü³⁰⁴.

Protestan Ermenilere yönelik tutuklamalar tüm hızıyla devam etti. 14 Mart 1839'da Hasköy'ün dindar rahibi Der Kevork tutuklanıp hapse atıldı. Sekiz gün sonra Patrik Stephan görevden alındı ve İzmit yakınındaki Ardash manastırına sürgün edildi. Ertesi gün yardımcısı Hagopos onun yerine atandı. Aynı hafta, Rum Patriği de bir bildiri yayınladı. Lüteren ya da Kalvinistlerin³⁰⁵, kitaplarını okuyan, satan ya da alan herkes aforoz edilecekti. Bütün bunlara ek olarak imparatorluk fermanı da yayınlandı. Tüm patriklerin cemaatlerine iyi bakmalarını ve yabancı etkisine ve kâfirliğe karşı onlara önderlik etmesi gerektiğini belirtiyordu. Hasköy'deki hatırlı Ermenilerin Der Kevork'un serbest kalması için başvurularına verilen cevap zamanın ruhunu gösteriyordu. Onlara "*evde oturun ve kendi işinize bakın*" dendi. Bölgesinde piskopos olarak görev yapan iki vartebet, bir öğretmen ve

³⁰³Dwight, *a.g.e.*, s. 92.

³⁰⁴Dwight, *a.g.e.*, s. 93.

³⁰⁵ Patrikhane Protestan misyonerlerine hakaret maksatlı bu şekilde hitap ediyordu.

birkaç kişi Protestan oldukları suçlamasıyla hapsedildiler. Hiçbir soruşturma olmadığından dolayı Protestanlarla hiç bağlantı kurmamış masum kişilerinde cezalandırıldığı vaki oldu. Bir veya iki olayda işkenceci tarafla hareket eden kişiler, küçük bir dinsizlik şüphesi olanın cezalandırıldığını görünce fırsatı değerlendiriyordu. Hayatlarında hiç İncil okumamış, Protestanlıkla uzaktan yakından alakası olmayan kişilerde bazen şahsi husumetten dolayı Gregoryenlikten dönmekle suçlandılar ve cezalandırıldılar³⁰⁶.

28 Nisan'da Patrik Hagopos yeni bir bildiri yayınladı. Misyonerlere karşı eskisinden daha acımasızdı. Baba, oğul, ve Kutsal ruhun adını veriyor, misyonerlikle her hangi bir bağlantısı olanı, kitaplarını okuyanı, suçlularla tanıştığında haber vermeyeni aforozla tehdit ediyordu. İki üç gün içinde misyonerlerle yıllarca dostluk içinde olmuş ve Boghos Fizika'nın patronu olan zengin bir banker tutuklandı ve deli diye hastaneye kapatıldı. Bu durum elbette bu zengin Ermeni'nin cezalandırılması ve Patriklik taraftarlarına para sızdırmak adına yapılmıştı. Banker bir haftalık tutukluluktan sonra serbest bırakıldı. Bunun için Üsküdar'daki koleje büyük bir miktar para ödedi³⁰⁷.

Şüpheli kişiler listesi her geçen gün artmaktaydı. Misyonerlerin ülkeden sınır dışı edilmeleri için büyük çaba sarf ediliyordu. Fanatik ruhu canlı tutmak için birçok çıkarıcı insan devredeydi. Bir tanesi dininden dönmüş bir Yahudi'ydi. Yıllar önce İngiliz bir misyoner tarafından vaftiz edilmişti. Birkaç yıl sonra Amerikalı misyonerlerle samimi olmuştu. Fakat eski dinine geri dönmüştü. Protestanlara ve Protestanlığa karşı her türlü karalamayı yapmaya hevesliydi. Bir diğeri Ermeni bir öğretmendi. Dwight ve arkadaşları onu işe almadığı için hayal kırıklığına uğramıştı. Bu sebepten misyonerlere büyük kını vardı. Amerikalı misyonerlere karşı en büyük güçleri ülkeyi Protestanlık vebasından kurtarma amacını gerçekleştirmek üzere olduklarına dair inançlarıydı³⁰⁸.

Yerli Ermenilerin kafası iyice karışmıştı. Misyonerler bile ülkeyi terk etmeyi düşünmeye başlamışlardı. Fakat o aşamada Amerikalı misyonerler için bir gelişme yaşandı. Sultan II. Mahmut, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'yla uğraşıyordu ve tüm

³⁰⁶Dwight, *a.g.e.*, s. 94.

³⁰⁷Dwight, *a.g.e.*, s. 95.

³⁰⁸Dwight, *a.g.e.*, s. 96.

patriklerden belki de Protestanlarla mücadelede onlara verdiği destekten ötürü ordusu için ona iki üç bin adam bulma görevi vermişti. Bu daha önce hiç olmamış bir talep olmasına rağmen itaat edilmek zorundaydı. Kaderine terk edilmiş Protestanlar şimdilik unutuldu. Ordu hazırlandı ve harekete geçti. Osmanlı ordusunun 80.000 kişiden oluştuğu tahmin ediliyordu. Nizip Ovasında ve Halep yakınında yaklaşık aynı sayıdaki Mısır güçleriyle karşılaştılar. Savaş 24 Haziran 1839'da başladı. Osmanlı birlikleri yenildi. Fakat bu felaketin haberleri Sultan II. Mahmut'un 1 Haziran'da Boğaziçi'nde sarayında ölmesinden dolayı kendisine ulaşmadı. Oğlu Abdülmecit 11 Haziran'da 17 yaşında tahta geçti. Birkaç gün sonra haberler başkente ulaştı. Kaptan-ı Derya Ahmet Fevzi Paşa tüm Türk filosunu Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya teslim etti. Böylece hem ordu, hem de donama yok oldu. Avrupa'nın büyük güçlerinin müdahalesi bu felaketi engelledi³⁰⁹.

Bu arada patrikhanenin mezhep değiştirenlere karşı olumsuz tutumu devam ediyordu. Fakat cezaların artık işkenceye dönüşmesi yüzünden, cemaatten de artık tepkiler gelmeye başlamıştı. Ağustosun ortalarında sürgünlerin durumunu görüşmek üzere Ermeni Kilise Meclisinde bir toplantı yapıldı. Sert tartışmalardan sonra verilen cezalarla ilgili bir bazı kişilerle yeniden görüşüleceği kararı alındı. Der Sahagyan ömür boyu sürgün cezasına çarptırıldı. “*Evanjelik*” denen mezhebin elebaşı olarak biliniyordu. Onun başkente dönmesi patrikhane tarafından oldukça tehlikeli bulundu. Fakat diğerler sürgünlerin hepsi kış gelmeden evlerine döndüler. Bazıları önceki istasyonlarına döndüler. Yerli Ermeniler misyonerlerle bağlantılarını gizlilik içinde sürdürdüler³¹⁰.

Bu gelişme karşısında Der Sahagyan patriğe serbest kalmayı rica ederek iki veya üç mektup yazdı. Mektuplarda dilekler büyük bir saygıyla ifade edildi. Fakat hatasını itiraf etmediği ve gelecekte Protestanlarla bir ilişki kurmayacağına dair söz vermediği için ricası reddedildi. Kayseri piskoposu da patriğe Sahagyan için mektup yazdı. Der Sahagyan'ı çok yakından izlediğinin ve “*onda hiçbir suç görmediğini*” söyledi. Fakat bu başvuru da işe yaramadı³¹¹.

³⁰⁹Dwight, *a.g.e.*, s. 97.

³¹⁰Dwight, *a.g.e.*, s. 98.

³¹¹Dwight, *a.g.e.*, s. 98.

Sahagyan için her şey kötü giderken bir gelişme yaşandı. Saray doktorlarından biri İngiliz'di ve dolayısıyla Protestandı. Der Sahagyan'ın dostlarının bu adama ulaşmasından sonra serbest kalmasını sağlamak için girişimde bulundu. Doktor sultanın kız kardeşlerinden birine Sahagyan'ın durumunu anlattı. Doktorun araya girip sarayı ikna etmesiyle 14 Kasım 1839'da hücrenin yenilenmesi için patriğe bir ferman gönderildi. Patrik, bu talimatın bozulmasını sağlamak için her türlü yola başvurdu. Der Sahagyan'ın büyücü olmasından, cemaati için tehlikeli biri olması gibi saçma hikâyelerle aleyhte propaganda yaptı. Bunların faydasız olduğunu görünce saray tarafından verilen emrin yerine getirilmesini geciktirmeye çalıştı. Sahagyan'ın hapisane hücrelerini yenileyerek zaman kazandı. Devam eden süreçte Dwight ve arkadaşları Babıali'den Sahagyan'ın serbest kalması için normal yolla istekte bulundular. Misyonerlerin bu talebi saray tarafından haklı bulundu. Belge Kayseri valisine hitaben yazılmıştı ve Sahagyan'ın serbest bırakılması yönünde talimat vardı. Patrikhane belgeyi birkaç hafta bekletti. 10 Şubat 1840'da patrik istemeye istemeye belgeyi Der Sahagyan'ın Kayseri'ye giden babasına vermek zorunda kaldı³¹².

İstanbul'da anlatılan bu sert muamelelerin tamamı Ermeni Protestanların bulunduğu diğer yerlerde de vardı. Bu iki mezhep arasında bir mücadeleydi ve payitaht aslında taraf olmak durumunda kalıyordu. Kanunlar Ermeni patrikliğinin lehineydi ve Patrikhane bu yetkilerini sonuna kadar kullanmakta kararlıydı.

Protestanlar yandaş olarak gördükleri eski Patrik Stephan'ın ağırlığını yine kullanmakta kararlıydılar. Her ne kadar Stephan görevden alınmışsa da yine bazı bölgelerde etkinliği vardı. Stephan'ın oldukça azalan gücü İzmit'teki Ermeni yetkilileri kontrol altında tutmak için yeterliydi. Bu bağlamda Amerikalı misyonerler İzmit'te azda olsa rahatlama fırsatı yakalamışlardı³¹³.

Bursa'da 1840 yılının başında piskopos Matteos misyonerlere karşı sert sözlerle vaaz veriyordu. Onları ziyaret edenleri ve bağlantı kuranları aforoz etmekle tehdit ediyordu. Matbaalarda basılan kitaplar toplatıldı ve Gregoryen öğretiyeye ters görülenler imha edildi. Misyoner Power'ın Ermeni yardımcısı görevini bırakmak zorunda kaldı. Evin sahibi aforozla cezalandırılmakla tehdit edildi. Çünkü

³¹²Dwight, *a.g.e.*, s. 99

³¹³Dwight, *a.g.e.*, s. 100.

patrikhanenin emirlerine karşı gelerek Amerikalı misyoneri evine almıştı. Piskopos, Power'ı atmak için Amerikan konsolosluğuyla yazışmalar yaptı. Fakat konsolosluk şehrin valisinin izniyle Power'ın şehirde kalması sağladı. Misyonerler bu kentte tutunmak için çok mücadele ettiler. Hem misyonerler hem de az sayıdaki yerli Protestan orada endişe, umut ve korku içerisindeydiler. Misyonerlerin Bursa'da Ermeniler üzerinde belli etkileri olmuştu. Şayet aforoz gibi büyük cezalar şehirdeki bazı mezhep değiştirmiş Ermeniler üzerinde uygulansa bu etkinlik baskılar yüzünden ters dönebilirdi. Fakat patrikhane cezaları uygulamıyor, sadece tehdit etmekle yetiniyordu. Gregoryan iki öğretmen bile okuldan ayrılmadılar. Hâlbuki sert bir şekilde kınanmışlardı ve piskopos tarafından kilisede yabancılarla görüştikleri için halkın önünde küçük düşürülmüşlerdi. Patrikhanenin misyonerler üzerindeki baskısının azalmasını misyonerlerden biri şöyle ifade etti: “*Yeniden dışarıya bakmak ve gökyüzünü görmek çok güzel. Kendimizi olası tehlikelerden kaçarken bulmamız, kısık bağırsıklarımız, fırtınadan yaralanmadan, yine rüzgârdan önceki duruş güzel*”³¹⁴.

Patrikhanenin tüm baskılarına rağmen Protestanlık yerli Ermeniler arasında taraftar bulmaya devam etti. Misyonerler başlangıçtan Tanzimat Fermanı ve onun etkilerinin tam anlamıyla Osmanlı toplumuna yayılmasına kadar geçen süreçte çok akıllıca davranmışlardı. Her zaman kavga dilinden uzak durmaya çalıştılar. Siyaseten de olsa bu çizgilerinden kendileriyle ilgili takibatların yapıldığı dönemde bile vaz geçmediler. Bu yumuşak üslup karşısında Ermeni din adamlarının sert tavrı misyonerleri masum birer kuzu algısı yaratıyordu. Her ne kadar yerli din adamları bu kuzu postunun altında yatan kurdu görmüş olsalar da sistemsiz bir biçimde, panik havasıyla saldırımları misyonerleri mazlum gibi gösteriyordu.

Dwight ve arkadaşları derslerini çok iyi çalışıp gelmişlerdi. Bununla birlikte rakipleri olan yerli din adamları zaten yılların getirdiği bir yozlaşmanın içerisindeydiler. Dwight'a göre Gregoryan din adamları “*bencil sebeplerle hareket ediyorlardı. Sıradan insanların akıllarını köreltmek ve onları cahil tutmak istiyorlardı...Din adamlarının zalim muameleleri bu etkiyi derinleştirmek ve yaymak için her şeyden çok katkı yapıyordu*”³¹⁵.

³¹⁴ Dwight, *a.g.e.*, s. 100-101.

³¹⁵ Dwight, *a.g.e.*, s. 101.

Ermeni Patrikhanesi'nin mezhep değiştiren Ermenilerle m¼cadelesinde ölç¼ Anadolu'daki bazı şehirlerde kaçmıştı. Örneğin Trabzon'da Patrikhane bir vartebeti görevden aldı. Vartebetin reforma taraf olmasından şüpheleniliyordu. Hâlbuki bunun için bir kanıt yoktu ve açıkçası görevden alınan din adamı Amerikalı misyonerlere şehirde nefes aldırılmıyordu. Buna rağmen görevinden alındı. İstanbul'dan gönderilen halefi patriğin emirlerini cemaate bildirmede hiç zaman kaybetmedi. Misyonerlerle görüşmeyi yasakladı. İzmir'de ya da İstanbul'da basılan bütün kitapları teslim etmelerini, onları ana merkeze göndereceğini bildirdi. şüpheli gör¼len herkes ciddi bir şekilde uyarıldı ve emirler kısmen yerine getirildi. Fakat bazıları kitaplarını sakladı. Gregoryen bir Ermeni iki üç yıl önce İncil'in bir kopyasını edinmişti. Fakat ilgisizlikten hiç okumamıştı. Patrikhanenin görevlendirdiği rahibin ondan İncil'i almak istemesiyle bu kitabın içinde neler olduğuna dair merakı arttı. Elindeki İncil'i vermeyen bu yerli Hıristiyan, Amerikalı misyonerlerle bağlantıya geçerek birçok soru sordu. Bu sorulara kendince doğru cevaplar aldığını düşün¼en Ermeni Protestan oldu. Onunla birlikte bazı kişilerde mezhep deęiřtirdiler³¹⁶.

Yeni mezhebe ilgi arttıkça yerli Ermeniler misyonerlere dini sohbet için geliyordu. Yerli din adamlarına göre Amerikalılar din formu olmayan, kâfir bir millettir. Misyonerler, Gregoryen din adamlarınca yukarıda da bahsettiğimiz gibi Ermenileri dinden döndürmeyi ve kâfir yapmayı amaçlıyorlardı³¹⁷. Dolayısıyla bütün misyonerler şeytana hizmet ediyordu. İnsanların kalbini çelmek için İncil'e inanıyormuş gibi yapıyorlar, böylece kolayca insanları tuzağa düşürüyorlardı. Farmason, Luteren, Volterci ve Protestan³¹⁸ kelimelerini serbestçe ayırım yapmadan misyonerler için kullanıyorlardı. Sıradan insanlar bunların hepsini aynı anlama geldiklerini zannediyorlardı. Anlam belirsizdi fakat ateist gibi kötü anlam çağırıyorlardı³¹⁹. Tabi ki her ne kadar siyasi gayeleri de olsa din adına yola çıkmış olan misyonerleri bu çağırışım oldukça rahatsız etmişti. şüphesiz bu bilgilerin kaynağı Roma kilisesinin doğudaki uzantılarına aitti. Çünkü Gregoryen din adamları Katolikliğin bir iç meselesi olarak gördükleri bu mesele üzerinde fazla bir bilgileri

³¹⁶Dwight, *a.g.e.*, s. 102.

³¹⁷Dwight, *a.g.e.*, s. 112.

³¹⁸Amerikalı Misyonerler kendilerine Protestan denilmesinden rahatsız olmuşlar ve kendileri için Evanjelik kelimesini kullanılmamasını istemişlerdir.

³¹⁹Dwight, *a.g.e.*, s. 111.

yoktur. Bu tarz evanjelilere hakaret niteliği taşıyan ifadeler Katolik Kilisesi'nin ürünüdür

Bu dönemde İstanbul'da katı bir Gregoryen olan yerli ve genç bir öğretmen vardı. Misyonerlerin amansız bir düşmanıydı. Misyonerlere yardımcı olan Der Shagyan'nın sürülmesini için azami gayret sarf etmişti. Her Gregoryen gibi cennete gitmenin yolunu günah çıkarmalarla ve kefaretle sağlayacağını düşünüyordu. Mezhep değiştiren papazlardan birinin kilise mahkemesinde yargılanarak hayatında ilk defa günah çıkarmadığı ve ruhu temizlemek için ayin yapmadığı için birkaç aylığına atıldı. Onun yerine geçici süreyle atanan bu rahibin yolu Amerikalı misyonerlerle kesişti. Bu keskin görüşlü adam dönerek, Protestanlığı kabul etti. Apisoghom Khachadorian(Haçaduryan)³²⁰ adındaki bu genç ilerde Osmanlı Devleti'nde kurulacak olan Protestan Ermeni Kilisesinin ilk rahibi olacaktı³²¹.

Patrikhane baskısıyla bir süre ara verilen haftalık vaazlar yeniden 1839 sonbaharında Dwight tarafından sadece üç kişiyle başlatıldı. Bu vaazlar Patrikhane korkusuyla gizli olarak yapıldı. Zaman içerisinde toplantılara katılım git gide arttı. Korku iklimi azalınca 1840 yılı sonlarında haftada iki kere aleni şekilde yapıldı. 1840 yılının sonbaharında Ermeni erkek çocukları için Boğaziçi Bebek'te Hamlin'nin idaresinde bir yatılı okul açıldı. Yatılı okul fikrine Ermeni toplumunun önde gelen hatırlı kişileri teşvik edildi. Okul 24 Kasım 1840 tarihinde üç öğrenciyle açıldı. Yaklaşık bir hafta içinde on beş yatılı öğrenci başvurusu oldu fakat on iki öğrenci almalarına izin verildi. Bu sırada Patrikhane tarafından Protestanların çocuk semineri vermeleri engellenmeye çalışıldı. Bebek köyünden Ermeni rahibi, iki Rum papazı, köy yöneticilerinden biri ve birkaç köy sakininden oluşan bir heyet Ermeni Patriğini çağırdı. Ona, Hamlin gibi tehlikeli bir adamın yakınlarında oturmasından büyük üzüntü duyduklarını belirttiler. Onu Paskalya öncesi perhizlerinde ve haftalık oruç günleri olan Çarşamba ve Cuma günlerinde et, yumurta, katı yağ, süt vb. yiyecekleri yemekle suçladılar! Aynı zamanda öğrencilerine sıvı yağ yemek yerine katı yağ; ekmek yerine et; zeytin yerine yumurta yemenin bir sakıncası olmadığını öğretiyordu! Bir diğer kötü suçlama ise Hamlin ve öğrencilerinin haç çıkarmadığı,

³²⁰Yetkin, *a.g.e.*, s. 156.

³²¹Dwight, *a.g.e.*, s. 113.

Bakire Meryem'e ve azizlere dua etmedikleriydi! Tabi ki onun kâfirliğinin ilan edilmesi gerektiği ve okulunda Volter'in işlerinden başka bir şey öğretmediğini de söylediler³²². Patrik zaten böyle bir başvuruyla hareket etmeye hazırды. Şikâyetçiler ayrıldılar³²³.

Şikâyetin ardından Patrik harekete geçmek için hazırlık yaptı. Fakat daha önce Cyrus Hamlin'in dostluk kurduğu ve Patriğin sekreterliğine kadar yükselen bir genç, misyonerlere haber verdi. Hamlin bu durumu duyunca hemen bir plan yaptı. Öğrencilerini topladı. Onlara aileleriyle birlikte Patrik'e gitmelerini ve okulun artık kapandığını söylemelerini istedi. Öğrenciler ve aileler Hamlin'in dediğini yaptılar. Patrik'i öğrencilerin ziyareti fazlasıyla memnun etmişti. Emirlerinin uygulanması hoşuna gitmişti. Okulun tekrar açılması için izin verdi³²⁴.

Görülüyor ki Amerikalı misyonerler basit ve saf birer din adamı değillerdi. İnsan kazanma yöntemleri, soğukkanlılık, strateji ve hatta uluslararası ilişkilerden doğan konjonktürel değişiklikler konusunda da uzmanlardı. Misyonerler 1830-1840 yılları arasındaki kendilerince zor olan bir dönemi ılımlı, uysal ve pragmatik taraflarıyla aşmayı bilmişlerdir.

1839 yılı Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlamıştır. Bu dönemden kuşkusuz en karlı çıkacak olan grup misyonerler olacaktır. Fermanın uygulanmaya başlamasıyla Protestanlar kendi cemaatlerini yasal zeminde kurabilmenin alt yapısını da kazanmış oluyorlardı. Böylece patrikhane baskısından da kurtulan Protestan Misyonerler, açıkça faaliyetlerini sürdürebileceklerdi.

5. MİSYONERLERİN BAŞARILARI

Bilindiği gibi 1846 yazında Patrik Matthaio pek çok Ermeni'yi mezhep değiştirdikleri için aforoz etmişti. Bu durum karşısında üçü kadın yaklaşık kırk kişi Pera'da Dwight'ın evinde bir araya gelip Protestanlığa geçtiler. Böylelikle Harrison Gray Otis Dwight'ın evinde İlk İstanbul Evanjelist Ermeni Kilisesi (The First Evangelical Armenian Church of Constantinople) 1 Temmuz 1846 yılında kuruldu. Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk Protestan Kilisesi'nin papazı, yukarıda

³²²Dwight, *a.g.e.*, s. 114.

³²³Dwight, *a.g.e.*, s. 115.

³²⁴Hamlin, *a.g.e.*, s. 64, 65.

bahsettiğimiz ilk başlarda Protestanlığın azılı düşmanı olmasına rağmen sonradan mezhep değiştiren Ermeni din adamı Apisoghom Haçaduryan oldu³²⁵.

Protestan Kilisesi kurulduktan sonra doğrudan ya da dolaylı olarak Türkiye'deki dini reformla ilgili büyük önem taşıyan birçok olay meydana geldi³²⁶.

Osmanlı hükümetince tarafından yerli Protestanların tanınması İngiliz diplomat Lord Cowley tarafından bir vezirin mektubu vasıtasıyla elde edildi. Protestanlara ayrıcalıklar verildi. Fakat bu belge geçici bir belgeydi. Bu düzenlemenin güçsüzlüğü İngiltere büyükelçisi olan Lord Stratford tarafında erken fark edildi. Lord Stratford 1850'de İstanbul'daki makamına dönerken Protestanlar için daha sağlam maddeler içeren koruma için müzakerelere başlamada hiç gecikmedi. Dolayısıyla, o yılın Kasım'ında Protestan tebaası namına Sultan Abdülmecit tarafından bir ferman yayınlandı³²⁷. Yayınlanan bu fermanla artık Protestanlar diğer mezhep üyeleri gibi hukuki bir güvenceye kavuşmuş oldular. Fermanla ibadet yeri yapmada, mezarlık tertip etmede diğer reayaya yapıldığı gibi aynı ayrıcalıkların tanınacağını ilan edildi³²⁸.

Bu dönem Osmanlı Devleti'yle İngiltere'nin yakın ilişkiler kurduğu bir tarih aralığıydı. Lord Statford bu dönemde İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki etkinliğinin artırılması noktasında elinden geleni yapıyordu. Bu bağlamda İngilizler için Protestanlık kartı önemli bir argüman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu yeni imtiyazlı hakların kabulüyle yerli Protestan cemaatinden on üç kişilik bir heyet Lord Stratford'u ziyaret etti. Yerli Protestanlar bu ayrıcalıkları elde etmede onun aktif aracılığının etkili olduğunu bildiklerini beyan ederek teşekkür ettiler. Lord Stratford gelen ziyaretçilere *"batılın prangalarından kurtulan bu topraklardaki ilk insanlar oldukları için, saf İsa'nın İncil'iyle tanıştıkları için şükretmeleri gerektiğini"* söyledi. Ayrıca tüm gözlerin üzerlerinde olduğunu ve bunun devlete itaatte diğerlerinden üstün olmak için gayret etmeleri gerektiğini belirtti. Diğer dini fikirlere saygılı ve kardeşçe davranmalarını ve istisnasız bir şekilde dürüst ve

³²⁵ Yetkin, *a.g.m.*, s. 156. Yetkin ilgili makalede metin içinde, dipnotta ve kaynakçada Harrison Gray Otis Dwight'ın adını oğlu Henry ile karıştırmıştır.

³²⁶ Dwight, *a.g.e.*, s. 307.

³²⁷ Fermanın tam metni için bkz. Pars Tuğlacı, *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Pars Yayın, İstanbul 1991, s. 371.

³²⁸ Dwight, *a.g.e.*, s. 307-308.

namuslu olmalarını, her zaman rehber olarak temiz ve kutsal İncil hükümlerini yerine getirmelerini ilettiler. “*Fazla güç ve şefkatle kalplerinin eridiğini ve kabullenmelerinin derin ve güçlü duygular ortaya çıkardığını ve bunların mücadele ettiğini...*” söyledi³²⁹.

Bu fermanın yürürlüğe girmesi birçoklarının gözünde daha önce olmayan Protestan unsurunun kalıcılığına olanak verdi. Fakat Osmanlı Devleti’nde daha yeni olan bu mezhebin üzerindeki baskı tamamen bitmedi. Protestan fikirler her nerede bir yere ilk defa girdiğinde bir mücadele başlıyordu. Protestanlığın ilk tarafları muhakkak az ya da çok önceki dindaşlarından acı çekiyordu. Örneğin Diyarbakır’da bazıları gerçek ya da düzmece olaylarla borçlandırılarak hapse atıldı. Diğerleri işlerinden kovuldu. İşlerinden kovuldu, evlerinden çıkarıldı ve zaman zaman dövüldüler. Merzifon’da ve iç bölgelerdeki diğer yerlerde Protestan cemaate katılanların vergileri iki kattan fazlaydı. Ödemenin gecikmesi durumunda bazıları hapse atıldı ve kefaret reddedildi. Günlük kazançları bir ekmeğe bağlı olanlar işe alınmadılar. Bu kişilere Protestan inancını bırakıp, eski mezheplerine dönmeden ne bir mal sahibinin, ne alacaklının ne de işverenin merhameti yoktu³³⁰.

Maraş’ta Ermeni cemaatinin bazı önde gelenleri bir Protestan ayinini bastılar. Baş konuşmacıyı sopalarla dövdüler. İhtida etmiş yaşlı bir adamın yüzüne tükürdüler. Diğer insanlara aşağılayıcı bir şekilde davrandılar. Önde gelen iki veya üç Protestan’ı kalabalığın yuhalamalarıyla hapse attırdılar. Bu muamele Protestan cemaatini yıldırmadı, Anadolu’da kırktan fazla yerde teşkilatlandılar. Osmanlı Devleti’nde Protestanların az ya da çok bulunduğu seksen civarında şehir ve köylerde Dwight’ın misyonerlik ekibinin isimleri vardı. Her Sebte günü Protestan ayinler yapılıyordu³³¹. Dwight’a göre yerli Hıristiyanlar hala Ermeni Kilisesini bağlılardı fakat ayrılmak için hazırlanıyorlardı. “*Ataerkil masallara ve aforozlara rağmen eski Kilisenin Ermenileri hevesliydi ve Protestanlarla serbest bir şekilde sosyal bağlantı kuruyorlardı. Din konusu aralarındaki en doğal konuydu. Daha önceden aksinin kanıtlandığı tartışmalar yapıldı. Şimdi bunlar nadiren yapılıyor. Ermenilerin iyi bilgili sınıfının genel inancı Protestanlığın şüphesiz hak olmasıydı.*

³²⁹Dwight, *a.g.e.*, s. 309.

³³⁰Dwight, *a.g.e.*, s. 310.

³³¹Dwight, *a.g.e.*, s. 311.

Bu Tanrı sözünün insanların anlayacağı dilde okunarak Tanrı'nın yüceltilmesinden ileri geliyordu. Daha önce mühürlü bir kitapları vardı. Kiliselerinin ve rahiplerinin yanlış öğrettiklerini sessizce takip ediyorlardı. Şimdi her bir kişi saf Tanrı sözünü kendi başına okuyabiliyor. "Odun, saman, ekin" gibi babalarının fikirlerini oluşturan unsurları def ettiler"³³².

Kilis şehrindeki otuz kadar Ermeni Sebt günü kendi kiliselerinde ilk defa ellerine gelen İncil'i değerlendirmek amacıyla toplandılar. Büyük bir araştırmadan sonra rahiplerinden birini misyoner matbaanın çıkardığı İncil çevirisinin doğru olup olmadığını sormak için çağırdılar. Rahip bununla Kiliselerindeki eski versiyondan hiçbir farkı olmadığını söyledi³³³. Bu durum artık Protestanlar üzerindeki baskının da azaldığının bir kanıtıdır.

Bazı şehirlerde Ermeniler haftada birkaç kere kendi aralarında toplanıyorlar ve İncil üzerine sohbetler yapıyorlardı. Örneğin Antep'te bile Ermeniler tarafından dini toplantılar konuşulan dilde, dört veya beş farklı yerde yapılabiliyordu. Misyonerlerin dini kitapları ve yayınları sürekli okunuyor ve katılan insan sayısı artıyordu. Bu sayı kısa zamanda üç yüzün üstüne çıktı. Ermeniler ve Protestanlar bazen evlerde, bazen kahvehanelerde ve diğer umumi yerlerde toplanıyorlardı. Bu durum hakkında misyonerlerden biri şöyle yazar: "*Dini gerçeklerler ilgili şimdiye kadar hiç bu kadar sakin ve tarafsız bir tartışma yapmamıştık. Üç yıl önce Ermeniler arasındaki tartışmalar kiliselerinin saçma ayinlerinin ve törenlerinin savunması ve Protestanların suçlarından oluşuyordu. Şimdi kahvelerde farklı mezheplerin değerlerinin karşılaştırılması hakkında ve Protestanlığın iyiliği hakkında ciddi tartışmalar işitmiyoruz*"³³⁴.

Misyonerleri en fazla memnun eden şeylerden bir tanesi özellikle şevkli özverili ve muhafazakâr yerli vaizler ve seyyar kitapçılardır. Misyonerlerin verdiği 1852 yılının şu rakamları oldukça dikkat çekicidir. Misyonerlerin Ermeni misyonerliğiyle bağları olan yedi yerli vaizi vardı. Otuz seyyar kitapçının yanında İncil, dini kitapların ve kitapçıların dağıtımı için yerli din adamları çalışıyordu. Vaizlerin altısı kiliselerinde yerleşikti. Yani İstanbul'da iki, Rodos'ta bir, İzmit'te

³³²Dwight, *a.g.e.*, s. 312.

³³³Dwight, *a.g.e.*, s. 313.

³³⁴Dwight, *a.g.e.*, s. 313-314.

bir, Bursa'da bir ve Adapazarı'nda bir tane bulunmaktadır. Yedinci atanan tam bir Protestandı ve vaiz Erzurum'un yakınında Khanoos'da görev yapmaktaydı³³⁵.

Dwight samimiyet noktasında bazı yerlerdeki misyonerlerin aktif çalışmadığını düşünmektedir. Ona göre Rodos ve Bursa'daki din adamları kendilerini inançla ve istekle Tanrı'nın işine adamamışlardı. İstanbul ve İzmit istasyonları daha gayretliydi³³⁶.

Bebek'teki seminerde dindar öğrencilerin tatillerinde şehir dışına gitme alışkanlığı vardı. İkişer ikişer kasaba ve köylere başkentten altmış mil öteye İncil ve diğer kitapları satmak ve insanlarla dini sohbetler yapmak amacıyla gidiyorlardı. Artık güneyde birkaç yerde Protestan cemaatler bulunuyordu. Maraş'ta ve Antep'te sistem önce misyonerlerce oluşturuldu, sonrasında yerli Ermenilerce sürdürüldü. İlk başta büyük sıkıntılar yaşansa da değişik maskeler takılarak azimle, sessiz ve barışçıl yöntemlerle sağlam bir yer kazanmak için faaliyetlerde bulundular ve başarılı oldular. Mücadelelerin sonunda Maraş'ta Protestan cemaati oluşturuldu ve bir kilise kuruldu³³⁷.

Osmanlı Devleti'nde 1854 yılının başından itibaren kurulan Protestan Ermeni kilisesi sayısı on beştir. Bu kiliselerin iki tanesi kısmen Ermeni kısmen diğer ırklardan oluşuyordu. Bundan başka Osmanlı Devleti'nde American Board Misyonerlikleriyle bağlantılı beş kilise daha vardı. Fakat bunlar Ermenilerin yaşadığı bölgelerin dışındaydı³³⁸.

Ermeni misyonerliğiyle bağlantılı kiliselerde toplu kilise azası sayısı 1854 yılı itibariyle yaklaşık dört yüzdür. Aynı misyoner bağlantıyla düzenli olarak kaydolan yerli Protestan sayısı üç bin iki yüzdür. Kaydolmayıp ama hala Ermeni cemaatiyle bağlantılı olan Protestan sayısı bu listeye dâhil değildir. Ama toplumsal baskıdan dolayı sayılarının çok olduğu tahmin edilmektedir³³⁹.

Misyonerler bu tabloya bakarak büyük iş çıkardıklarının farkındalardı. 15 yıldan daha az bir sürede Anadolu'nun pek çok noktasını bir örümcek ağı titizliğiyle

³³⁵Dwight, *a.g.e.*, s. 314.

³³⁶Dwight, *a.g.e.*, s. 315.

³³⁷Dwight, *a.g.e.*, s. 316-317.

³³⁸Dwight, *a.g.e.*, s. 316.

³³⁹Dwight, *a.g.e.*, s. 317.

ören bu yapı, yasal zırha da kavuşmuş oluyordu. Aslında baştan beri niyetleri Osmanlı Devleti'ni bölmek olan misyonerler şark meselesini de bu yolla halletmek istiyorlardı. İşin ilginç yanı bunu yazdıkları kitapların satır aralarında açıkça yazmakta bir sakınca görmemişlerdir. Dwight 1954 yılında basılan kitabında *“Fakat şimdi siyasi dünyanın esasları kuzeyden huzur bozan güçler büyük çapta sıkıntı çıkarıyor. İmparatorluk parçalanmadığı takdirde, birleşmeyle bu imparatorluğun tüm sivil ve sosyal yapısı kıvrınma tehdidi altında kalır. Türkiye 'de hak Hıristiyanlığın canlanması için bu mücadelenin etkisi ve politik değişiklikler nasıl olacak? Tanrı burada özgür Hıristiyan kiliseleri yaptı mı? Mükemmel ilahi müdahalelere sadece bozguncuya teslim etmek için onları uzak bıraktı mı? Bu belirsiz. Bu ülkede mücadele manzaraları belki de insanlıktan öncedir. Doğru yolun yerini engellemeler almış olabilir. Tanrı'nın ve insanın büyük düşmanı geçici zafer olabilir. Bu birçok yüreği üzüntüyle dolduracak. Fakat henüz son gelmedi, iyilik kötülükten gelecek. İnsan gururu kırılacak ve Tanrı tek başına yüceltilecek”*³⁴⁰ demiştir. Sözlerinde bahsettiği kuzeyden huzur bozan güç Rusya'dır. Parçalanma olmadığı takdirde diyerek açıkça Osmanlı Devleti'nin parçalanmasından bahsedilmektedir. Sivil ve sosyal yapının kıvrınma tehdidi altında kalmasından kastedilense devletin yeniden güçlenmesi ve toparlanması durumunda büyük güçlerin nüfuzunun Osmanlı Devleti'nde azalacağı ve misyonerlerin emeklerinin boşa gideceğidir. Nihai hedefin bağımsız bir Ermenistan olduğu da belirtilmesi de açıktır. Tabi ki bu Ermenistan ıslah edilmiş, Evanjelik ve batılı olmalıydı. Klasik din anlayışında kalmış bir Ermeni'nin misyonerler nezdinden Müslümandan farkı yoktu, yani kâfirdi. Din anlayışı ve bakış açısı değişmemiş bir Ermeni'nin batılı güçlerin politikaları için iyi bir ortak olmayacağı aşikârdı.

Misyonerler, Rusların Osmanlı Devleti'nden kabul edilemez taleplerde bulunmalarını avantaja çevirmeyi bileceklerdi. Çar I. Nikola'nın talepleri, Osmanlı Devleti'ni mecburen yine İngiltere ve Fransa'nın yanına itmişti. Özellikle İngiltere bu fırsatı kaçırmayarak Protestan Misyonerleri için özel manevra alanı açmayı başaracaktı. Sultan değişik sınıflarda Hıristiyan ve Yahudi tebaasına özel bir hattı şerif çıkardı. Tebaanın tüm haklarını koruma altına alacağını vaat etti. Fermanın

³⁴⁰Dwight, *a.g.e.*, s. 319-320.

çıkarılmasında Lord Stratford de Redcliffe payı büyüktü. Protestanlar unutulmadı, eski cemaatlere verilen tüm haklar onlara da verildi. Bu noktada, Sultanın hiçbir tebaasına ayrıcalıklı bir muamele yapılmayacaktı. Bu sayede Ermeni Patrikhanesi'nin Misyonerler üzerindeki baskısı da tamamen ortadan kalkmış oluyordu.

Misyonerler Rusya'nın güçlenmesinden oldukça rahatsızlardı. Özellikle Rusların Panslavizm politikalarını uygulamaya koymaya çalışması ve sıcak denizlere açılma emeli sadece Avrupalı devletleri değil, onların yerel şubesi olarak çalışan misyonerleri de rahatsız etmiştir. Panslavizm'le misyonerlerin hedef kitlesinde olan Ortodoks halklar (Yunan ve Bulgarlar) Rusya güdümüne girecekler ve bu yüzden misyonerlerin rahat çalışma ortamı ortadan kalkacaktı. Bununla beraber Anadolu'nun doğusunda nüfuz alanı yaratmak isteyen Rusya bu cenahtan Akdeniz'e inmeyi de tasarlıyordu. Dolayısıyla batının büyük güçleri Ermeni kartını Rusların eline bırakmak istemiyorlardı. Bunu da dini siyasetle dengeleyerek yapmak istiyorlardı. Dwight'a göre *“Rusya son zamanlardaki hedefi Rumların özgür olmaması ve imparatorluktaki bütün Hıristiyan milletlerini köle yapmaktır. Geçmiş birkaç yıl boyunca ard arda büyük hükümdarlarının yaptığı faaliyetlerle Hıristiyan milletler gönderilmeye başladı. Bu yüzden bu dünyanın siyasileri “büyük Şark Meselesi”ni nasıl çözeceklerine dair spekülasyonlarla zihinlerini bulandırıyorlar. Hıristiyan hayırsever, Tanrı'ya güvenmek için çok cesaretlendirir ve işinde tedbirli fakat korkusuz ilerler. O iş Tanrı'nındır ve kesinlikle dayanıklıdır. O adamın bunu bozması küçük bir imkânsızlıktır. Hatta Tanrı bunu emreder. O işin gücü ve istikrarı genelde dış düşmanlardan aldığı saldırıların miktarıyla artar”*³⁴¹.

Dwight ve arkadaşları kendi hanelerine olumlu yazılabilecek gayretlerinin semeresini Rusya'ya bırakma niyetinde değillerdir. Her ne kadar din adamı da olsalar misyonerler için ABD'nin ali menfaatleri her zaman ön planda olmuştur. Kuşkusuz kısa sayılabilecek bir zaman diliminde ki başarıları başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere İngiltere'nin de işine yaramıştır.

³⁴¹Dwight, *a.g.e.*, s. 321-322.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin güçsüzleşmeye başladığı son döneminde Misyonerlik faaliyetleri batılı güçler için bir görünmez kalkan olmuştur. Özellikle Protestan Misyonerleri İngiltere ve ABD tarafından bir kaldıraç olarak kullanılmış, devlet topraklarının en ücra köşelerine kadar bu sivil yapılarla bir şekilde girilmiştir. Kısa vadede bir getirisi olmayan misyonerlik faaliyetleri orta ve uzun vadede nüfuz alanı yaratılması noktasında büyük güçlere Osmanlı Devleti'nin etkisinin kırılması konusunda büyük katkılar sağlamışlardır.

Protestanlığın Osmanlı topraklarında neşvünema bulduğu ilk yıllardan itibaren yapılan her hareketin içinde Harrison Gray Otis Dwight vardır. Özellikle Eli Smith'le yaptıkları Anadolu seyahati misyonerlerin Bible Land (İncil Ülkesi) dedikleri toprakların detaylı bir fotoğrafının çekilmesine katkı sağlamıştır. Devam eden süreçte Board yöneticileri Dwight'ın tavsiyelerine sonuna kadar uymuşlar ve misyon istasyonlarını onun yazdığı raporlar doğrultusunda kurmuşlardır. Yine Dwight ilk eşini burada kaybetmiş ve bazı çocukları Osmanlı Devleti topraklarında doğmuştur. Çocuklarının tamamı misyonerlik davasına hizmet etmiş ve birçoğu Osmanlı Devleti içerisinde faaliyet göstermiştir. Böylelikle Dwightlar misyonerlik tarihinde köklü ve güçlü bir aile olarak önemli bir yer edinmişlerdir.

Harrison Gray Otis Dwight sıradan bir misyoner vaizi değildi. Kitap basımı, çeviri faaliyetleri, eğitim ve idarecilik gibi inancı uğruna birçok farklı pozisyonda faaliyetlerde bulunmuştur. Bununla birlikte Bursa, Trabzon, Erzurum ve İzmit gibi şehirlerde misyoner istasyonlar kurdurarak, kültür emperyalizmi olarak değerlendirebileceğimiz batının yaşam tarzını Osmanlı ülkesinin en ücra köşelerine kadar ulaştırmıştır.

Kuşkusuz misyonerler batının şark meselesini çözme amacına hizmet etmişler ve bu uğurda hiç bilmedikleri topraklara kendi inandıkları doğruları anlatmak adına gelmişlerdir. Fakat vazettikleri evrensel değerler lafta kalmış, başından beri ellerinde tuttıkları gizli ajandalarında yazan politikalarını Osmanlı Devleti'ni parçalamak adına hoyratça kullanmışlardır. Yaptıkları politikalar Anadolu'da uyum içerisinde

yaşayan Müslim, Gayr-ı Müslim tüm etnik unsurlara kan ve gözyaşından başka bir şey getirmemiştir.

KAYNAKÇA

- AÇIKSES, Erdal. Tanzimat sonrası Harput'ta Amerikan Misyoner Faaliyetleri, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara 1991.
- AHMET HAMDİ BEY., Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler, Yayına Hazırlayan: Zafer Çınar, İstanbul 2007.
- AHMET MİDHAT EFENDİ. *Bütün Eserleri, Romanlar XII*, Hazırlayanlar: Erol Ülgen – M. Fatih Andı – Kâzım Yetiş, Ankara 2003.
- AKGÜN, Seçil. “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı:1, Ankara 1988, s. 1-12.
- AKSU, Ayşe. *Osmanlı'da İki Amerikalı Misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu Ve Kudüs Seyahat Raporları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- ALAN, Gülbadi. “Amerikan Board'ın Anadolu'daki Teşkilatlanması Çerçevesinde Kayseri İstasyonu ve Uç-İstasyonlarının Kuruluşu ve Gelişimi” *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Kayseri 2003, s. 41-58
- ALAN, Gülbadi. Merzifon Amerikan Koleji ve Anadolu'daki Etkileri, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Kayseri 2002.
- ANDERSON, Rufus. *History Of The Missions Of The American Board Of Commissioners For Foreign Missions Of The Oriental Churches*, c. II., Congregational Publishing, Boston 1872.
- AYKIT, Dursun Ali Aykıt, *Misyon ve İnciller*, İstanbul 2006, s. 15.
- BARTON, James L. *Türkiye'de Gündoğumu*, Çev: Zekeriya Başkal, İstanbul 2010.
- BOSH, David J. *Transformik Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, New York 2001.
- DWIGHT, Harrison Gray Otis. *Christianity in Turkey: Narrative of The Protestant Reformation in The Armenian Church*, London 1854.
- DWIGHT, Harrison Gray Otis. *Le Christianisme En Turquie Au XIXe Siècle; Ou, Exposé De La Réformation Protestante S'accomplissant Dans L'Eglise Arménienne*,. Paris 1855.
- DWIGHT, Henry Otis. *The Blue Book Of Missions For 1907*, New York 1907.
- DWIGHT, Henry Otis. *The Centennial History Of The American Bible Society*, New York 1916.

- DWIGHT, Benjamin W. *History Of The Descendants Of John Dwight Dedham, Mass., c. I.*, New York.
- EROL, Mine. “Amerika’nın Cezayir ile Olan İlişkileri” (1785-1816), *İ.Ü. Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, s. 689-730.
- FIELD, James A. *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton 1969.
- GREGORY, E. *Bizans Tarihi*, Çev. Esra Ermert, İstanbul 2008.
- GÜLER, Yavuz. “Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, Ankara 2005, s. 227-240.
- HERRINGSHAW, Thomas William. “Dwight Harrison Gray Otis”, *Herringshaw’s Encyclopedia Of American Biography Of The Nineteenth Century*, Chicago 1898, s. 323.
- <http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/e-f/fisk-pliny-1792-1825/>
Erişim Tarihi: 22.10.2014.
- <http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/n-o-p-q/parsons-levi-1792-1822/>
Erişim Tarihi: 22.10.2014.
- <http://www.levantineheritage.com/offley-letter.htm>. Erişim Tarihi: 10. 06. 2014.
- <https://www.geni.com/people/Harrison-Gray-Otis-Dwight/6000000021833810205>
Erişim Tarihi: 12.06.2015.
- <http://www.turkiyeermenileripatrikligi.org/> Erişim Tarihi: 10. 06. 2014.
- İSKELİFİYE, Zeynep. “Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph Kingsbury Greene”, *History Studies*, Volume 5/4, 2013, s. 281-300.
- JOWETT, M. A. William. *Christian Resarches In The Mediterranean*, London 1824, s. 118.
- KARPAT, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010.
- KILIÇ, Davut. *Tarihten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 2008.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur. *Anadolu’daki Amerika*, Ankara 2000.
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat. “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Belleten*, C. II, Ankara 1987, s. 927-947.
- KÖPRÜLÜ, O. Fuat. “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Makaleler*, Ankara 2006, s. 237-265.
- KÖSE, Ensar. “İstanbul Ermeni Patrikliği’nin Osmanlı Hükümetiyle Münasebetlerine Tesir Eden Dinamikler (18. Yüzyılın İlk Yarısı)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Vol 3, Sayı 5, 2017, s. 1-24.

- KURAN, Ercümen. *Avrupa'da Osmanlı İkamet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- KURAT, Akdes Nimet *Türk-ABD Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1800-1959)*, Ankara 1959.
- KURAT, Akdes Nimet. "Berberi Ocakları İle Amerika Birleşik Devletleri Münasebetleri," *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. II, Ankara 1964, s. 175-213.
- KURAT, Akdes Nimet. *Türkiye İle Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Münasebetlere Ait Arşiv Vesikaları*, Ankara 1970, s. 287-373.
- KUZGUN, Şaban. "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri 1983, s. 60-65.
- MARTIN, M. J. Saint. *Mémoires Historiques Et Géographiques Sur L'Arménie*, De L'imprimerie Royale, Paris 1818.
- Misyon, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1985.
- ÖZSOY, Hasan. *Kayseri'de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji*, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 1995.
- ÖZTÜRK, Ayhan. "Amerikan Board'ın Kuruluşu ve Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyוןlar", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri 2007, s. 63-74.
- SALT, Jeremy. *Imperialism, Evangelism and Ottoman Armenians, 1878-1896*, New York 1993.
- SANDER, Oral ve FİŞEK. Kurthan. *Türk Amerikan Silah Ticareti'nin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, Ankara 2007.
- SMITH, Eli. *Researches Of The Rev. E. Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia: Including a Journey Through Asia Minor, and Into Georgia and Persia, With a Visit to the Nestorian and Chaldeen Christians of Oormiah and Salmas*, Crocker and Brewster, C. I-II, Boston 1833.
- SPANCKEREN, Kathryn Van. *Outline American Literature*, New York 1994.
- ST. PAULUS. *Paulus'un Kutsal Görev Gezileri ve Anadolu Halklarına Mektupları*, Çev. Çiğdem Dürüşken, İstanbul 2003.
- STONE, Frank. *Andrews Academies For Anatolia*, London 1984.
- STOVE, David M. "Dwight, Harrison Gray Otis", *Biographical Dictionary of Christian Missions*, Editör: Gerald H. Anderson, Cambridge 1999.
- STRONG, William E. *The Story Of The Amerikan Board*, Norwood 1910.

- TAŞCAN, Arzu. *Bulgaristan'ın Bağımsızlık Sürecinde Kilisenin Fonksiyonel Rolü*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2011.
- The American Annual Cyclopedia an Register of Important Events of the Year 1862*, C. II, New York 1863, s. 662.
- TUĞLACI, Pars. *İstanbul Ermeni Kiliseleri*, Pars Yayın, İstanbul 1991.
- TURAN, Ömer. “Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwight’a Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler”, *Ermeni Soykırımı İddiaları-Yanlış Hesap Talat’tan Dönünce-*, Derleyen: Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2009, s. 191-230.
- WEBER, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Hasan İlhan, İstanbul 2011.
- WOOD, Alfred C. *The History Of Levant Company*, Oxford 1964.
- YETKİNER, Cemal. “İstanbul’da Bir Cemaatin Doğuşu: William Goodell ve Amerikan Protestan Misyonu, *Akademik Ortadoğu Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 2008, s. 133-164.
- YÜCEL, İdris. *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board’ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2005.